

Voor mijn vader Paul en mijn schoonvader Pierre, van wie ik de woorden mis, maar nog meer het bedachtzame zwijgen. En voor Thomas, natuurlijk.

Promotor Prof. dr. Marc Boone
Vakgroep Geschiedenis
Copromotor Prof. dr. Gita Deneckere
Vakgroep Geschiedenis

Decaan Prof. dr. Marc Boone
Rector Prof. dr. Anne De Paepe

Faculteit Letteren & Wijsbegeerte

Sarah Keymeulen

Het fenomeen Pirenne
De geschiedenis van een reputatie

Proefschrift voorgelegd tot het behalen van de graad van
Doctor in de Geschiedenis

2017

Dankwoord

Mijn oprechte dank gaat uit naar het schijnbaar grenzeloze geduld en vertrouwen van mijn promotor Marc Boone. Hij was het die, in 2009, mijn toen nog nietsvermoedende professionele lot voor jaren aan de figuur van Henri Pirenne zou verbinden naar aanleiding van een expositie over *Mahomet et Charlemagne*, en het proefschrift dat nu voorligt was er zonder zijn begrip en zijn wijze wenken niet gekomen. Graag bedank ik ook de leden van mijn doctoraatsbegeleidingscommissie, Jo Tollebeek, Gita Deneckere, en Christophe Verbruggen, voor hun waardevolle feedback gedurende het hele traject. De co-auteurs van de artikels opgenomen in dit proefschrift dank ik voor de inspirerende uitwisseling van ideeën. Ik koester ook de fijne gesprekken met mijn collega's van de vakgroep geschiedenis. Bijzondere dank gaat uit naar Yves Pirenne en zijn zoon François (Cernex, FR) en naar Françoise Pirenne (Waterloo), allebei achterkleinkinderen van Henri en kleinkinderen van zijn zoon Jacques, die me met grote gastvrijheid inzage verleenden in de door hen bewaarde persoonlijke archieven van Pirenne. Vooral aan mijn verblijf in Cernex koester ik warme herinneringen: de dagen in het oude landhuis omgeven door papieren, portretten en persoonlijke parafernalia van Pirenne (en de gemoedelijke diners vergezeld van exquise *Comte Pirenne*) vormden het hoogtepunt van mijn onderzoek: romantischer kan archiefwerk moeilijk worden. Ik dank Jean-Pierre Devroey en Didier Devriese van het Brusselse universiteitsarchief, Karel Velle en Lieve De Mecheleer van het Algemeen Rijksarchief en de medewerkers van het archief van de Koninklijke Academie, het archief van het Koninklijk Paleis en het Gentse Universiteits- en Faculteitsarchief. Er is veel waarvoor ik mijn moeder en schoonmoeder dank ben verschuldigd, maar in deze context is dat vooral voor de hulp die ze boden bij acute deadlines en hardnekkige ziektes. Mijn geweldige dochters Ava Liv, Nena June en Lucie Mae bedank en bewonder ik voor hun onvoorwaardelijke liefde, ook al moet het hen soms hebben toegeschenen alsof ik meer gepreoccupeerd was met een ongrijpbaar historisch personage dan met hun tastbare nood aan knuffels of koek. De grootste, tederste en integerste dank, tenslotte, betuig ik liever niet in woorden om haar geen oneer aan te doen. Die dankbaarheid ben ik verschuldigd aan mijn immer wijze man, Thomas.

Inhoudstafel

Dankwoord	v
Inhoudstafel	vii
Inleiding	1
Het fenomeen Pirenne	1
Een ambigu individu	7
Probleemstelling en opbouw van het proefschrift.....	12
Virtue Language in Historical Scholarship: The Cases of Georg Waitz, Gabriel Monod, and Henri Pirenne	15
Introduction	18
A man of the world	21
Impartiality	25
Loyalty	30
Conclusion	34
Henri Pirenne. Historian and man of the world.....	37
Introduction	41
The liberal humanist	43
The bridge builder, ‘man of the world’ and academic entrepreneur	47
The national historian	50
The victim of war	53
The last Belgian.....	56
Conclusion	59
Pirenne, Belgium and the First World War.....	63
Pirenne and the historical sciences before 1914.....	66
The watershed of the war.....	75
La Belgique et la Guerre Mondiale	85
References.....	93
Henri Pirenne’s <i>Mahomet et Charlemagne</i>: de islam als breuklijn tussen Oudheid en Middeleeuwen	97
De eerste kiemen van de Pirenne-these	100

De geboorte van een these, 1914-1922	101
De nieuwe Pirenne.....	102
Mahomet et Charlemagne (1922-1937)	103
Posthume roem en wedervaren van de Pirenne-these.....	111
De Pirenne-thesis, een actueel debat?.....	116
Bibliografie	121
'Personne ne songe à l'Europe, sauf quelques utopistes sans voix et sans force'.	
Henri Pirenne (1862-1935) et <i>l'Histoire de l'Europe</i>.....	124
Un livre et un destin : un texte et une voix d'outre-tombe	127
Henri Pirenne, un enfant né coiffé	130
Pirenne, l'humaniste libéral ébranlé	134
<i>L'Histoire de l'Europe</i> et <i>Mahomet et Charlemagne</i> , pile et face d'une même pièce de monnaie ?.....	140
Conclusie	147
Het zondagskind van 1912.....	148
De uitvaart	151
Lijst van private archieven	157
Appendix	159
Biografische mijlpalen	159

Inleiding

*Het leven kan alleen achterwaarts begrepen worden,
maar het moet voorwaarts worden geleefd.¹*

Het fenomeen Pirenne

In 1966 publiceerde de Gentse historicus Jan Dhondt onder de noemer ‘Henri Pirenne, historien des institutions urbaines’ een pionierend en voor vele tijd- en vakgenoten provocerend artikel waarin hij de sociologische omstandigheden analyseerde waarin de eminente Belgische geschiedschrijver Henri Pirenne (1862-1935) zijn uitzonderlijke reputatie had bereikt.² Pirenne, zo schreef hij, was niet zomaar een historicus, hij was “le *phénomène* Pirenne, c'est à dire une réputation, une gloire, une audience, des honneurs comme aucun historien du présent siècle n'en a obtenu, et tout cela comme aboutissement d'une montée vertigineusement rapide.” Dhondt wees voor dat uitzonderlijke professionele succes naar het gunstige tijdsgewricht waarin Pirenne was geboren en naar de politieke netwerken van zijn sociale klasse.³ Dat het

---

¹ Søren Kierkegaard, *Dagboek IV.A.164* (1843), 167.

² Jan Dhondt, ‘Henri Pirenne: historien des institutions urbaines’, *Annali della Fondazione Italiana per la Storia Amministrativa III* (1966) 81-129.

³ In een brief van 29.09.1969 aan de Luikse historicus André Joris legde hij uit waarom hij Pirenne precies als een fenomeen beschouwde: “Pour ce qui est des remarques que vous faites sur Pirenne lui-même, je pense que nous sommes parfaitement d'accord; je me permets de vous faire remarquer qu'au début de mon article, je stipule comme acquise une fois pour toutes les qualités exceptionnelles de Pirenne. Le sens de mon article est que d'autres personnes pourvues de qualités aussi exceptionnelles n'ont pas bénéficiées [sic] si l'on peut dire, d'une

wetenschappelijke klimaat in de late jaren '60 nog niet rijp was voor een dergelijke 'vadermoord' bleek uit de vele geschokte brieven die Dhondt naar aanleiding van zijn artikel ontving.⁴ De geest van Pirenne was kennelijk nog te zeer aanwezig, de persoonlijke banden nog te nauw en het belang van Pirenne voor de cohesie van de historische discipline nog te groot om al een kritisch perspectief ten aanzien van de meester te kunnen dulden.⁵

Toch duurde het nagenoeg tien jaar voor de polemiek ook in de openbaarheid werd gevoerd. In 1975 publiceerde de Amerikaanse mediëvist Bryce Lyon een felle aanval op het artikel en de stellingen van Dhondt.⁶ Lyon had op dat moment, na ettelijke jaren onderzoek in het omvangrijke Pirenne-archief, net zijn eigen groots opgezette monument ter ere van de historicus voltooid (*Henri Pirenne, a biographical and intellectual study*). Zijn lijvige, overgedetailleerde en bijna hagiografische biografie noopte Wim Blockmans, die de inmiddels overleden Dhondt ter verdediging kwam, tot de kritiek dat Lyon geen wetenschappelijk werk had geleverd, maar "een verhaal dat dezelfde gebreken qua inzicht vertoont als het beeld van de tijdgenoot."⁷ Het 'verschijnsel Pirenne' verdiende ook volgens Blockmans diepgaand onderzoek, maar dan wel volgens een strikt sociaal-wetenschappelijke methode die de maatschappelijke context en de statusgroep waartoe de historicus behoorde in rekening zou brengen.

Blockmans verwonderde zich er over "waarom een boek, dat voor zoveel kritiek vatbaar is als dat van Lyon, met al dat eerbetoon werd bejegend. Ook van deze cultus zal nog een maatschappelijke analyse te maken zijn."⁸ Die verklaring moet precies in de

---

idôlatrie semblable. C'est là un phénomène et c'est ça [sic] que j'ai voulu souligner." Universiteitsarchief UGent, Archief Jan Dhondt – AP 032_Dhondt: 7J_Dhondt/Doos 4/1965-1966, Uitgaande correspondentie 1969.

⁴ Zie het voorwoord van Wim Blockmans bij de heruitgave van het artikel in Jan Dhondt, 'Henri Pirenne: historien des institutions urbaines'. *Hommes et pouvoirs. Les principales études de Jan Dhondt sur l'histoire du 19e et du 20e siècle* (Gent: Fondation Jan Dhondt, 1976) 55. Zie hierover ook Henning Trüper, *Topography of a Method: François Louis Ganshof and the Writing of History* (Florence, 2008) 99, n. 170. Het boek werd intussen ook gepubliceerd (Tübingen: Mohr Siebeck, 2014). In het archief van Jan Dhondt, bewaard aan de Universiteit Gent, werden geen van deze brieven teruggevonden.

⁵ Trüper, 105. Er speelden, volgens Trüper, ook andere factoren, zoals een persoonlijk conflict tussen Dhondt en François Louis Ganshof. Dhondt's aanval op Pirenne was in feite evenzeer gericht tegen de oude, Pirenniaanse traditie aan de universiteit en de autoriteit van zijn rechtstreeks leerlingen.

⁶ Over de polemiek tussen Lyon en Dhondt, zie Bryce Lyon, 'A reply to Jan Dhondt's critique of Henri Pirenne'. *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 29 (1975) 1-25. De biografie over Pirenne verscheen een jaar eerder: Bryce Lyon, *Henri Pirenne: A Biographical and Intellectual Study* (Gent, 1974). Lyon (1920-2007) was een leerling van Carl Stephenson (1886-1954), één van de Amerikaanse studenten die in Gent bij Pirenne les hadden gevolgd in 1924-25 (ut infra).

⁷ Wim Blockmans, 'Mandarijnenhulde en wetenschapsgeschiedenis'. *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 29 (1975) 36.

⁸ Ibid. 38. Dat 'eerbetoon' betrof een academische zitting in aanwezigheid van 'diverse hooggeplaatste personen, een vermelding in het tv-journaal en een interview met de openbare omroep', zie noot 37.

hardnekkigheid van het ‘fenomeen Pirenne’, zoals Dhondt dat voor het eerst beschreef, worden gezocht. Lyon had in zijn onderzoek niet alleen onvoldoende afstand bewaard tot de bronnen – daartoe behoorde ook Henri’s zoon Jacques Pirenne, die hij sinds zijn onderzoek een persoonlijke vriend mocht noemen - maar zich evenmin kunnen losmaken van het dominante narratief over het ‘fenomeen Pirenne’. Dat geïdealiseerde beeld van een exceptionele historicus ontstond al tijdens Pirenne’s leven, werd postuum door zijn leerlingen verder in stand gehouden en in de literatuur over Pirenne, ook na Dhondt, steeds herbevestigd.⁹ Pirenne strekte zo tot voorbeeld van telkens nieuwe generaties historici, die dankzij zijn naam ook de deuren naar eigen professioneel succes geopend zagen: het prestige van Pirenne straalde immers af op de personen en instellingen die zich met zijn indrukwekkende erfenis konden associëren. Vandaar de stroom aan onkritische publicaties over de historicus en de vele herdenkingsplechtigheden die zowel aan de Gentse als de Brusselse universiteit met regelmaat werden georganiseerd.¹⁰ Vandaar, ook, het eerbetoon dat rondom de publicatie van Lyon’s Pirenne-biografie werd georganiseerd.

Deze biografie van Lyon, die door haar omvang en volledigheid al gauw als ‘het standaardwerk over Pirenne’ geboekstaafd stond, heeft het traject van Pirenne’s postume reputatie sterk mee bepaald. Ze presenteerde het leven van Pirenne als een ‘morality tale’ waarin de nadruk lag op het lot en op zijn morele deugden, en waarin zelfs de tegenslagen in Pirenne’s leven uiteindelijk in successen resulteerden. In die zin volgde ze een traditioneel biografisch patroon, waarbij ‘de persoon’ onzichtbaar wordt achter het ‘personage’.¹¹ Het is dat ‘personage’ dat Dhondt in Pirenne’s geval een ‘fenomeen’ noemde, Blockmans een ‘verschijnsel’ en Walter Prevenier recenter nog een ‘mythe’.¹²

---

⁹ Blockmans schreef daarover: “Over de sociale voorwaarden voor het succes van een geniaal historicus (...), over de intellectuele ontwikkeling temidden van veranderende tijdsomstandigheden, en over het proces van glorifikatie van de nationale geschiedschrijver is er in de honderden bladzijden die na Dhondt aan de figuur van Pirenne zijn gewijd, niets wezenlijks toegevoegd of weerlegd. [sic]”

¹⁰ Zie onder meer F. Bierlaire, ‘Henri Pirenne. De la cité de Liège à la ville de Gand, Actes du Colloque organisé à l’Université de Liège le 13 décembre 1985’. *Cahiers de Clio* (1987); G. Despy en A. Verhulst, *La fortune historiographique des thèses d’Henri Pirenne. Actes du Colloque organisé à l’occasion du cinquantenaire de la mort de l’historien belge par l’Institut des Hautes Etudes de Belgique* (Brussel, 1986) en, recenter, Marc Boone, Claire. Billen en Sarah Keymeulen (eds.), ‘Henri Pirenne (1862-1935) : a Belgian historian and the development of social and historical sciences’. *Revue belge d’histoire contemporaine* XLI (2011) 287-581 naar aanleiding van het gelijknamige colloquium aan Ugent en de ULB in 2009.

¹¹ Zie François Dosse, *Le Pari Biographique. Ecrire une vie*. (Paris: Editions de la Découverte, 2005), 448: “La personne s’effaçait sous le personnage.”

¹² Walter Prevenier, “‘Ceci n’est pas un historien’: Construction and Deconstruction of Henri Pirenne’. *Revue belge d’histoire contemporaine*, 3-4 (2011) 554.

Lange tijd ontbrak het in de literatuur over Pirenne dus aan een kritisch perspectief: sommige publicaties brachten expliciet ‘hulde aan de nagedachtenis van Henri Pirenne’¹³, andere getuigden impliciet van de sterke loyauteit aan de meester of het grote ontzag voor het icoon. Ook vandaag is de nawerking van het masternarratief over het ‘fenomeen Pirenne’ nog voelbaar, zoals recent nog in een biografie door Paul Morren.¹⁴ Sinds enkele decennia komt daar – als een logisch gevolg van de groeiende afstand tot Pirenne’s tijd en nadagen – echter stilaan verandering in.¹⁵ Druppelsgewijs verschijnen nieuwe thematische analyses over Pirenne, bijvoorbeeld over zijn invloed op de ontwikkeling van de *Annales*¹⁶, zijn aandeel in de constructie van een Belgisch nationaal masternarratief¹⁷,

---

¹³ Charles Verlinden en Jan Gillis, *Hulde Aan De Nagedachtenis Van Henri Pirenne Op 2 December 1954* (Ledeberg: Erasmus, 1954). De publicatie kwam er ter gelegenheid van de inhuldiging van een borstbeeld van Henri Pirenne in het peristylium van de Aula van de Universiteit Gent.

¹⁴ Paul Morren, *Henri Pirenne: historiograaf (1862-1935)* (Antwerpen, 2011). Vermeldenswaardig in deze context is dat nochtans al in 1981 een meer kritische biografie over Pirenne was verschenen, zij het in het Japans: Katsumi Sasaki, *Henri Pirenne, une biographie* (Tokyo, 1981). Sasaki (*1931) was een leerling van Shiro Masuda (1908-1997), die gespecialiseerd was in Europese economische geschiedenis, veelvuldig publiceerde over de Europese steden in de middeleeuwen en in die context uiteraard goed vertrouwd was met het werk van Pirenne. Sasaki vertaalde in 1960 Pirenne’s *Mahomet et Charlemagne*, in 1962 zijn *Histoire de l’Europe* en in 1970 *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade*. Na de publicatie van de biografie van Lyon besloot hij, weliswaar louter op basis van literatuurstudie, zelf een lijvige biografie te schrijven over de historicus die zijn betekenis voor de Japanse historiografie zou onderstrepen. Hij nam daarin de resultaten van Lyon’s zoektocht grotendeels over, maar vulde ze onder meer aan met de kritische bedenkingen van Dhondt.

¹⁵ Het voortschrijdend onderzoek over Pirenne wordt sinds 2006 gefaciliteerd door de digitalisering van het oeuvre van Pirenne aan de ULB: zie <http://digitheque.ulb.ac.be/fr/digitheque-henri-pirenne/index.html>. Veel van zijn publicaties staat nu gewoon online, en ook onuitgegeven manuscripten en andere archiefdocumenten van Pirenne die in het Brusselse universiteitsarchief worden bewaard, zullen op termijn digitaal worden ontsloten.

Het grootste deel van het omvangrijke Pirenne-archief (dat, ingebonden in volumes, tot die tijd door zijn zoon Jacques in diens kasteel in Hièrges werd bewaard) werd in 1986 door de erven Pirenne aan de ULB geschonken, de instelling waar Henri Pirenne na zijn emeritaat in Gent nog enkele jaren als gastprofessor was aangesteld, en waar ook zijn zoon Jacques had gedoceerd. Het ongeïntariseerde private archief van Pirenne (zoals zijn briefwisseling met familieleden, delen van zijn oorlogsdagboeken, foto’s en allerhande persoonlijke objecten) resideert tot op heden bij de achterkleinkinderen Yves Pirenne in Cernex, en Françoise Pirenne in Waterloo. Voor een overzicht van deze private archieven, zie p. 157. Wel werd recent een overeenkomst afgesloten tussen Yves Pirenne en ULB om het door hem bewaarde persoonlijke archief op termijn ook digitaal te ontsluiten. Daarnaast verscheen onlangs ook een nieuwe inventaris van het archief van Henri Pirenne dat in het Algemeen Rijksarchief wordt bewaard: Lieve De Mecheleer, *Inventaris van het archief van Henri Pirenne* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2016).

¹⁶ Zie onder meer Bryce and Mary Lyon, *The Birth of Annales History: The Letters of Lucien Febvre and Marc Bloch to Henri Pirenne (1921-1935)*, (Brussels, 1991); J. L. Harvey, ‘An American Annales? The AHA and the Revue internationale d’histoire économique of Lucien Febvre and Marc Bloch.’ *The Journal of Modern History* 76 (2004) 578-621; Peter Schöttler, *Die “Annales”-Historiker und die deutsche Geschichtswissenschaft* (Tübingen, 2015).

¹⁷ Zie onder meer Gita Deneckere en Thomas Welskopp, ‘The ‘Nation’ and ‘Class’: European National Master Narratives and Their Social ‘Other’” in Stefan Berger en Carl Lorenz (eds.), *The Contested Nation. Ethnicity, Class,*

de impact van de eerste wereldoorlog op zijn werk¹⁸, zijn relaties met Duitsland en Frankrijk¹⁹ of het belang van zijn erfenis voor disciplines als stadsgeschiedenis²⁰ en archeologie²¹. Daarnaast verschenen ook enkele meer kritische synthetiserende artikels of monografieën over Pirenne²² en nieuwe bronnedities, zoals de briefwisseling van Pirenne met Lamprecht.²³

Religion and Gender in National Histories (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2008) 135-170; Marnix Beyen & Benoît Majerus, 'Weak and Strong Nations in the Low Countries: National Historiography and its 'Others' in Belgium, Luxembourg and the Netherlands in the Nineteenth and Twentieth Centuries' in *Ibid.* 283-310; Niek van Sas, 'The Great Netherlands Controversy. A Clash of Great Historians' in Tibor Frank en Frank Hadler, *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlapping National Histories in Modern Europe* (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2011) 152-174.

¹⁸ Zie onder meer Peter Schöttler, 'After the Deluge: The Impact of the Two World Wars on the Historical Work of Henri Pirenne and Marc Bloch', in Stefan Berger en Carl Lorenz (eds.), *Nationalising the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe* (Hampshire: Palgrave MacMillan, 2010) 404-425; Sophie De Schaepdrijver, "'That theory of races". Henri Pirenne on the unfinished business of the Great War'. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLI (2011) 533-552; Cinzio Violante, *La fina della 'grande Illusion': uno storico europeo tra guerra e dopoguerra, Henri Pirenne (1914-1923). Per una rilettura della Histoire de l'Europe* (Bologna 1997); Bryce Lyon, 'The war of 1914 and Henri Pirenne's revision of his methodology', in Jo Tollebeek, Georgi Verbeeck en Tom Verschaffel (eds.), *De lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald De Schryver* (Leuven 1998) 507-516; Geneviève Warland, 'Avatars de la "métahistoire" nationale et mise en récit de la Grande Guerre. Point de mire sur Henri Pirenne (1862-1935) et Ernest Lavisse (1842-1922)' in Annamaria Laserra, Nicole Leclercq en Marc Quaghebeur (eds.), *Mémoires et antimémoires littéraires au XXe siècle* (Brussels 2008) 27-63.

¹⁹ Zie onder meer Peter Schöttler, 'Henri Pirenne, historien européen, entre la France et l'Allemagne'. *Revue belge de philologie et d'histoire* 76 (1998) 877-878; Idem, 'French and German Historians' Networks: The Case of the Early Annales' in Christophe Charle, Jürgen Schriewer en Peter Wagner (eds.), *Transnational Intellectual Networks. Forms of academic knowledge and the search for cultural identities* (Frankfurt/New York: Campus Verlag, 2004) 115-134; Geneviève Warland en Mattias Middell, "'Pirenne & Co.": The Internationalization of Belgian Historical Science, 1880s-1920s'. *Revue belge de philologie et d'histoire* (theme issue: 'Beyond Belgium: encounters, exchanges and entanglements, 1900-1925') 90 (2013) 1227-1248.

²⁰ Zie onder meer Claire Billen and Marc Boone, 'L'histoire urbaine en Belgique: construire l'après-Pirenne entre tradition et rénovation'. *Città & Storia* 5 1 (2010) 3-22; Marc Boone, 'Cities in late medieval Europe: the promise and the curse of modernity' *Urban History* 39 (2012) 332-333; Geoffrey Grulois, *L'Archéologie du savoir territorial à la croisée de l'urbanisme et des sciences sociales naissantes en Belgique dans la première moitié du XX siècle* (Thèse présentée en vue de l'obtention du grade de Docteur en Art de bâtir et urbanisme) (Bruxelles, 2015).

²¹ Zie onder meer Richard Hodges en David Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe: Archaeology and the Pirenne-Thesis* (New York: Cornell University Press, 1983).

²² Zie onder meer Bunna Ebels-Hoving, 'Henri Pirenne (1862-1935)' in A.H. Huussen, E. H. Kossmann and H. Renner (eds.), *Historici van de twintigste eeuw* (Utrecht, Antwerpen 1981) 33; Walter Prevenier, 'Pirenne, Jean, Henri, Otto, Lucien, Marie, gezegd Henri, historicus' in *Nationaal Biografisch Woordenboek* 19 (Brussel, 2009), kol. 753-770; Sarah Keymeulen and Jo Tollebeek, *Henri Pirenne, Historian: a Life in Pictures* (Leuven 2011).

²³ Luise Schorn-Schütte et Mircea Ogrin (éd.), "Über das eigentliche Arbeitsgebiet der Geschichte". *Der Briefwechsel zwischen Karl Lamprecht und Ernst Bernheim sowie zwischen Karl Lamprecht und Henri Pirenne 1878-1915* (Köln: Böhlau, 2016).

Vrij recent zijn historici zich bovendien gaan wagen aan objectieve reflectie, niet zozeer over 'het fenomeen Pirenne' zelf als wel over de 'vaders van de geschiedwetenschap' in het algemeen; er is immers een heel pantheon van wetenschappelijke helden dat over de generaties heen ideaaltypisch en exemplarisch staat te wezen en waarbinnen Pirenne zijn eigen, specifieke plaats inneemt. De historisch-antropologische benadering die sinds deze eeuwwisseling opgang maakt in de wetenschapsgeschiedenis (en voor ons taalgebied onder meer wordt vertegenwoordigd door Herman Paul en Jo Tollebeek), heeft hierin voor een doorbraak gezorgd.²⁴ Historici worden er bestudeerd als exponenten van een heersende academische cultuur met geijkte praktijken, performances en ideaaltypische 'epistemische deugden' zoals objectiviteit, discipline en bescheidenheid. Wetenschappelijke voorvaders zoals Pirenne zijn dan de grondleggers of de beste representanten van die academische cultuur.

In dit proefschrift wil ik dat historisch-antropologische onderzoeksperspectief combineren met een breder sociologische perspectief zoals Jan Dhondt en Wim Blockmans dat bepleitten. Pirenne's reputatie had en heeft immers niet enkel een wetenschappelijk (academisch), maar ook een sterk maatschappelijk (publiek) fundament. Een dergelijke geschiedenis van Pirenne's reputatie laat toe te begrijpen hoe de historicus uitgroeide tot een fenomeen, en wat dat mechanisme ons vertelt over de noden, de idealen en de waarden van de academische en burgerlijke cultuur waarin hij zo succesvol gedijde. Bestudeerd vanuit die invalshoek toont het omvangrijke Pirenne-archief dat Pirenne's reputatie – weinig verrassend – evenzeer het resultaat was van slimme self-fashioning, strategische planning en actief netwerken als van talent en lot. De bronnen brengen Pirenne's persoonlijke ambities aan het licht, zijn impliciete assumpties en de morele en wetenschappelijke waarden die hij nastreefde. Ze onthullen ook gefaalde strategieën, plannen en ambities en laten toe om op die manier het dominante succesverhaal bij te stellen en het 'fenomeen' tot menselijke proporties te herleiden, in al zijn complexiteit en ambiguïteit.

---

²⁴ Zie onder meer Herman Paul, 'Fathers of history: genealogies of the historical discipline'. *Storia della Storiografia* 59-60 (2011) 224-230; Idem, 'What Is a Scholarly Persona? Ten Theses on Virtues, Skills, and Desires'. *History and Theory* 53 (2014) 348-371; Jo Tollebeek, *De ziel in de fabriek. Over de arbeid van de historicus* (Amsterdam: 1998); Idem, *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (Amsterdam 2008).

Een ambigu individu

Ambigüiteit is inderdaad het wezenskenmerk van de Pirenne die tijdens mijn onderzoek uit de bronnen is naar voren gekomen. De dichotomie van het tijdperk waarin Pirenne leefde, de Belle Epoque, weerspiegelde zich als het ware in de ambigüiteit van Pirenne's eigen identiteit.²⁵

Uit de bronnen spreekt een man met veel humor, levensvreugde en een onwrikbaar vooruitgangsgeloof (daarom ook het citaat aan het begin van deze inleiding), maar ook met een onvermoede pessimistische en melancholische kant.

Pirenne was bijzonder productief en hanteerde een ijzeren zelfdiscipline, maar hij vierde het leven ook graag met veel spijs en drank en had weinig talent voor sparen.²⁶

Hij presenteerde zichzelf graag als een vernieuwer en toonde een onvermoeibaar enthousiasme voor de voortbrengselen van de vooruitgang²⁷, maar wierp zich in de maatschappelijke turbulenties van zijn tijd ook op als behoeder van de liberale burgerlijke cultuur uit de hoogdagen van de natie.

Hij vertrouwde zijn echtgenote, Jenny Vanderhaeghen, veel verantwoordelijkheid toe op zakelijk en pedagogisch vlak en betrok haar ook bij zijn professionele leven (hij las haar zijn manuscripten voor, zij kopieerde ze nadien in haar sierlijke handschrift om ze leesbaar te maken voor de drukker), maar verzette zich lange tijd tegen de intrede van vrouwen in het universitair onderwijs.²⁸

Hij was naar eigen zeggen onbekommerd om financiële en materiële zaken en had 'weinig behoefte aan burgerlijk comfort'²⁹, maar er zijn ook aanwijzingen in de bronnen die het tegendeel bewijzen. Een fragment uit de briefwisseling tussen de organisatoren van zijn succesvolle Amerika-reis in 1922 spreekt in dit verband boekdelen:

---

²⁵ Zie Gita Deneckere, *Les turbulences de la Belle Epoque* (Brussel 2010) 21.

²⁶ Tijdens zijn studententijd in Frankrijk ontlokte zijn uitgavenpatroon de volgende ironische opmerking aan zijn vader Lucien-Henri: "Le quart d'heure de Rabelais sonne à ton horloge plus souvent que de raison, si tu n'y portes pas remède il faudra te résigner à te nourrir [sic] souvent du vent qui passe. Le mieux serait de compléter tes études en apprenant à dépenser d'après ton revenu. Peut-être cette science s'infiltrera-t-elle en toi tout naturellement lorsque tu dépensera [sic] ton argent." Zie Persoonlijk Archief Yves Pirenne (Cernex), *H. Pirenne, Correspondance avec son père et sa mère 1879-1884*. Verviers, 30.06.1884.

²⁷ Zo keerde hij bijvoorbeeld, zeer tegen de zin van zijn echtgenote, per vliegtuig terug van het Internationaal Historisch Congres te Oslo in 1928, zie Jacques Pirenne, 'Henri Pirenne. Conférence faite à Bruxelles le 24 novembre 1936 par Jacques Pirenne.' *Le Flambeau* (1936), 41.

²⁸ Zie daarover de getuigenis van Suzanne Dehaspe, leerlinge aan de Universiteit Gent van 1922 tot 1926, in Aurèle Looman, *Herinneringen van oudstudenten geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Gent (1919-1933)* (Gent, 1980) 75.

²⁹ Zie Jacques Pirenne, 'op. cit.'.

“In a word and "entre nous", he must be treated as a child and mothered throughout his stay in the United States, so that he may rest assured that all financial matters would be provided with ample funds to cover completely his and his wife's expenses without there being any complicated arrangements as to salary, pocket money and travelling expenses. We fully appreciate the burden that this may throw upon the New York office, but Professor Pirenne is a special case, and we feel that it is most important that he be relieved of any anxiety and that he return full of enthusiasm. We know him well enough to state that any pecuniary complications, however unimportant they might seem to us, would suffice to lose to us one of the best C.R.B.E.F. boosters we could have in Belgium.”³⁰

Pirenne werd ten overvloede geroemd voor zijn bescheidenheid (zoon Jacques over de pleiade aan eerbetuigingen die Pirenne te beurt vielen: “Parfois, je l’entendais murmurer: ‘Mais que trouvent-ils de si extraordinaire dans ce que je fais?’”³¹). Evenzeer werd hij door tijdgenoten soms als een ‘ijdele arrivist’ neergezet.³²

Hij verwierf faam als nationaal historicus, terwijl hij nationalisme expliciet verachtte en zich profileerde als een uitgesproken ‘internationaal’ historicus: hij had een erg uitgebreid internationaal netwerk, ijverde voor samenwerking binnen Europa en met de Verenigde Staten, nam of ondersteunde initiatieven, verenigingen en tijdschriften die internationale samenwerking tot doel hadden, en keek ook in eigen werk ruim voorbij de landsgrenzen.

Als gerenommeerd academicus werd hij in de literatuur doorgaans neergezet als een toegankelijke, joviale maître en collega; bepaalde bronnen tonen hem dan weer eerder als een autoritaire patron die absolute loyaliteit verwachtte van zijn leerlingen.³³

---

³⁰ Archief van de Belgian American Educational Foundation (Brussel). Dossier "Belgian Graduate Fellows 1922-1923", Map "Prof. H. Pirenne. Visiting Professor 1922". Brief van dd. 28.08.1922 van Tuck en Shaler aan Mr. Perrin en C. Calpin. De afkorting C.R.B.E.F. staat voor Committee for Relief in Belgium Educational Foundation, een organisatie die voortvloeide uit de Amerikaanse hulp tijdens WO I en de uitwisseling tussen Amerikaanse en Belgische wetenschappers tot doel had.

Pirenne's echtgenote hield van die reis overigens een amusant dagboek bij, waaruit de verwondering blijkt van het echtpaar Pirenne over de gebruiken en gewoonten in de nieuwe wereld (zie Pirenne-archief ULB, 026PP/01/02/010, Carnet de Voyage de Jenny Vanderhaeghen). Ook in haar briefwisseling aan Pirenne's moeder uitte ze haar verbazing: “Les dames font presque tout elles mêmes. Elles n’ont pas toujours des domestiques, mais elles ont une auto qu’elles conduisent elles mêmes, et n’ont pas de chauffeur. C’est un peuple extraordinaire.” Zie Persoonlijk Archief van Françoise Lemmers-Pirenne (Waterloo), Henri Pirenne. Lettres à sa mère 1911-1922. Berkeley, 21.11.1922.

³¹ Zie Jacques Pirenne, ‘op. cit.’.

³² Zie hiervoor met name het dagboek van zijn collega Paul Fredericq: Universiteitsarchief Gent, Hs 3708, Journal de Guerre de Paul Fredericq, Cahier 26.

³³ Zo riep Pirenne zijn leerling Leo Verriest op het matje omdat die hem tijdens zijn ballingschap in Duitsland niet voldoende had geschreven. Zie Archief van de Koninklijke Commissie (Brussel), Papiers Henri Pirenne, 012264. Brief van Leo Verriest aan Pirenne dd. 26.02.1919: “Je me rappelle avoir omis de vous répondre au sujet

Zijn wetenschappelijke ‘objectiviteit’ en ‘onpartijdigheid’ werden zowel door hemzelf als door tijdgenoten dik in de verf gezet, maar de bronnen laten ook een geëngageerd staatsburger zien die herhaaldelijk twijfelde om politiek actief te worden³⁴ en nauwe banden onderhield met het koningshuis.³⁵ Pirenne identificeerde zich bovendien persoonlijk met zijn wetenschappelijke project: zo traceerde hij zelfs de stamboom van zijn eigen familie om na te gaan wat het aandeel Germaans en Romaans bloed in zijn aderen was.³⁶

En dan was er nog het contrast tussen de Pirenne van voor en na de Eerste Wereldoorlog, die een diepe gewetens- en identiteitscrisis veroorzaakte bij Pirenne.

Was ambiguïteit een wezenskenmerk van de identiteit van Pirenne, dan tonen de bronnen aan dat hij ook op tal van andere vlakken een kind van zijn tijd en zijn sociale en professionele milieu was.

Er heerste bij Pirenne grote trots over de verwezenlijkingen van de natie, de industriële bourgeoisie van het land waar hij een prominent lid van was, en de eigen familiestam in het bijzonder. De professorenwoning van Pirenne in de Sint-Pietersnieuwstraat was bekleed met familieportretten die de spirituele erfenis van de voorouders symboliseerde. Zijn ouders maanden hem als student aan ‘zijn naam waar te maken’, en roemden hem nadien omdat hij de familienaam zo succesvol had weten te versterken.

---

du reproche que j’ai senti dans votre letter du 28 décembre. Contrairement à ce que vous pensez, je vous ai écrit plusieurs fois pendant votre exil, mais de ce que vous me dites, je conclus que mes lettres ne vous sont pas parvenus [sic].”

Zie in dat verband ook een brief van Hubert Van Houtte aan Henri De Sagher (beide waren leerling van Pirenne) bewaard in het ongeïnterpreteerde Archief Henri De Sagher, Rijksarchief Gent, dd 06.01.1935: "C'est vraiment pour échapper aux injures de Pirenne que j'ai assisté le 28 novembre dernier au banquet de la CRH. Huit jours auparavant j'en avais déjà un cauchemar. Et il m'a fallu 48 heures pour en dépasser le mauvais effet."

³⁴ Zie onder meer Pirenne-archief ULB 026PP/01/06/004 - Conférences IV - 1921-1924. Proposition à Henri Pirenne d'une candidature aux Chambres par la Comité (Le Parti) de Renaissance Nationale, octobre 1919.

³⁵ Zie ook de vreugde van Pirenne over de aanstelling van zijn zoon Jacques in 1920 als docent geschiedenis van prins Leopold: Persoonlijk Archief Françoise Lemmers-Pirenne (Waterloo), Lettres à sa mère 1911-1922, brief dd. 28.01.1920: "C'est une tâche très honorable pour lui, et j'en suis enchanté. Je pourrai naturellement le guider. C'était cela naturellement que le Roi voulait. Ne confondons pas la position de Jacques avec celle d'un précepteur. Il n'est pas du tout cela. Il n'a qu'une mission bien déterminée : celle d'apprendre l'histoire au prince. Pour un prince c'est une branche tout à fait essentielle. Les gens qui s'occupent d'histoire, en général, gagnent à peine leur vie, mais leur service est le service du Roi."

³⁶ Algemeen Rijksarchief Brussel, Archief Henri Pirenne, 4, Stamboom van de familie Pirenne. Zie in dit verband ook datzelfde archief, 74, Alexis François in *La Semaine Littéraire de Genève*, 22 juillet 1916: "Avant d'écrire sa grande histoire, il a la curiosité de calculer généalogiquement la dose de sang flamand qui coule dans ses veines; elle égale son sang latin."

Als pater familias doordrong Pirenne zijn vier zonen van het *Bildung*-ideaal, zoals zijn vader dat bij hem had gedaan, en stimuleerde hen om het naar zijn normen hoogste goed te bereiken: hoog opgeleide en daardoor superieure, rationele en moreel hoogstaande mannen te worden met een grote maatschappelijke betrokkenheid, een onfeilbaar patriottisme en een wereldse flair – mannen, kortom, zoals zijn vader en hijzelf.

Hij leidde een bijzonder regelmatig, gestructureerd en gedisciplineerd leven. Daarvan getuigt niet alleen zijn omvangrijke productie, maar ook de minutieuze tijdschema's en plannings in zijn manuscripten en zijn vaak geciteerde rigoureuze dagindelingen.³⁷ Zelfs de tijdstippen waarop hij zijn sigaar aanstak lagen kennelijk min of meer vast.³⁸ Het belang van tijd en tijdsindeling als regulerende kracht in Pirenne's leven blijkt ook uit een ontroerende brief aan zijn moeder vanuit ballingschap in Creuzburg:

“Je n'ai pas reçu le calendrier que tu m'as envoyé et j'en suis très triste. C'est la première fois depuis mon enfance que je n'ai pas accroché à mon mur, le jour de l'an, un calendrier venant de toi. L'année dernière, j'ai très bien reçu celui que tu m'as adressé à Iéna. Il m'a accompagné à Creuzburg et il reste fixé à ma muraille, marquant toujours le 31 décembre. Je l'y laisserai en attendant que son successeur me parvienne. S'il n'arrive pas, tant pis ! Je n'en achèterai pas d'autre. Tu sais que je suis un homme de traditions. Je passerai s'il le faut toute l'année en tête à tête avec mon 31 décembre 1917.”³⁹

Die obsessie met tijd en routine behoorde tot het typische deugdenpakket van de liberale bourgeoisie waartoe Pirenne behoorde. Jonas Frykman en Orvar Löfgren schrijven daarover in hun historisch-antropologische studie *Culture Builders*: “For modern [middle-class] man, the ideal is to keep up with the times, preferably even to be ahead of

---

³⁷ Ook in de ontregelende omstandigheden van zijn ballingschap hield hij vast aan routine. Zie Persoonlijk Archief Yves Pirenne (Cernex), Henri Pirenne. Captivité, Mars 1916-Décembre 1918, Creuzburg, 02.05.1917 : “Je continue régulièrement mes promenades, l'étude du russe et la rédaction de mon travail. T'ai-je déjà donné le plan de mes journées ? Le voici : 8 ½ déjeuner. Puis correspondance et lectures jusqu'au dîner, vers 1h. Après le dîner, promenade jusque vers 4 ½. Goûter. Ensuite, rédaction jusqu'au souper (7 ½), et traductions russes pour finir la journée. Les jours où je reçois des lettres de toi, il y a un petit extra, qui consiste à descendre dans le Gastzimmer et à y prendre un ou deux verres de bière en signe de réjouissance. C'est une cérémonie bien simple pour célébrer une grande joie, mais on fait ce qu'on peut.”

³⁸ Zie Jacques Pirenne, 'Op. cit.' 23 : “Dans le bureau encombré de livres, mais tenu avec un ordre parfait, une fumée bleue flottait. C'est qu'avec un régularité d'horloge, il allumait, tous les jours, quatre cigares aux mêmes heures.”

³⁹ Persoonlijk Archief Françoise Lemmers-Pirenne (Waterloo), Lettres à sa mère 1911-1922, Creuzburg, 04.01.0918. Ook de keerzijde van die regelmaat ontdekte Pirenne overigens in ballingschap, zoals hij aan zijn moeder schreef op 20.01.1918: “Regarde tourner l'aiguille de ta montre, tu auras une image très exacte de la régularité et de la monotonie de mon existence. Je ne puis souhaiter qu'une chose, c'est que l'aiguille ne s'arrête pas.”

its time.”⁴⁰ Die houding was onlosmakelijk verbonden met het vooruitgangsgeloof en het industriële kapitalisme, dat niet alleen op de economie maar ook op de manier van denken grote invloed had. Controle over de tijd werd een belangrijk machtssymbool, zowel in het bedrijfsleven als daarbuiten. In de loop van de negentiende eeuw hielden steeds meer mensen dagboeken bij, kochten kalenders en schaften zich een zakhorloge aan⁴¹ – een indicatie van de nieuwe tijdsdiscipline en van het prestige dat samenhang met het beheersen van de tijd. Ook de opvoeding van kinderen stond geheel in het teken van punctualiteitstraining, bijvoorbeeld met de ijzeren regel om op tijd aan tafel te komen.⁴²

Wat de andere burgerlijke waarden betreft die van fundamenteel belang waren voor Henri Pirenne, ook deze komen naar voren in een brief aan zijn moeder uit ballingschap.⁴³ Hij heeft het daarin over de aangekondigde verloving van zijn oudste zoon Henri Edouard (op dat moment gestationeerd in Frankrijk) met ene Renée, een vrouw van wie Pirenne door de oorlogsomstandigheden alleen de naam kent:

Pour la religion de la jeune fille, je l’ignore complètement, mais je crois qu’elle est ni bouddhiste, ni musulmane, ni juive, ni idolâtre, car Jacques aura été frappé de cette particularité et me l’aurait communiqué je pense. Puisqu’il n’a rien dit, c’est sans doute qu’elle est catholique. Il ne me parle pas davantage de sa nationalité. Tout ce que je sais, c’est qu’elle est née à Paris, mais cela ne veut rien dire. En tous cas, en épousant Henri, elle deviendra belge. En âge, elle a 24 ans et je suis très heureux de cela. Une toute jeune fille n’aurait pas été, je crois, capable de comprendre le caractère compliqué de Henri. (...) [Jacques] nous a rapporté un trait [de Renée] qui est de bon augure. Une amie de Renée lui a dit, quand elle a vu les dispositions de Henri, que nous n’avions pas un sou de fortune et que Henri avait un caractère désagréable. Elle faisait cela, naturellement, pour éprouver Renée, qui a persisté et n’a su qu’après quelle était notre situation réelle. Pour sa fortune à elle, je l’ignore. [mijn onderlijning]

Geloof en moraliteit, nationaliteit, fortuin: wie zijn intrede wou maken in de Pirenne-clan, kon maar beter aan de juiste voorwaarden voldoen.

---

⁴⁰ Jonas Frykman en Orvar Löfgren, *Culture Builders. A historical anthropology of middle-class life* (New Brunswick/London: Rutgers University Press, 1987) 19 ff.

⁴¹ Het is veelbetekenend dat de identificatie van oorlogsslachtoffers van de Grote Oorlog, waaronder Pirenne’s zoon Pierre, verliep aan de hand van de op hun lichamen teruggevonden zakhorloges.

⁴² In dit verband vertelde Yves Pirenne me tijdens mijn verblijf in Cernex in april 2012 een anekdote die zijn vader hem vaak had verteld: De Pirennes hadden de gewoonte een bel te luiden wanneer de (klein)kinderen aan tafel moesten komen. De vader van Yves Pirenne, zoon van Jacques en kleinzoon van Henri, was op zeker moment zodanig verdiept in zijn spel (hij was aan het boomklimmen in de tuin), dat Pirenne hem ‘gespeeld kwaad’ kwam zoeken en hem verplichtte, om hem een lesje te leren, tot de hoogste top van de boom te klimmen.

⁴³ De briefwisseling tussen Pirenne en zijn moeder, bewaard in het Persoonlijk Archief van Françoise Lemmers-Pirenne (Waterloo), biedt ongetwijfeld de meest intieme en oprechte inkijk in de ziel van Henri Pirenne.

Tot slot reveleren de bronnen ook veel over de plaats en het belang van wetenschap in Pirenne's leven. Ook hier werd wat voor de oorlog vanzelfsprekend was, door de oorlogservaring veel scherper en bewuster gevoeld en verwoord: "Au milieu de ma douleur, je cherche à me distraire par le travail. Je n'ai jamais mieux éprouvé le bonheur d'aimer l'étude. C'est un narcotique noble."⁴⁴ Of nog: "Si tu avais vécu dans le monde scientifique tu saurais que c'est encore là que l'on trouve les sentiments les plus nobles et les plus forts. Tous les savants ne s'aiment pas, loin de là, mais quand ils s'aiment, c'est solidement."⁴⁵ Of tenslotte: "Je n'aurais jamais cru, avant d'en avoir fait l'expérience, que l'étude et la réflexion scientifique pouvaient aussi bien remplir la vie."⁴⁶

Probleemstelling en opbouw van het proefschrift

In *De biografie als genre in de wetenschapsgeschiedenis* wijst Catrien Santing erop dat zelfs hedendaagse biografen 'niet snel geneigd zullen zijn persoonlijke gegevens uit het leven van een wetenschapper te verhalen, omdat zij dit als 'niet ter zake' of zelfs als 'afbreuk doend' aan het oeuvre zouden beschouwen'.⁴⁷ Ze merkt echter terecht op dat dit het risico inhoudt van een 'mythologisering': indien men het privéleven van de wetenschapper negeert, dan suggereert men daarmee eigenlijk dat de wetenschapper de door hem bereikte status enkel te danken heeft aan de kwaliteit van de wetenschappelijke arbeid.⁴⁸ In dit proefschrift werd daarom, zoals hierboven reeds rijkelijk geïllustreerd, bewust uit het *volledige* Pirenne-archief geput: dat wil zeggen uit de wetenschappelijke brieven en documenten bewaard aan de ULB en in een aantal andere archieven, maar ook uit de persoonlijke archieven die in bewaring van de erfgenamen zijn gebleven, en daarom – sinds Bryce Lyon zijn onderzoek voerde in het kader van de biografie uit 1974 – nog niet eerder werden bestudeerd.⁴⁹

---

⁴⁴ Persoonlijk Archief Françoise Lemmers-Pirenne (Waterloo), *Lettres à sa mère 1911-1922*, Gent, 28.08.2015.

⁴⁵ Idem, Creuzburg, 23.06.1917.

⁴⁶ Idem, Creuzburg, 24.07.1917.

⁴⁷ Zie Catrien Santing, 'De biografie als genre in de wetenschapsgeschiedenis'. *Gewina* 23 (2000) 6-14, geciteerd in Ann Welvaert, *De heroïek van de waarheidszoeker. Belgische wetenschapsbiografieën 1870-1930* (ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Promotor Kaat Wils) (Leuven, 2002) 145.

⁴⁸ *Ibid.*, 145.

⁴⁹ Bryce Lyon onderzocht het Pirenne-archief toen het nog in zijn geheel door Jacques Pirenne werd bewaard in zijn kasteel in Hièrges. Bij de schenking van het archief aan de ULB in 1986 werd een opsplitsing gemaakt tussen het 'wetenschappelijke' archief (dat betrekking heeft op alle professionele activiteiten en relaties van Pirenne) en een 'persoonlijk' archief, dat in privébezit van de kinderen van Jacques bleef en niet nuttig werd geacht voor historisch onderzoek.

Wat uit dit bronnenonderzoek naar voren kwam, is niet het eenduidige ‘fenomeen Pirenne’ uit de idealiserende literatuur, maar een complex, tegenstrijdig en ambigu individu dat zich weliswaar op één constante liet betrappen: de quasi-onontwarbare verwevenheid (engels: *entanglement*) van de wetenschapper, de staatsburger en de familieman, oftewel van het academische, het politieke en het persoonlijke niveau, of nog: van het epistemische, het politieke en het morele.

De artikels die in dit proefschrift werden samengebracht gaan elk op hun manier dieper op die verwevenheid in, hetzij vanuit een eerder theoretisch, wetenschapshistorisch perspectief (de eerste twee bijdragen), hetzij vanuit een case study over een specifiek naoorlogs werk van Pirenne – naoorlogs, aangezien de breuklijk van de eerste wereldoorlog de inherente spanningsvelden en ambiguïteiten expliciet aan de oppervlakte bracht. De case studies behandelen bovendien elk een atypisch werk binnen Pirenne’s oeuvre. *La Belgique et la Guerre Mondiale* was een studie op bestelling en een eenmalige uitstap van Pirenne naar de contemporaine geschiedenis. *Mahomet et Charlemagne* raakte door het overlijden van Pirenne nooit definitief voltooid. *Histoire de l’Europe* was dan weer nooit bestemd voor publicatie en ging bijgevolg niet door het strenge Pirenniaanse redactieproces. Zowel *Mahomet et Charlemagne* als *Histoire de l’Europe* werden dus, op basis van onafgewerkte versies, postuum gepubliceerd en tonen daarom beter dan Pirenne’s standaardwerken over de geschiedenis van België of de middeleeuwse steden de nog ruwe, ongepolijste ideeën en opvattingen van de historicus.

De case studies illustreren – in tegenstelling tot het dominante masternarratief over het ‘fenomeen Pirenne’ dat vooral lot en talent als verklaringsfactoren aanhaalde – het belang van de sociale, politieke en nationale context voor statusverwerving. Ze tonen ook aan dat de geschiedenis van Pirenne’s reputatie geen lineair succesverhaal was, maar een grillig pad volgde dat evenveel teleurstellingen als triomfen heeft gekend.

Het eerste artikel, ‘Virtue language in Historical Scholarship’, is een gezamenlijke publicatie van Herman Paul, Camille Creighton, Pieter Huistra en mezelf naar aanleiding van een debat tijdens het Social Science and History Conference in Wenen in april 2014. Onderwerp van debat en van het daaruit volgende artikel was: wat maakt een wetenschapper/historicus tot een ‘goede’ wetenschapper/historicus? In de laat-negentiende en vroege twintigste eeuw werd hiervoor vaak aan deugden gerefereerd. Ook hedendaagse wetenschapshistorici zijn recent epistemische deugden als onderzoekscategorie gaan gebruiken. Maar zijn die epistemische deugden wel zo makkelijk te scheiden van morele en politieke deugden? Die vraagstelling werd uitgewerkt aan de hand van case-studies over Henri Pirenne (België), één van zijn leermeesters, Gabriel Monod (Frankrijk), en daar weer de leermeester van, Georg Waitz (Duitsland).

‘Henri Pirenne, historian and man of the world’ diept de casus uit het eerste artikel verder uit, en gaat voorbij de verwevenheid van het deugdendiscours ook op zoek naar conflicten in de inherente drijfveren en doelen van Pirenne. Het artikel werd geschreven

in de nasleep van een workshop over ‘drijfveren en doelen van de historicus’ die ik gaf tijdens het Najaarscongres van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (‘Naar eer en geweten. Beroepsethiek en de persona van de historicus, november 2014). In dit artikel wordt ook de vraag gesteld naar de persona van Pirenne: vertegenwoordigde hij een nieuw soort wetenschapper dat ‘school maakte’ en navolging kreeg, of was zijn situatie toch te specifiek om van een *persona* te kunnen spreken?

Het derde artikel, ‘Pirenne, Belgium and the First World War’, behandelt het gelijknamige boek *La Belgique et la Guerre Mondiale* (1928) dat verscheen als onderdeel van de Belgische reeks van de Amerikaanse Carnegie Endowment for International Peace over de economische en sociale gevolgen van de Eerste Wereldoorlog. Het is het eerste en enige werk in Pirenne’s oeuvre waarin hij zich op het terrein van de contemporaine geschiedenis begeeft. Het boek beschrijft niet enkel de toestand van het land tijdens en na de grote oorlog, maar illustreert ook de nieuwe morele, mentale en intellectuele uitdagingen die de oorlogservaring bracht voor Pirenne, waardoor hij zich genoodzaakt zag zijn banden met Duitse historici en hun methoden te herevalueren.

‘Henri Pirenne’s *Mahomet et Charlemagne*’ reconstrueert de genese en het wedervaren van Pirenne’s bekende these over de overgang van de oudheid naar de middeleeuwen. De idee ontstond lang voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog, maar werd op een opvallende manier versterkt door Pirenne’s oorlogservaring en bijna aangegrepen als een vorm van ‘wetenschappelijk revanchisme’ op het persoonlijke, nationale en wetenschappelijke leed dat door de Duitse oorlogsverklaring werd teweeggebracht.

Het vijfde en laatste artikel, ‘Henri Pirenne et l’*Histoire de l’Europe*’ schetst de dramatische ontstaanscontext van dat andere postume werk van Pirenne en gaat dieper in op de wetenschappelijke en ideologische bijdrage van de historicus aan de uitbouw van een Europese intellectuele gemeenschap na de eerste wereldoorlog. Daarbij komt de paradox van Pirenne’s ‘internationaal nationalisme’ sterk op de voorgrond.

In de conclusie wordt, tot slot, teruggeblikt op het gevoel van malaise dat, ondanks alle successen, aan het eind van Pirenne’s leven overheerste: van zijn verbittering over de vernederlandsing van de Gentse Universiteit, de breuk met het Gentse netwerk en de verhuis naar Ukkel over zijn bezorgdheid voor het opkomend fascisme van de jaren dertig tot het pijnlijke verlies van autoriteit als patron en pater familias. Dat gevoel werd in het traditionele masternarratief over Pirenne nochtans netjes uit de postume reputatie van de historicus weggepoetst, waardoor weer een nieuwe dichotomie zou ontstaan tussen de realiteit van de levende en het beeld van de postume Pirenne.

Virtue Language in Historical Scholarship: The Cases of Georg Waitz, Gabriel Monod, and Henri Pirenne*

Camille Creyghton¹, Pieter Huistra², Sarah Keymeulen,³ and Herman Paul⁴

---

* This article was published in *History of European Ideas*, 42 (2016) 7, p.924-936. I would like to thank my co-authors for the the enriching experience of working together on this text.

¹ Amsterdam School for Regional, Transnational, and European Studies, University of Amsterdam, The Netherlands.

² Department of History and Art History, Utrecht University, The Netherlands.

³ Department of History, Ghent University, Belgium.

⁴ Institute for History, Leiden University, The Netherlands.

Abstract (ENG)

Historians of historiography have recently adopted the language of ‘epistemic virtues’ to refer to character traits believed to be conducive to good historical scholarship. While ‘epistemic virtues’ is a modern philosophical concept, virtues such as ‘objectivity’, ‘meticulousness’, and ‘carefulness’ historically also served as actors’ categories. Especially in the late nineteenth and early twentieth centuries, historians frequently used virtue language to describe what it took to be a ‘good’, ‘reliable’, or ‘professional’ scholar. Based on three European case studies—the German historian Georg Waitz (1813-1886), his French pupil Gabriel Monod (1844-1912), and the Belgian historian Henri Pirenne (1862-1935)—this article argues that such virtues cannot neatly be classified as ‘epistemic’ ones. For what is characteristic about virtue language in historical scholarship around 1900 is an overlap or entanglement of epistemic, moral, and political connotations. The virtues embodied by, or attributed to, Waitz, Monod, and Pirenne were almost invariably aimed at epistemic, moral, and political goods at once, though not always to the same degrees. Consequently, if ‘epistemic virtues’ is going to be a helpful category, it must not be interpreted in a strong sense (‘only epistemic’), but in a weak one (‘epistemic’ as one layer of meaning among others).

Abstract (NL)

Wetenschapshistorici putten sinds kort uit het discours van ‘epistemische deugden’ om naar karaktereigenschappen te verwijzen die gunstig zouden zijn om tot goede (geschied)wetenschapsbeoefening te komen. Hoewel ‘epistemische deugden’ een modern filosofisch concept is, dienden deugden als ‘objectiviteit’, ‘nauwgezetheid’ en ‘voorzichtigheid’ historisch ook al als categorieën om actoren te onderscheiden. Vooral in de laat-negentiende en vroegere twintigste eeuw wendden historici zich frequent tot het deugdenjargon om te omschrijven wat er nodig was om een ‘goede’, ‘betrouwbare’ of ‘professionele’ wetenschapper te zijn. Op basis van drie Europese case studies – de Duitse historicus Georg Waitz (1813-1886), zijn Franse leerling Gabriel Monod (1844-1912) en de Belgische historicus Henri Pirenne (1862-1935) – stelt dit artikel dat zulke deugden niet louter als ‘epistemisch’ geïnterpreteerd kunnen worden. Wat immers karakteristiek is voor het deugdendiscours in de historische wetenschappen omstreeks 1900 is een overlapping of verknoping van epistemische met morele en politieke connotaties. De deugden die door Waitz, Monod en Pirenne werden belichaamd, of aan hen werden toegeschreven, sloegen bijna steeds tegelijk op epistemische, morele en politieke zaken, hoewel niet altijd in dezelfde mate. Bij gevolg moeten ‘epistemische deugden’, om een behulpzame categorie te zijn, niet geïnterpreteerd worden op een nadrukkelijke manier (‘louter epistemisch’), maar op een zachte manier (‘epistemisch’ als één van vele betekenislagen).

Introduction

Over the past few decades, historians of historiography have invested great amounts of energy in analyzing historical discourses, rhetorical conventions, narrative templates, and genre demarcations.⁵ Much of this has been focused on historians' articles and book publications, as distinguished from, say, their reading, teaching, supervising, grading, and administrative activities. Accordingly, the primary object of study has not been the historians' day-to-day work, but their written output. More recently, however, historians of historiography have followed historians of science in employing categories such as 'scholarly personae' and 'epistemic virtues' for referring to aspects of historical study that go beyond the written text. Scholarly personae are ideal-typical models of being a scholar, drawing attention not to what historians do, but to how they do their work, or are supposed to do it. They refer to bodily dispositions, habituses, and character traits considered as essential for being a 'good', 'reliable', or 'professional' scholar.⁶

For understanding this last aspect, the category of epistemic virtues has proven especially fruitful, as the word virtue refers to just that: a character trait or personal disposition to a certain behavior that is deemed to be 'good' in a given situation. Virtues such as 'objectivity', 'industriousness', 'meticulousness', and 'intellectual courage' were not only seen as dispositions needed for writing scholarly articles, but also for conducting archival research, teaching a class, or supervising a doctoral student. As such, the categories of 'scholarly personae' and 'epistemic virtues' have the potential of broadening the scope of historiographical research. Precisely for this reason, they have been picked up so far primarily by historians of historiography whose research interests are not confined to 'written output' and include such day-to-day practices as reading, note taking, and student supervision.⁷

---

⁵ This article is based on four single-authored conference papers delivered at the European Social Science History Conference in Vienna on 23 April 2014. All authors have contributed in roughly equal measure to this version and assume responsibility for the entire text. The last author's research was conducted within the research project 'The Scholarly Self: Character, Habit, and Virtue in the Humanities, 1860-1930' at Leiden University and funded by the Netherlands Organization for Scientific Research (NWO).

⁶ Lorraine Daston and H. Otto Sibum, 'Introduction: Scientific Personae and Their Histories', *Science in Context*, 16 (2003) 1-8; Herman Paul, 'What Is a Scholarly Persona? Ten Theses on Virtues, Skills, and Desires', *History and Theory*, 53 (2014), 348-371.

⁷ See, e.g., Philipp Müller, 'Geschichte machen: Überlegungen zu lokal-spezifischen Praktiken in der Geschichtswissenschaft und ihrer epistemischen Bedeutung im 19. Jahrhundert: ein Literaturbericht', *Historische Anthropologie*, 12 (2004), 415-433; Jo Tollebeek, *Men of Character: The Emergence of the Modern Humanities* (Wassenaar, 2011); Daniela Saxer, *Die Scharfung des Quellenblicks: Forschungspraktiken in der Geschichtswissenschaft 1840-1914* (Munich, 2014).

Historians from the late nineteenth and early twentieth-century Europe would not have been surprised to hear their work described in terms of virtue. They did so themselves: virtues such as ‘impartiality’, ‘exactness’, and ‘carefulness’ were actors’ categories in the first place. Drawing on ancient moral repertoires, historians (not to mention scholars in other fields) used virtue language to articulate their understandings of the scholar’s vocation and to evaluate each other’s work. Genres such as the obituary and the methodology manual abounded in virtue language,⁸ while debates over research methodologies or findings were often fought out in terms of virtues and vices.⁹ As Kasper Risbjerg Eskildsen has argued, this happened because virtues were vital for solving reliability issues: virtuous scholarly conduct was seen as a marker of scholarly trustworthiness.¹⁰

What, however, does the adjective ‘epistemic’ mean and how appropriate is it for historians of historiography to speak about ‘epistemic virtues’ rather than about virtues in a more generic sense? When historians of science such as Lorraine Daston and Peter Galison examine the changing meanings of ‘objectivity’ in the nineteenth and twentieth centuries, they classify objectivity as an epistemic virtue in order to convey that this virtue had epistemic goals: it was supposed to serve the acquisition of such epistemic goods as knowledge and understanding of reality.¹¹ Arguably, many virtues routinely classified as ‘epistemic virtues’ (‘thoroughness’, ‘diligence’, ‘love of truth’) served such epistemic aims. But is this all that can be said about them? Didn’t ‘impartiality’ serve as a moral and political norm as well? Wasn’t ‘industriousness’ a key virtue in the moral imaginary of nineteenth-century bourgeois elites?¹² And didn’t ‘love of truth’ have distinct religious connotations, at least for liberal Protestants?¹³ How exclusive, in other words, is the adjective in ‘epistemic virtues’? If historians of historiography begin to speak about epistemic virtues, do they refer to virtues that served epistemic *instead of*

---

⁸ Herman Paul, ‘Distance and Self-Distanciation: Intellectual Virtue and Historical Method around 1900’, *History and Theory*, 50 (2011), 104-116.

⁹ Herman Paul, ‘Virtue Language in Nineteenth-Century Orientalism: A Case Study in Historical Epistemology’, *Modern Intellectual History* (advanced online publication at <http://dx.doi.org/10.1017/S1479244315000293>, 7 August 2015).

¹⁰ Kasper Risbjerg Eskildsen, ‘Inventing the Archive: Testimony and Virtue in Modern Historiography’, *History of the Human Sciences*, 26 (2013), 8-26. See also Steven Shapin, *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England* (Chicago, 1994).

¹¹ Lorraine Daston and Peter Galison, *Objectivity* (New York, 2007).

¹² See, e.g., *Die bürgerliche Wertehimmel: Innenansichten des 19. Jahrhunderts*, edited by Manfred Hettling and Stefan-Ludwig Hoffmann (Göttingen, 2000).

¹³ Gerhard Kaiser, ‘Die Wahrheit wird euch frei machen: die Freiburger Universitätsdevise – ein Glaubenswort als Provokation der Wissenschaft’, in *Welche Wahrheit braucht der Mensch? Wahrheit des Wissens, des Handelns, des Glaubens*, edited by Ludwig Wenzler (Freiburg im Breisgau, 2003), 47-103.

other aims (a strong reading of the adjective) or to virtues that served epistemic aims *among others* (a weak reading)?

Based on three case studies from three Western European countries, this article argues in favor of a weak reading by showing that virtue language in late nineteenth and early twentieth-century historiography was typically aimed at multiple goods at once. It analyzes some key virtues associated with Henri Pirenne (Belgium), Gabriel Monod (France), and Georg Waitz (Germany), taking into account both the historians' descriptions of their own work and the qualities that were ascribed to them. All three cases show a striking entanglement of epistemic, moral, and political connotations in their descriptions of what being a historian entailed.

This entanglement came natural for the first historian we treat here, given that Pirenne had acquired a reputation both as a model historian and as a model citizen. Although his biographers tried to make a distinction between the two, for Pirenne himself the one could not go without the other. To be a good historian one had to be 'a man of the world'. In Pirenne's case, being a man of the world meant adhering to the virtue catalog of the liberal bourgeoisie. This implied not a neat separation but an entanglement of virtues, as his critics pointed out. Their attacks on the impartiality of the *Histoire de Belgique* questioned Pirenne's epistemics as well his morals.

Perhaps less obvious is the case of Monod, who is usually regarded a 'scientific' historian and a key figure in establishing a French historical infrastructure in the late nineteenth century. He, too, however, was committed to other than epistemic goods, judging by both his historical writings and private correspondence, in which he reflected on his historical and political involvement. First a staunch republican, later a *dreyfusard*, Monod considered both historical teaching and historical research as having inherent societal and political importance, because the virtue of impartiality as practiced by historians was, in his eyes, a moral virtue as much as it was an epistemic one. Impartiality, for Monod, was a quality characteristic of good citizens and good historians alike.

While Pirenne and Monod were both politically active, an entanglement of epistemic, moral, and political meanings can even be observed among historians who, in the eyes of their colleagues, focused strictly on archival research. This is why Georg Waitz's students and the virtues they ascribed to their teacher constitute our final case study. Even though the Waitz school had a reputation among German historians for privileging meticulous research over story-telling and political argument,¹⁴ no less than seven necrologies of Waitz characterized the Göttingen professor in terms of loyalty (*Treue*)—a virtue that had epistemic aspects, but distinct political connotations as well. So, if even the virtues championed by Waitz's students were more than epistemic ones, it

---

¹⁴ See, e.g., Mircea Ogrin, *Ernst Bernheim (1850-1942): Historiker und Wissenschaftspolitiker im Kaiserreich und in der Weimarer Republik* (Stuttgart, 2012), 48.

seems warranted to conclude that, for historians in the decades around 1900, virtues could not be reduced to the epistemic realm. ‘Impartiality’ and ‘loyalty’ were epistemic, moral, and political virtues at once.

A man of the world

Henri Pirenne is considered one of the first truly ‘modern’ and ‘scientific’ historians¹⁵, as the founder of comparative history¹⁶, as a pacemaker of international scientific cooperation¹⁷ and as the *maître* (directly or spiritually) of numerous great historians¹⁸. But apart from being an influential scholar, Pirenne was also an important citizen. In Belgium, eight streets are named after him. He has a statue in Brussels and his own stamp. He received the Belgian Grand Cross in the order of the crown, he became *Commandeur de la Légion d’Honneur* in France and was honored by the President of the United States. His lectures were public events, his opinions on political matters highly valued. It is in fact, to quote Walter Simons, ‘hard to imagine an academic historian today receiving the kind of public acclaim that befell the Belgian historian Henri Pirenne’.¹⁹ Apparently, Pirenne combined the qualities of an ideal-typical historian with the characteristics of a model citizen. Biographical notes and obituaries on the historian show that he was as much a national as an academic icon, and that his career provided as much an example for good citizenship as for good scholarship. This means that both on the personal and the professional level, Pirenne was praised for his virtuousness.

---

¹⁵ Cf. Louis Pyenson and Christophe Verbruggen, ‘Elements of the Modernist Creed in Henri Pirenne and Georges Sarton’, *History of Science*, 49 (2011), 377-394.

¹⁶ Henri Pirenne, ‘De la méthode comparative en histoire, discours d’ouverture du cinquième Congrès international des Sciences historiques’, in *Compte-rendu du cinquième Congrès international des Sciences historiques*, edited by Guillaume Des Marez and François-Louis Ganshof (Brussels, 1923); Adriaan Verhulst, ‘Marc Bloch and Henri Pirenne on Comparative History: A Biographical Note’, *Revue belge de philologie et d’histoire*, 79 (2001), 507-510.

¹⁷ Daniel Laqua, ‘Internationalisme ou affirmation de la nation? La coopération intellectuelle transnationale dans l’entre-deux-guerres’, *Critique internationale*, 52 (2011), 51-67.

¹⁸ In Belgium: Guillaume Des Marez, Herman Van der Linden, François-Louis Ganshof, Fernand Vercauteren, and Hans Van Werveke, to name just a few. Internationally: Carl Stephenson (Cornell University, US), for instance. Marc Bloch and Lucien Febvre called him their spiritual *maître*. For this, see *The Birth of Annales History: The Letters of Lucien Febvre and Marc Bloch to Henri Pirenne (1921-1935)*, edited by Bryce and Mary Lyon (Brussels, 1991).

¹⁹ Walter Simons, ‘The ‘Pirenne Phenomenon’’, *The Low Countries*, 20 (2012), 281.

It is striking, however, how eulogies, by consistently and unanimously stressing Pirenne's double status of 'man of science' and 'moral guide', distinguished between his virtues as a scholar and those as a citizen. Abel Lefranc for instance called him 'an incomparable *maître* who was at the same time, and to all, a great citizen: a double halo that confers to Pirenne an exceptional place in (...) the Pantheon of History.'²⁰ Maurice Powicke characterized him as 'a man of immense force of character, a leader in the historical world, but especially (...) a great Belgian citizen whose influence and importance were generally recognized. (...) Honors and distinctions were showered upon him almost as a matter of course, tributes to his massive scholarship and personal achievement, but also to the value of the things for which he stood.'²¹ In some of the main biographies on Pirenne, the virtues and achievements of 'the historian' and 'the person' were even explicitly treated under separate headers.²² Upon closer examination, however, there doesn't appear to be such a sharp distinction between the work-related and personality-related virtues of Pirenne at all.

Pirenne's own thoughts on 'being' an historian and 'doing' history are illustrative in this respect. It was Pirenne's conviction that the ultimate task of the historian was to serve the greater good of humanity. In order to be capable of that role, the historian had to be an example of moral integrity. Herman Vander Linden, who was the first pupil to be trained by Pirenne, was one of the few to have correctly assessed his masters deeply rooted ideological project for a humanist historiography, by stating that it was in fact impossible to

separate the character of the scholar from the rich nature of the man. (...) Henri Pirenne was too humanistic, in the highest sense, not to equally assign great importance to reasoning, to morality, and to religion in his oeuvre.²³

Although as a true-born liberal Pirenne abhorred the idea of state interference in science²⁴, he did indeed cherish the idea that history had to be useful for society. Already in his first year of study at the University of Liège in 1882, he wrote in his diary:

What I would ultimately like is not to spend my life in pure scholarship like a university professor, but through the study of the past to discover facts, arguments, and new insights that I can apply to the study of the present.

---

²⁰ Abel Lefranc, 'Eloge funèbre de M. Henri Pirenne, associé étranger de l'Académie', *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 79 (1935), 439-448.

²¹ Maurice Powicke, 'Henri Pirenne', *The English Historical Review*, 201 (1936), 79-89.

²² See for example François-Louis Ganshof, 'Pirenne (Henri)', *Biographie Nationale* 30 (1959), col. 671-723.

²³ Herman Van der Linden, 'Notice sur Henri Pirenne', *Annuaire de l'Académie Royale de Belgique*, 28 (1950).

²⁴ Ganshof, 'Pirenne (Henri)', col. 718-719.

And two years later: “I still cherish the idea of combining science with the practical, active life.”²⁵

Pirenne, according to Marc Bloch ‘the least academic person in the world’²⁶, was always more a man of practice and synthesis than of theories and specialisms. He belonged to no definite school and never wrote much on historical methodology. However, as a professor charged with the general introductory course in history and with the ‘practical seminars’, he was forced to explicit his ideas on how to write history. As the preparatory notes for these classes show, Pirenne reserved an important part for virtues in the historian's task. Although he certainly didn't underestimate the importance of source criticism and detailed study, writing history, for Pirenne, was ultimately about the interpretation and synthesis of historical facts. This act of interpreting and synthesizing was based as much on the subjective values and virtues of the historian as on the rules of historical criticism:

The [evaluation of historical evidence] depends no longer upon the external character of the proofs but upon the personalities of their authors. (...) This judgment depends necessarily upon the training, the intelligence, and the morality of the witness.²⁷

A delicate exercise as this was, the capacity to make truthful and just interpretations of historical events required a particular social habitus:

Historical criticism is not everything. (...) The historical construction or, if you wish, the historical synthesis requires (...) a knowledge of the political and social life that can be obtained only through a certain familiarity with contemporary life, through sturdiness of imagination, the absence of prejudices, and finally a psychological delicacy yielded by this nuanced culture that is a feature of what I would call, in the best and largest sense of the word, the ‘man of the world’.²⁸

---

²⁵ Free University of Brussels, University Archives, ULB 026PP/01/04/003.

²⁶ Marc Bloch, ‘Henri Pirenne, l'Histoire de la Belgique (7e tome)’, *Annales d'histoire économique et sociale*, 17 (1932), 478.

²⁷ Henri Pirenne, ‘La tâche de l'historien’, *Le Flambeau*, 14 (1931), 439. Simultaneously published in the United States as ‘What Are Historians Trying to Do?’, in *Methods in Social Science: A Case Book*, edited by Rice Stuart (Chicago, 1931), 435-445.

²⁸ Henri Pirenne, ‘De l'influence allemande sur le mouvement historique contemporain’, *Scientia*, 34 (1923), 174.

What Pirenne intended by this ‘nuanced culture of men of the world’ was in fact the modern, tolerant, and cosmopolitan culture of the nation’s ruling class: the liberal-industrial bourgeoisie. Born into a family of wealthy textile entrepreneurs, Pirenne was himself a prominent member, and a prime representative, of this social, political, economic and – since the professionalization of science—also scientific elite. Pirenne’s virtuousness as a historian reflected the professional ethos of this liberal-industrial bourgeoisie and its ideals of humanism, *Bildung* and meritocracy—as did the virtue jargon that was employed to praise Pirenne. He was admired for being exemplarily ‘disciplined’, ‘industrious’, ‘entrepreneurial’, and ‘productive’ in his scholarly activities. His writing-style was commendably ‘economic’ and ‘precise’, his work schedule admirably ‘structured’ and ‘efficient’. His source criticism was always ‘meticulous’, his judgment ‘sober’, ‘honest’, and ‘impartial’, and his oeuvre, in consequence, rigorously ‘objective’.

As was characteristic of a ‘true man of the world’, Pirenne’s notoriously Burgundian lifestyle and the political influence he exerted as Belgium’s national historian did not seem to contradict, but rather to complete his scholarly virtuousness. It was after all only by actively participating in society—or as Pirenne euphemistically called it, through “a knowledge of the political and social life that can be obtained only through a certain familiarity with contemporary life”—that history could be fully understood. No scientific ideal of asceticism and ‘suffering for science’²⁹ for this good Belgian, on the contrary: for Pirenne, scholars who locked themselves away in their *cabinets de travail* “voluntarily placed themselves outside history”.³⁰ Eulogists and biographers seemed to follow this line of reasoning. Whenever they addressed the matter of Pirenne’s personality, they emphasized his fondness of socializing and travelling, both within Belgium and abroad, acknowledging that it allowed him to broaden his intellectual horizon, to forge and maintain important professional networks, and to make his name, his work, his university, and his country known to the world. They recalled the many long, friendship-forging dinners and Bacchanals that Pirenne enjoyed with his fellow-historians and students—‘although never at the expense of his work’.³¹ They admired his ‘wide range of

---

²⁹ See the book of the same title by Rebecca Herzig, *Suffering for Science: Reason and Sacrifice in Modern America* (New Brunswick/London, 2005).

³⁰ Pirenne, ‘De l’influence allemande’, 176. Hence Pirenne’s settlement with the ‘ordinary specialists’ and ‘narrow nationalists’ amongst German historians after the First World War, and his plea for comparative history at the International Conference of the Historical Sciences in Brussels in 1923.

³¹ See for instance the anecdote of Pirenne delivering an astonishing lecture in Oxford after having drunk several strong beers, cited, amongst others, in Bryce Lyon, *Henri Pirenne*, 413–414; Walter Prevenier, “‘Ceci n’est pas un historien’: Construction and Deconstruction of Henri Pirenne”, *Revue belge d’histoire contemporaine*, 3–4 (2011), 554; Paul Morren, *Henri Pirenne: historiograaf (1862–1935)* (Antwerp, 2011).

interests', his 'enthusiasm for novelties'³², and the 'firm and noble consciousness of his responsibilities as a citizen'. And they evoked his sharp tongue and his strong debating skills, thereby hurrying, however, to stress how he managed to remain at all times 'impartial', 'nuanced', and 'open to compromise'—three key virtues in the Belgian ideological and communitarian hornet's nest.

However, not everyone agreed on Pirenne's talent for impartiality and nuance. Although the First World War caused a temporary revival of Belgian patriotism, rising communitarian tensions in Belgium, especially from the 1920's onwards, asked for an ardent and enduring defense of Pirenne's impartiality.³³ The recurrent critique, both from Flemish and Walloon opponents, on the *Histoire de Belgique* as a teleological justification of the nation threatened to damage Pirenne's virtuousness, both epistemically as on the level of his moral integrity. The discussion illustrates to what extent the virtues of 'the citizen' and those of the 'historian' were entangled.

Pirenne was, of course, not just any historian. As the biographer of Belgian's national history, as a martyr for his country and for science during the war and as a public figure with a voice to be reckoned with in the intense communitarian struggles of his time, his influence reached far beyond the borders of the academic community. That his moral, political, and epistemic virtuousness were so entangled—even though his eulogists have consequently tried to separate them, out of a positivist stance probably, or to safeguard the idealized image of the historian—should therefore not come as a surprise. The obvious influence of Pirenne's own time and milieu on his convictions and virtuous as a historian, however, begs the question if this entanglement of virtues can also be observed among historians with a less outspoken public image.

Impartiality

Although Gabriel Monod was less of a retiring scholar and more of a cosmopolitan than his reputation suggests, he undoubtedly was not the man of the world Pirenne was. He was first and foremost one of the main architects of the academic discipline of history in France, serving as a professor at the *École pratique des hautes études* and authoring several

---

³² Another key anecdote in the Pirenne biography, first recalled by Marc Bloch in his *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien* (Paris, 1949), regards a visit of the two historians to Stockholm. Pirenne chooses to visit the brand-new City Hall first, explaining: 'Si j'étais un antiquaire, je n'aurais d'yeux que pour les vieilles choses. Mais je suis un historien. C'est pourquoi j'aime la vie.'

³³ Until long after his death, Pirenne's pupils out of loyalty to their master would take up the defense. A remarkable example can be found in Ganshof, 'Pirenne, Henri', col. 691.

books on early medieval source criticism. Yet, he too came to play an important—and contested—role in public debate, albeit reluctantly. And, as in the case of Pirenne, striking similarities can be observed between his use of virtue language in both epistemics and in the ethical or political realm, especially where it comes to the virtue of impartiality which he considered of central importance.

Monod gained his renown not so much by his original historical research, but by his work as a teacher and as the director of the *Revue historique*. The greatest part of his publications is formed by the inexhaustible number of review articles he wrote for this journal and by texts on historiography and historical method in which he set the standards for the discipline. He for instance published texts on Ernest Renan, Hippolyte Taine and Jules Michelet.³⁴ Especially from 1900 onwards, when political circumstances urged him to reconsider the value of historical research and education for society, he devoted much energy to rethinking historical method and its underlying epistemology, including the meaning of the cardinal virtue of impartiality. He had presented impartiality and political neutrality as the most important requirements for scientific history writing already in his 1876 introductory article for the first volume of the *Revue historique*, often considered the ‘manifesto’ of methodological historiography.³⁵

This impartiality had to be realized, Monod concurred with most other French historians of his generation, by the rigorous employment of a critical method, by which the historian’s own moral and political biases would be ruled out.³⁶ This reasoning seems to be at odds with Lorraine Daston’s recent statements on the distinction or even the possible opposition between the ideas of objectivity and impartiality in nineteenth century historiography.³⁷ While she interprets impartiality as the capacity of the historian to pass a righteous judgment on the past by expelling his personal opinions and taking stance ‘above the parties’, objectivity would be warranted by the practice of methodological techniques, the possible political prejudices that could guide the historian notwithstanding. Since Monod connects impartiality to critical method, he demonstrates that the virtues of impartiality and objectivity could easily be conflated, only reserving the term ‘objectivity’ for more strictly epistemological contexts while employing ‘impartiality’ in both epistemological and political discussions.

According to Monod, the pursuit of impartiality didn’t mean that historians had to turn their back to society. To the contrary, history ought to be impartial in order to

---

³⁴ Gabriel Monod, *Les maîtres de l’histoire: Renan, Taine, Michelet* (Paris, 1894).

³⁵ Gabriel Monod, ‘Du progrès des études historiques en France depuis le XVIe siècle’, *Revue historique*, 1 (1876), 5–38 (esp. 30 and 36–38). For the qualification ‘manifesto’: Christian Delacroix, François Dosse, and Patrick Garcia, *Les courants historiques en France: XIXe–XXe siècle* (Paris, 2007), 117.

³⁶ Monod, ‘Du progrès des études historiques en France depuis le XVIe siècle’, 26–28.

³⁷ Lorraine Daston, ‘Objectivity and Impartiality: Epistemic Virtues in the Humanities’, in *The Making of the Humanities*, edited by Rens Bod, Jaap Maat, and Thijs Weststeijn, 3 vols. (Amsterdam, 2014) III, 27–41.

enhance education in republican and national citizenship. In a lecture for his students of 1888, he related the impartiality of the historian to a kind of moderation in politics:

Someone who arrives at this high form of impartiality that renders to everyone the justice one deserves is much better prepared to pay attention to politics. [...] [O]nce she is convinced of two things—that the present is indissolubly linked to the past and that history doesn't repeat itself—she associates respect for the past with desire for progress. History thus preserves her from both a reactionary and a revolutionary spirit. History cannot pretend to teach us political opinions; she teaches us to add to the defense of our political opinions a spirit of prudence, critique, and moderation.³⁸

By that time, Monod had already experienced himself the merits of historical critique for considering topical questions in his *Allemands et Français* on the Franco-Prussian war, a book that was criticized in French newspapers as unpatriotic and in German ones as anti-German.³⁹ In sum, for Monod, historical method and scientific impartiality were strongly related to a moderate political conviction and the capacity of independent judgment in politics. His ideas on scientific impartiality therefore referred immediately to his convictions about the value of history for society.

The sources of this conviction can be found firstly in Monod's personal background and secondly in the political context of the early Third Republic. Coming from a cosmopolitan and protestant family, Monod travelled to Italy after his studies, where he frequented the salon of the feminist and liberal writer Malwida von Meysenbug and got engaged with Olga Herzen, daughter of a well-known Russian socialist exile writer. His next stop was Germany, where he learned the principles of modern historical research in the seminars of Ranke and Waitz. His international experiences and his belonging to a religious minority predisposed him to a relatively disinterested regard on French history, for which his German training offered him the methodological tools. This personal disposition fitted particularly well into the context of the moderate republican regime, where history stood at the top of the academic hierarchy because of its moral and political significance.⁴⁰ History education, thus was hoped by historians and politicians alike, would ground the republican regime in the hearts and minds of the people and prepare

---

³⁸ Gabriel Monod, 'La pédagogie historique à l'École normale supérieure en 1888', *Revue internationale de l'enseignement*, 54 (1907), 199–207 (203).

³⁹ Gabriel Monod, *Allemands et Français: souvenirs de campagne: Metz, Sedan, la Loire* (Paris, 1872). The book is in fact a collection of earlier published articles. For the newspaper reactions, see Monod's reply in the preface of the book.

⁴⁰ See, for example: Jean El Gammal, *Politique et poids du passé dans la France "Fin de Siècle"* (Limoges, 1999).

them to participate in the political life of the nation. Historical research thus had education as its ultimate aim. And in a democratic society, where citizens should be capable to form their own reasonable opinions, history had to be studied and taught in an impartial way. Hence, Monod's appraisal of the virtue of impartiality was ultimately motivated by the moral and political convictions he shared with the ruling politicians.

The Dreyfus Affair, however, undermined this agreement between the impartial historian Monod and the political authorities, and urged him to rethink both his epistemic and his moral convictions. When this affair grew within a few years into a nation-wide political crisis putting at stake the values of the republic itself, many historians and palaeographers felt particularly concerned, as the guilt of Dreyfus depended solely on the question whether the handwriting of the single exhibit was truly his.⁴¹ Already in November 1896, before the affair came to the fore by the publication of Zola's *J'accuse*, Monod had concluded by comparing the exhibit with several letters of the accused officer that the latter had to be innocent. He however hesitated a year to make public his findings, doubting whether he as a scholar was allowed to draw political conclusions from them.⁴² In November 1897 he finally decided to inform Auguste Scheurer-Kestner, vice-president of the Senate, arguing that a politician would be the suited person to disclose the case.⁴³

Only after insinuations in an anti-dreyfusard newspaper that Monod was a dreyfusard partisan, he decided to leave behind his usual political reluctance. He became one of the principal defenders of Dreyfus, writing numerous newspaper articles, lobbying several politicians, and even illegally leaking intercepted letters.⁴⁴ Despite this initial hesitations, Monod considered his position in the Dreyfus Affair as a consequence of being a historian. For example, while offering his support to Joseph Reinach, who was treated

---

⁴¹ Vincent Duclert, 'De l'engagement des savants à l'intellectuel critique: une histoire intellectuelle de l'Affaire Dreyfus', *Historical Reflections/Réflexions Historiques*, 24 (1998), 25–62. Olivier Dumoulin, *Le rôle social de l'historien: de la chaire au prétoire* (Paris, 2002), 163–176. Madeleine Rebérioux, 'Histoire, historiens et dreyfusisme', *Revue historique*, 100 (1976) 407–432.

⁴² Gabriel Monod, 'Lettre au directeur du *Temps*, 5 novembre 1897', *Le Temps*, 6 November 1897, republished in: E. de Haime [Auguste de Morsier], *Les faits acquis à l'histoire: Affaire Dreyfus* (Paris, 1898), 214–217.

⁴³ Gabriel Monod to Auguste Scheurer-Kestner, 2 November 1897, Paris, Archives nationales, 276/AP/2, Archives privés de Scheurer-Kestner.

⁴⁴ Vincent Duclert, *L'usage des savoirs: l'engagement des savants dans l'Affaire Dreyfus (1894-1906)*, Thesis, Paris I (Paris, 2009) offers a—however incomplete—list of Monod's interventions in the press. About leaking letters: Gabriel Monod to Joseph Reinach, 6 January 1900, Paris, Bibliothèque Nationale de France, Nouvelles acquisitions françaises, 24882: Correspondance Joseph Reinach, lettres de Gabriel Monod, no. 289–290.

by legal proceedings as part of a case linked with Dreyfus's called the Henry Affair, he wrote: 'As a historian, I assume only two hypotheses'.⁴⁵ And a year and a half later:

I am astonished and scandalized by the judgment pronounced against you in the Henry Affair, even more as a historian than as a citizen. [...] It is a wholly subjective appraisal. Many historians think just like me that you have proven—or more exactly that Henry has abundantly proven by his deeds, which you brought to light—his complicity with Esterhazy.⁴⁶

Significantly, he signed this letter with the title 'member of the Institut'. It was because Monod was a historian, trained in palaeography, that he could evaluate the handwriting proof and could conclude independently that the handwriting couldn't be Dreyfus's. That is why taking the side of Dreyfus was for him the result of historical method and the virtue of impartiality which formed its backbone.

Yet, Monod learned soon that not everybody shared this faith in the capacity of historical method to warrant impartiality and to produce truth, as political opponents accused him of being partial and a member of a foreign, protestant fifth column keen on harming the French army.⁴⁷ Even more painful was the discovery that the method didn't lead automatically to the conclusions Monod had drawn. Numerous scholars, including Monod's pupil Gabriel Hanotaux, concluded on the basis of the same proofs that Dreyfus had been guilty, a conclusion that with hindsight is obviously false.⁴⁸ This meant that technical skills didn't suffice to reach historical truth and that personal dispositions could make a difference. In the meantime, this same virtue of impartiality drove Monod to take a definite political stance in opposition to the majority of the ruling politicians, albeit with regret, since he didn't cease stressing that it were the authorities who betrayed the republican values, not he.⁴⁹

Thus becoming aware of the possible tensions between different domains where impartiality as a virtue can be exercised, Monod devoted himself after the turn of the

---

⁴⁵ Gabriel Monod to Joseph Reinach, 1 January 1900, Paris, Bibliothèque Nationale de France, Nouvelles acquisitions françaises, 24882: Correspondance Joseph Reinach, lettres de Gabriel Monod, no. 287.

⁴⁶ Gabriel Monod to Joseph Reinach, 17 June 1902, Paris, Bibliothèque Nationale de France, Nouvelles acquisitions françaises, 24882: Correspondance Joseph Reinach, lettres de Gabriel Monod, no. 335-336.

⁴⁷ For example: Charles Maurras, 'L'État Monod et les états confédérés. Ou: le vrai souverain de la France', *Gazette de France*, 24 and 25 April 1902.

⁴⁸ Bertrand Joly, 'L'École des chartes et l'Affaire Dreyfus', *Bibliothèque de l'École des chartes*, 147 (1989) 611-671.

⁴⁹ For example: Gabriel Monod to the Marquise Arconati-Visconti, 23 June 1905, Paris, Bibliothèque de la Sorbonne, Fonds Victor Cousin, Ms. 285, Correspondance de la Marquise Arconati-Visconti, no. 5673-5674; *Ibid*, 19 March 1908, Fonds Victor Cousin, Ms. 286, Correspondance de la Marquise Arconati-Visconti, no. 5889-5890.

century to reformulate and clarify his epistemology and his thoughts on the societal meaning of history. Reassessing the connection between historical method and the virtue of impartiality, he came to criticize the direction the historical discipline had taken since 1876, which had made it too narrowly analytical, too much involved with criticism, and as a result less meaningful for society. Historians, according to Monod, had to contribute to finding a remedy for the crisis of the republic by reinventing a more valuable kind of history writing.⁵⁰ Hence, for Monod, historical research was meaningful to the extent that it informed and enabled historical teaching—research without education would be meaningless. This, then, is where the moral and epistemic aspects of the virtue of impartiality met each other. Yielding both epistemic goods—a better and more scientific historical understanding—and moral ones—a truly republican attitude and a preparation to social life—impartiality was not just a moral virtue transposed to history or *vice versa*, but an epistemic virtue that was in the meantime inherently moral.

Loyalty

If ‘impartiality’ was more than an epistemic virtue, the same is true for the ‘loyalty’ that Waitz’s students ascribed to their teacher. Waitz is an interesting example for our purposes because he increasingly dissociated himself from the kind of political activity characteristic of Pirenne and the older Monod.⁵¹ Back in the 1830s and 1840s, Waitz had not hesitated to take political stances. He had especially engaged himself with the future of his native province, Schleswig-Holstein.⁵² From the 1850s onwards, however, Waitz had focused more exclusively on historical research. More importantly, he had come to distinguish quite sharply between politics and scholarship—despite the fact that his own *Verfassungsgeschichte* had an unmistakable political subtext.⁵³ In response to the Sybel-Ficker controversy (1859-61), for instance, Waitz had rejected Heinrich von Sybel’s attempt to put historical scholarship in the service of political struggle. This did not imply that his political views had differed from Sybel’s—they had been quite akin in fact – but

---

⁵⁰ Gabriel Monod, ‘La chaire d’histoire au Collège de France. Leçon d’ouverture au Collège de France’, *Revue bleue*, 5e série, IV (1905), 774–777 and 801–806.

⁵¹ On Monod’s relation to Waitz, see Christian Simon, ‘Monod – Waitz – Winkelried: Geschichtswissenschaft zwischen Patriotismus und Quellenkritik’, *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, 36 (1986), 443–454.

⁵² Niklas Lenhard-Schramm, *Konstrukteure der Nation: Geschichtsprofessoren als politische Akteure in Vormärz und Revolution 1848/49* (Münster, 2014), 50–54.

⁵³ *Ibid.*, 94–103.

indicated that Waitz had felt a greater need for genre demarcations between politics and scholarship.⁵⁴ Consequently, the three most important virtues that Waitz had tried to instill in his students—‘criticism’ (*Kritik*), ‘precision’, and ‘penetration’—were all clearly epistemic virtues, directed towards epistemic goals.⁵⁵

Strikingly, however, Waitz himself was never remembered in such narrow terms. While necrologies in the late 1880s routinely referred to Waitz’s ‘industriousness’, ‘meticulousness’, and ‘accuracy’, no less than seven of these obituaries especially emphasized his ‘loyalty’ (*Treue*).⁵⁶ Hubert Ermisch and Wilhelm Wattenbach even argued that ‘loyalty’ was a key to understanding Waitz’s life and work. Although this could be an epistemic virtue, ‘loyalty’ had a much broader range of meaning, as shall be shown in a moment.

One reason why loyalty entered the panegyrics of Waitz’s students is that Leopold von Ranke, who had died less than 24 hours before Waitz, had inquired at this deathbed about the fate of his favorite pupil: ‘Was macht denn der treue Waitz?’ (How is the loyal Waitz doing?).⁵⁷ If Waitz’s student had learned one lesson from their teacher, it was that they were privileged to belong to Ranke’s scholarly ‘family’. Especially at the festive celebration of the *Übungen* in 1874, the family metaphor had been used again and again, not in the least by Waitz himself, to underline the privilege of belonging to the inner circle of German historical scholarship.⁵⁸ This fascination for Ranke and his scholarly

---

⁵⁴ Thomas Brechenmacher, ‘Wie viel Gegenwart verträgt historisches Urteilen? Die Kontroverse zwischen Heinrich von Sybel und Julius Ficker über die Bewertung der Kaiserpolitik des Mittelalters (1859-1862)’, in *Historische Debatten und Kontroversen im 19. und 20. Jahrhundert*, edited by Jürgen Elvert and Susanne Krauß (Stuttgart, 2003), 34-54 (53).

⁵⁵ G. Waitz, *Die historischen Übungen zu Göttingen: Glückwunschsreiben an Leopold von Ranke zum Tage der Feier seines fünfzigjährigen Doctorjubiläums, 20. Februar 1867* (Göttingen, 1867), 4; Rainer Kolk, ‘Wahrheit, Methode, Charakter: zur wissenschaftlichen Ethik der Germanistik im 19. Jahrhundert’, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, 14 (1989), 50-73.

⁵⁶ [Hubert Ermisch], ‘Georg Waitz † 24. Mai 1886’, *Wissenschaftliche Beilage der Leipziger Zeitung* (1886), 265-269; [Wilhelm] Wattenbach, ‘Gedächtnisrede auf Georg Waitz’, in *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1886* (Berlin, 1887), 1-12 (3); Alfred Stern, ‘Georg Waitz’, *Die Nation*, 3 (1886), 538-540 (540); Alfred Stern, ‘Gedächtnisrede auf Leopold von Ranke und Georg Waitz, gehalten vor der Versammlung der allgemeinen geschichtsforschenden Gesellschaft der Schweiz zu Aarau am 10. August 1886’, in Stern, *Reden, Vorträge und Abhandlungen* (Stuttgart and Berlin, 1914), 36-68 (68); A[ugust] K[luckhohn], ‘Georg Waitz’, *Allgemeine Zeitung* (1886), 4017-4018, 4041-4042, 4313-4314, 4385-4386 (4017); W. v[on] Giesebrecht, ‘Worte der Erinnerung an König Ludwig II, Leopold v. Ranke und Georg Waitz’, *Historische Zeitschrift*, 58 (1887), 181-185 (184); C.Er. Carstens, ‘Geheimrath Professor Dr. G. Waitz’, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte*, 17 (1887), 366-374 (372, 374).

⁵⁷ Wattenbach, ‘Gedächtnisrede’, 3.

⁵⁸ [Konstantin Höhlbaum], *Die Jubelfeier der historischen Übungen zu Göttingen am 1. August 1874: Bericht des Fest-Comités* (Göttingen, 1874), 5, 7, 13; Kasper Risbjerg Eskildsen, ‘Private Übungen und verkörpertes Wissen: zur Unterrichtspraxis der Geschichtswissenschaft im neunzehnten Jahrhundert’, in *Akademische Wissenskulturen:*

offspring explains not only why Waitz was portrayed as Ranke's 'most loyal' disciple,⁵⁹ but also why several of his students were eager to quote and vary on Ranke's last words. Alfred Stern, for instance, argued that Waitz had been so loyal to his master as to follow him even in the grave.⁶⁰

A second reason why 'loyalty' served as a key virtue was that Waitz had played a significant role in propagating the idea of a 'Germanic loyalty' (*germanische Treue*) typical of the ancient Germanic people.⁶¹ 'Loyalty in particular is holy', Waitz had famously written in a passage on old Germanic customs. '[I]t should govern all of life, the house and the family just as the village and the state. The man is loyal to his wife, the friend to the friend, the young man to the king he serves; the entire people maintains a bond of loyalty with the sovereign.'⁶² Under reference to this passage, Ermisch suggested that Waitz's moral universe was not very different from the one he had attributed to the old Germanic people.⁶³

Most significant for our purposes, however, is that loyalty was an attractive key term because it could be applied to various aspects of Waitz's life, thereby integrating such seemingly different things as Waitz's teaching, his family life, his source editions, and his membership of the Frankfurt Assembly. As Ermisch put it:

We would like to highlight loyalty as the chief trait of his character. He was loyal and unimpeachable in his striving to examine pure historical truth, loyal as a husband and as a father, loyal as a teacher. The same loyalty also dominated his political thinking and feeling... Finally, he was loyal as a friend of his friends and of his former students...⁶⁴

Or in Wattenbach's phrasing:

Praktiken des Lehrens und Forschens vom Mittelalter bis zur Moderne, edited by Martin Kintzinger and Sita Steckel (Bern, 2015), 143-161; Falko Schnicke, 'Rituale der Verkörperung: Seminarfeste und Jubiläen der Geschichtswissenschaft des 19. Jahrhunderts', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 63 (2015), 337-358.

⁵⁹ Ermisch, 'Georg Waitz', 265.

⁶⁰ Stern, 'Gedächtnisrede', 68.

⁶¹ Nikolaus Buschmann, 'Die Erfindung der deutsche Treue: von der semantischen Innovation zur Gefolgschaftsideologie', in *Treue: politische Loyalität und militärische Gefolgschaft in der Moderne*, edited by Nikolaus Buschmann and Karl Borromäus Murr (Göttingen, 2008), 75-109 (81, 83).

⁶² Georg Waitz, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, third edition (Kiel, 1880), I, 46-47.

⁶³ Ermisch, 'Georg Waitz', 269.

⁶⁴ Ibid.

The loyal Waitz! With these words Ranke had pointed out the core of his being. Loyal [*Treu*] to his former teacher and fatherly friend, loyal to his fatherland and to his scholarship, unwaveringly honest, straightforward, and persistent, frank without fear of people, hence also receiving trust [*Vertrauen*] from all sides in all domains of life.⁶⁵

Interestingly, while Wattenbach, a moderate liberal,⁶⁶ combined the traditional, hierarchical notion of *Treue* with the more modern, dynamic, democratic concept of *Vertrauen*—a trust that came not natural, but had to be earned from one’s peers—Ermisch, a pro-Prussian monarchist,⁶⁷ openly embraced the conservative political connotations of *Treue*.⁶⁸ For him, the various responsibilities Waitz had assumed over the years had all been rooted in a ‘loyal sense of duty’ (*treuem Pflichtbewußtsein*), in which loyalty had overtones of obedience, ‘service to the truth’, and work ‘assigned by providence’.⁶⁹

Although Ermisch was more outspokenly conservative than most other necrologists, the authors broadly agreed that the ‘personality’ (*Persönlichkeit*) of their teacher had given unity to the variety of his engagements. This is not to say that they conflated role or genre distinctions. Following the later Waitz, the necrologists tended to separate ‘Waitz the politician’ from ‘Waitz the historian’. They stressed, however, that in these and other capacities the same set of ‘qualities’ or ‘character traits’ had come to the fore. While these dispositions had not been particularly well-suited to parliamentary work—back in 1848, Waitz had had a reputation for being too nuanced to be politically effective—they had been especially appropriate for scholarly research. Indeed, Waitz’s character traits had made him an almost ideal embodiment of the ‘German professor’.⁷⁰ The loyalty that Ermisch, Wattenbach, and others ascribed to their teacher was therefore not an isolated character trait, but part and parcel of his ‘forceful personality’ or ‘character pure as gold’.⁷¹

---

⁶⁵ Wattenbach, ‘Gedächtnisrede’, 3.

⁶⁶ C. Rodenberg, ‘Wattenbach’, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, 56 vols. (Leipzig, 1898), XLIV, 439–443 (442).

⁶⁷ Jana Lehmann, *Hubert Ermisch 1850–1932: ein Beitrag zur Geschichte der sächsischen Landesgeschichtsforschung* (Cologne, 2001), 190.

⁶⁸ On *Treue* and *Vertrauen* in nineteenth-century German political discourse, see Ute Frevert, *Vertrauensfragen: eine Obsession der Moderne* (Munich, 2013), esp. 124–125, 165–169.

⁶⁹ Ermisch, ‘Georg Waitz’, 265.

⁷⁰ Ferdinand Frensdorff, ‘Zur Erinnerung an Georg Waitz: Vortrag auf der Versammlung des Hansischen Geschichtsvereins zu Quedlinburg am 15. Juni 1886 gehalten’, *Hansische Geschichtsblätter*, 14 (1885), 1–10 (4); Georges Blondel, *Notice sur Georges Waitz* (Paris, 1886), 6.

⁷¹ Ludwig Weiland, *Georg Waitz (geb. 9. October 1813, gest. 24. Mai 1886): Rede gehalten in der öffentlichen Sitzung der K. Gesellschaft der Wissenschaften am 4. Dezember 1886* (Göttingen, 1886), 14.

What this shows is that loyalty cannot easily be interpreted in terms of epistemic virtues alone. Waitz's students conceived of their master's typical character traits not exclusively in epistemic terms, as conducive to knowledge or understanding of the past, but as features of a personality that devoted itself with equal devotion to scholarly and non-scholarly responsibilities alike. Also, *Treue* as a term was too politically charged to refer to epistemic goods alone. If Waitz was portrayed as loyal through and through, this was to invoke a moral universe in which a well-respected genealogy, a sense of exclusive group identity (the Rankean family), and respect for social hierarchy were as important as love of truth or scholarly trustworthiness.

Conclusion

Waitz, Monod and Pirenne lived in a world where historians were not solely motivated by a thirst for knowledge or understanding of the past. The virtues they advocated, as well as those ascribed to them, also referred to their civic engagement, political commitment, and educational significance. Accordingly, an interpretation in epistemic terms only would be too narrow: many virtues had moral, political, and/or religious connotations as well. This does not imply, of course, that historians should drop 'epistemic virtues' from their vocabulary. Precisely because virtues could have different layers of meaning, an adjective like 'epistemic' or 'moral' can be helpful in specifying what sort of aim the virtue in question was supposed to serve in this or that particular context. Therefore, we reject a *strong* reading of the adjective in 'epistemic virtues'—a reading according to which virtues were exclusively aimed at epistemic goods. Instead, we opt for a *weak* reading that allows for multiple, overlapping, and/or contrasting aims, including epistemic ones, which makes it possible to understand a virtue such as impartiality as moral, epistemic, and political at the same time.

Further research would be needed for addressing two follow-up issues. One is the stories—religious, national, ideological—in which such virtues as 'impartiality' were typically embedded. For example, one of the reasons why Catholic and Jewish scholars in Germany were often perceived as unable to engage in 'impartial' research was that Protestant scholars, including especially those with liberal inclinations, saw 'impartiality' as a fruit of the Lutheran Reformation, which had liberated individuals from the tyranny of the Catholic Church. Central to this interpretation of the Lutheran Reformation was 'freedom of conscience'—a virtue heavily loaded with *bildungsbürgerliche* connotations. Accordingly, for such late nineteenth-century German historians as Max Lenz, one of the leading names in the so-called Ranke Renaissance, 'impartiality' was a Protestant

prerogative.⁷² It seems likely that similar narrative templates in other temporal and geographical contexts contributed to other types of exclusion, in terms of gender, race, and class, but the role of such templates has so far been understudied.⁷³

A second follow-up issue is societal support for virtues associated with good scholarly practice. In our three case studies, the virtues regarded as conducive to historical knowledge such as loyalty, impartiality, and industriousness all reflected broadly shared middle-class values, which arguably accounts at least in part for the wide adherence they enjoyed. This raises the question, though, to what extent historians can assign priority to virtues that lack such broad societal support, for instance because they are narratively framed as ‘counter-cultural’. This question arises especially in connection with emancipatory movements such as women history (feminist history) in the early 1970s. Although, by then, the category of ‘virtue’ no longer enjoyed the popularity it had within the period examined in this article, it could be argued that feminist historians such as Gerda Lerner called for specific constellations of female-gendered virtues in their attempts at challenging the academic patriarchy.⁷⁴ Likewise, in our own day, feminists advocating ‘slow scholarship’, characterized by such unfashionable practices as listening and caring, explicitly or implicitly invoke virtues like openness, humility, patience, and trust.⁷⁵ Follow-up research might address the social conditions required for such virtues to flourish, even if only in remote corners of the academy. Concretely: to what extent can historians be committed to virtues of ‘slowness’ if academic structures and society at large are primed towards ‘speed’? If the weak reading advocated in this article makes sense, it is as difficult as it is courageous to campaign for epistemic virtues whose moral and political connotations are out of joint with broader societal conventions.

---

⁷² Hans-Heinz Krill, *Die Rankerennaissance: Max Lenz und Erich Marcks: ein Beitrag zum historisch-politischen Denken in Deutschland, 1880-1935* (Berlin, 1962), 11.

⁷³ Two excellent studies on gendered exclusion in historical scholarship are Bonnie G. Smith, *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice* (Cambridge MA, 1998); Falko Schnicke, *Die männliche Disziplin: zur Vergeschlechtlichung der deutschen Geschichtswissenschaft 1780-1900* (Göttingen, 2015).

⁷⁴ Paul, ‘What Is a Scholarly Persona?’, 357-358.

⁷⁵ Alison Mountz et al., ‘For Slow Scholarship: A Feminist Politics of Resistance through Collective Action in the Neoliberal University’, *ACME*, 14 (2015), 1235-1259.

Henri Pirenne. Historian and man of the world*

---

* This article was published in *BMGN - Low Countries Historical Review*, 131(2016), pp.71-92.

Abstract (ENG)

Henri Pirenne (1862-1935) is generally recognised as one of the most influential European historians of the late nineteenth- and early twentieth-century. The combination of his scholarly activity with the social mission that he set himself earned him an extraordinarily successful career and a double reputation: at least in Belgium, he was regarded not only as a 'father of history', but also as great citizen.

Although his influence was unmistakably large, there is no consensus about the existence or the nature of a 'Pirennian persona'. He combined the ideal collection of skills, values and standards required of historians with very specific personal characteristics. At the same time he was inextricably linked to a certain era and a certain Belgium that died with him. Pirenne, therefore, did not as much represent a new type of scientific persona as the prestige of an idealised, long-vanished Belgium and its corresponding academic culture.

Abstract (NL)

Henri Pirenne (1862-1935) wordt algemeen beschouwd als één van de meest invloedrijke historici van de laat-negentiende en vroege twintigste eeuw. De combinatie van zijn wetenschappelijke activiteiten met de sociale missie die hij zichzelf had opgelegd, leverde hem een uitzonderlijk succesvolle carrière op en een dubbele reputatie: op zijn minst in België werd hij niet enkel beschouwd als een ‘vader van de geschiedwetenschap’, maar ook als een groot staatsburger.

Hoewel zijn invloed op vakgenoten onmiskenbaar groot was, bestaat er geen consensus over het bestaan of de aard van een ‘Pirenniaans persona’. Hij combineerde de ideaaltypische vaardigheden, deugden en waarden die van historici werden verwacht met enkele zeer specifieke persoonlijke eigenschappen. Tegelijkertijd was hij onlosmakelijk verbonden met een zeker tijdperk en een zeker België dat, toen hij stierf, samen met hem ten onder ging. Pirenne vertegenwoordigde bijgevolg niet zozeer een nieuw type wetenschappelijke persona als wel het prestige van een geïdealiseerd, langvervlogen België en van de daaraan verbonden academische cultuur.

Introduction

‘What I ultimately want’, mused Henri Pirenne, then a fresh young university student, in a diary entry of 1882, ‘is not to waste my life in pure erudition like a university professor, but by means of the study of the past to obtain facts, arguments and new insights that I can apply to the study of the present’.¹

At first sight this statement is hardly surprising: many students of history begin their study because they want to understand the present by knowing about the past. Nevertheless, in Pirenne’s case it is significant because it gives an early intimation of the sort of scholar Pirenne wanted to be and in the end was, with great success. Pirenne had no ambition to dwell in an academic ivory tower and be satisfied with what, after the First World War, he would call – with a sneer at the German historians – ‘mere specialism’.² His professional motivations, as well as epistemic, were explicitly social and ideological, or as Bunna Ebels-Hoving put it: ‘it never occurred to him to see the historian as anything but socially complicit’.³ That link between Pirenne’s scholarly activity and the social task, not to say mission, that he set himself earned him an extraordinarily successful career and a double reputation. Pirenne, at least in Belgium, is regarded not only as a ‘father of history’⁴, but also as great citizen.

Certainly in the aftermath of the First World War, Pirenne has spoken very openly about the moral responsibility of scholars and historians in particular.⁵ That is not surprising: for Pirenne and many of his contemporaries, moral superiority was a *conditio*

---

¹ Free University of Brussels (further: FUB), University Archives (further: UA), 026PP/01/04/003, Notes de cours 1879-1885, 2. Notes prises en 1882 et années suivantes, 23 Novembre [1882]: ‘Ce que je voudrais enfin, c’est, non pas, comme un professeur d’université passer ma vie dans la pure érudition, mais trouver dans l’érudition de l’étude, de l’histoire, des faits, des arguments, des lumières nouvelles à apporter dans l’étude du présent.’ All original (French or Dutch) quotations in text and footnotes have been translated into English by Dr. Jill Bradley and the author.

² Henri Pirenne, ‘De l’influence allemande sur le mouvement historique contemporain’, *Scientia* (1923) 176: ‘(Les historiens allemands, S.K.) se confinaient dans leurs auditoires et dans leurs cabinets de travail, sans s’aviser qu’ils s’emprisonnaient, qu’ils s’isolaient de la vie et qu’ils finissaient par être incapables de saisir le sens profond de la réalité historique. Ils devenaient, sans s’en douter, de simples spécialistes, uniquement attachés à des problèmes ou à des polémiques d’érudition.’

³ Bunna Ebels-Hoving, ‘Henri Pirenne (1862-1935)’, in: A.H. Huussen, E. H. Kossmann and H. Renner (eds.), *Historici van de twintigste eeuw* (Utrecht, Antwerpen 1981) 33.

⁴ For the term ‘father of history’, see Herman Paul, ‘Fathers of history: genealogies of the historical discipline’, *Storia della Storiografia* 59-60 (2011) 224-230.

⁵ See for example his famous and influential address on comparative history as the answer to the dangers of narrow nationalist historiography, Henri Pirenne, ‘De la méthode comparative en histoire’, in: *Ve Congrès international des sciences historiques* (Brussels 1923) 19-23.

sine qua non for scholarly virtue and in no way in contradiction to the positivist primacy of objective fact-based historical scholarship, which was the dominant idea of the time. History education was focussed just as much on producing good citizens as good scholars, and historians were even assessed posthumously on their moral legacy – in this connection necrologies are very illustrative.⁶

Far more implicit for Pirenne and his colleagues was (self) reflection on the motives behind the choice of research themes, the interpretation of facts and the practice and performance of historians. Nevertheless, it is just such underlying, often culturally determined and unconscious inspiration, motivation and aims that form the scholarly *persona* of the historian.⁷ That was the case too with Pirenne. As a prominent member of the Frenchspeaking liberal bourgeoisie, a fiery patriot, an outraged victim of war – in short as a child of his times and social class – these aspects of his character were forcefully present in his ideas, research themes and practices as an historian.⁸ In the first part of his career, roughly between 1885 (the year of his first university post) and 1914 (the start of the First World War), Pirenne’s ideological, political and moral motivation and aims were anything but a hindrance to his scholarly fame. Quite the opposite – they boosted his rapidly rising reputation as a scholarly and social authority. In the second, post-war, phase of his career, along with the social upheaval, a growing tension arose between his epistemic aims and his political and social goals.

In what follows it will be demonstrated how the sort of scholar that Pirenne had long represented with self-evident conviction and with great academic and social recognition came under increasing pressure, how, not without difficulty, it bent with the wind of the changing times and in the end could not avoid some painful cracks.

---

⁶ On the genre of the necrology, see for example Jean-Claude Bonnet, ‘Les morts illustres. Oraison funèbre, éloge académique, nécrologie’, in: Pierre Nora, *Les lieux de mémoire* (Paris 1986) 217-241.

⁷ Lorraine Daston, ‘Scientific personae and their histories’, *Science in Context* 16: 1-2 (2003) 1-8, in particular her remark that ‘specific cultural contexts are central in defining the content of the scientific persona.’ On the concept of the ‘scientific persona’, see also the current joint research project by Stockholm University, KU Leuven and the University of Groningen, *Scientific Personae in Cultural Encounters in Twentieth Century Europe* (SPICE). A terminological alternative is Herman Paul’s concept of the scholarly persona: Herman Paul, ‘What is a Scholarly Persona? Ten theses on Virtues, Skills, and Desires’, *History and Theory* 53 (2014) 348–371.

⁸ In this respect, see, also the demystification of the ‘Pirenne phenomenon’ by Jan Dhondt (1966) and, almost fifty years later, by Walter Prevenier (2011): Jan Dhondt, ‘Henri Pirenne: historien des institutions urbaines’, *Annali della Fondazione Italiana per la Storia Administrativa III* (1966) 81-129; Walter Prevenier, ‘“Ceci n'est pas un historien”. Construction and deconstruction of Henri Pirenne’, *Revue belge d'Histoire contemporaine* 3-4 (2011) 553-573.

The liberal humanist

Thanks to an unprecedented wave of industrialisation, by the late nineteenth century the new Belgian nation had reached the position of the fifth most important economic power in the world, the fourth biggest trading nation and, at least for the wealthier classes, the most prosperous country in the world.⁹

All over Europe national pride was in its heyday at this time and this was certainly the case in Belgium. The belle époque was a period of unbridled capitalist expansion for the country, with the acquisition of the Congo in 1908 as the crowning achievement.¹⁰ With the most liberal constitution and an international cultural appeal, Belgium was the cosmopolitan Mecca of modernity. The liberal industrial bourgeoisie was the leading class in the country. Among the prominent members of this political, economic and cultural elite was a family of textile entrepreneurs from the Walloon industrial city of Verviers and it was into this family that Pirenne was born in 1862.¹¹ Although he had been intended to follow a career as engineer or barrister, once at university the young Pirenne quickly became fascinated by history. At the same time, as he confided in his diary, he wanted emphatically to combine his scholarly activities with the ‘practical, active life’.¹² The calling to be a socially involved historian did not come out of the blue: it was a result of the increasing status of scholarly activity on the one hand, and of his upbringing, on the other.

---

⁹ Sophie De Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 11.

¹⁰ See Gita Deneckere, *Les turbulences de la Belle Époque* (Brussels 2010) and idem, *1900: Op het breukvlak van twee eeuwen* (Tielt 2006). Although the colonisation of the Congo was the subject of heated debates, especially among the liberal bourgeoisie, Pirenne at several occasions defended his country’s colonial policy. At a faculty meeting in May 1910, he suggested – in his familiar entrepreneurial spirit – that ‘with the colonisation of the Congo, an important domain opened itself to new scientific research – research that could very well be conducted in Ghent.’ [‘Par la colonisation du Congo, un domaine considérable s’ouvre à de nouvelles études scientifiques. Cet enseignement pourrait fort bien être organisé à Gand.’] See Ghent University Archives, Faculté de Philosophie et Lettres. Procès-Verbaux des séances, 6A1_003: Séances 1895-1913. During the First World War, he ranted against the German questioning of the legitimacy of Belgium’s possession of the Congo: Cernex, France, Personal Archives of Yves Pirenne, Journal de Guerre I, Captivité. 1 août 1914 – 17 mars 1916, 18.05.1915: ‘(La Belgique, S.K.) ne recevait de l’Allemagne que des menaces et des injures. Jusqu’à la légitimité de la possession du Congo était mise en question par ces gens là.’ And in December 1920, in the presence of King Albert, Pirenne was a keynote speaker at the first Colonial Conference in Brussels with a lecture on ‘the formation of a colonial mentality in Belgium’: FUB, UA, ULB 026PP/01/06/003, Conférences III, 1913-1920, ‘La formation d’une mentalité coloniale en Belgique’. Currently, Emma Lydia Zürcher is preparing a master thesis in Medieval History at Oxford University concerning Henri Pirenne and European colonialism.

¹¹ More information on the Pirenne family and their textile imperium in Bryce Lyon, *Henri Pirenne. A Biographical and Intellectual Study* (Ghent 1974).

¹² FUB, UA, 026PP/01/04/003: ‘Je caresse toujours l’idée de mêler la science à la vie pratique, active.’

In the modern, rapidly industrialising society, science was regarded as the driving force of progress. With increasing support from the state, academic institutions and courses began to make themselves more professional ‘intellectual industries’.¹³ In this process, science grew into an explicitly civil culture, which offered scholars interesting possibilities with regard to both career and status.¹⁴ This applied not only to the branches of science that held out possibilities for technical use, but just as much to historians whose view of the past and future of their country’s history was of great importance for the nation. Both historians and statesmen were imbued with the idea that the point of writing and teaching history - was to simultaneously stimulate knowledge, morality and a sense of civil virtues.¹⁵ For the French historian Gabriël Monod (1844-1912), one of Pirenne’s teachers during his studies in Paris, the symbiosis of scientific, moral and patriotic aims was ‘the true essence and contribution of history: the development of humanity and civilisation’.¹⁶ The American historian Carl Becker (1873-1945) even went so far as to say that ‘the value of history is not scientific but moral’.¹⁷ Whoever served science also served civilisation – and not infrequently the primary focus was on one’s own nation. With all this display of service to society and to the state, it was somewhat paradoxical that the virtue of objectivity was regarded as the supreme moral guide for the historian.¹⁸ The objective scientific method, so it was believed, led to a superior form of truth. Only by

---

¹³ Term from Thorsten Nybom, ‘A Rule-governed Community of Scholars: The Humboldt Vision in the History of the European University’, in: Peter Maassen and Johan P. Olsen (eds.), *University Dynamics and European Integration* (Dordrecht 2007) 69. On the professionalization of the historical sciences in Belgium see, amongst others, Jo Tollebeek, *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (Amsterdam 2008); Jo Tollebeek, Tom Verschaffel and Leonard H.M. Wessels (eds.), *De palimpsest: geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002).

¹⁴ Carol E. Harrison, *The Bourgeois Citizen in Nineteenth-Century France: Gender, Sociability, and the Uses of Emulation* (Oxford 1999) 64-65.

¹⁵ See Olivier Dumoulin, *Le rôle social de l'historien* (Paris 2003) 176-187. It is no coincidence that necrologies of Pirenne almost unanimously refer to these three functions (scientific, moral, civic) of the historian. Quite literally even in the case of the newspaper article by Charles d'Ydewalle after Pirenne's death in December 1935: '(Pirenne) gently past away in his beautiful home in Uccle, surrounded by his books and his grandchildren, leaving to the historians of tomorrow the task of recounting his grand life as a savant, an honest man and a citizen.' ['(Pirenne) s'est endormi doucement dans sa jolie maison d'Uccle, au milieu de ses livres et des ses petits enfants, laissant aux historiens de demain de raconter sa grande vie de savant, d'honnête homme et de citoyen.']: Archives of the Royal Academy, Classe des Lettres et Sciences politiques, Dossiers personnels, membres et correspondants décédés, Pirenne Henri, 11605.

¹⁶ 'L'essence et l'intérêt véritable de l'histoire: le développement de l'humanité et de la civilisation.' Cited in André Burguière, *L'École des Annales: Une histoire intellectuelle* (Paris 2006) 86.

¹⁷ Cited in Michael Kammen, 'Personal Identity and the Historian's Vocation', in: idem, *In the Past Lane. Historical Perspectives on American Culture* (New York 1997) 8.

¹⁸ On the notion of objectivity, see Lorraine Daston and Peter Galison, *Objectivity* (New York 2007). On the role of scientific virtues in general, see Steven Shapin, *The Scientific Life: A Moral History of a Late Modern Vocation* (Chicago 2008).

means of 'objective research', that is to say free from an explicit personal standpoint or judgement, the historian-as-impartial-judge received legitimation on both the epistemological and the social level.¹⁹ In this way scientific knowledge served as a basis for socio-political action, in the first place for those in authority and policy makers who took advantage of this knowledge, and in some cases also for historians themselves.²⁰

The growing social status of an academic career was not the only factor in Pirenne's calling as a committed historian: the circle in which he grew up provided an ideal and fertile ground. His father Lucien-Henri, a major manufacturer in the textile industry, after office hours was active in the progressive-liberal party as councillor for public works and member of a freemason's lodge. Pirenne was raised with liberal-humanistic values and convictions (the importance of reason, *Bildung*, tolerance, a critical mind, freedom of opinion and service to the general good, to name but a few) from birth, by a devout Catholic mother, which only underlines the importance of tolerance and freedom in the family.²¹

At the University of Liège where Pirenne began his higher education in 1879, the modernisation of history education had been started recently by his instructors Godefroid Kurth (1847-1916) and Paul Fredericq (1850-1920). Both had studied in Germany, the leading light in the scientific approach, and they had introduced the seminary system (known as the *cours pratiques*) in their own country.²² Together with the German scientific model the corresponding scientific *persona*, based on classic liberal principles, appeared in Belgium as well. The modern 'man of science' was teacher, civil servant, researcher, *Bildungsbürger* and *pater familias* all at the same time. Pirenne was immediately attracted to this emergent academic culture. There was so much new ground to be broken, so many truths to discover, so much social progress to be made – these appealed to both Pirenne's intellectual appetite and to his liberal entrepreneurial spirit.²³

---

¹⁹ See Cathryn Carson, 'Objectivity and the scientist: Heisenberg rethinks', *Science in context* 16 (2003) 243-269.

²⁰ Probably the most well-known example of modern, professional historians using the authority of objective, critical scientific method to actively participate in political debate was the Dreyfus Affair (1894-1906). See, in this respect, Vincent Duclert, 'l'Engagement scientifique et intellectuel démocratique. Le sens de l'affaire Dreyfus', *Politix* 48 (1999) 71-94.

²¹ On the peaceful co-existence of progressive-liberal and devout Catholic thought in Pirenne's parental home, see the aforementioned biography on Pirenne by Lyon, *Henri Pirenne*, chapter I.

²² Respectively in Liège in 1874 and in Ghent in 1883 (further advanced by Pirenne himself in 1886). In Brussels, the seminar system was introduced by Leon Vanderkindere in 1877. See Paul Fredericq, 'L'origine et les développements des cours pratiques d'histoire dans l'enseignement supérieur en Belgique', in: *A Godefroid Kurth, professeur à l'Université de Liège, à l'occasion du XXVe anniversaire de la fondation de son cours pratique d'histoire* (Liège 1898) 3-149.

²³ See, in this respect, also François-Olivier Touati, 'Notes Pirenniennes', *Revue Historique* 666 (2013) 404: 'The size of the paternal factory, the affluence of his family, the consideration of the masters he frequented, from the start here was a "baron" armed to apprehend life without inhibition, socially at least, and one could almost say

Moreover he became inspired by the enticing, deeply engaged project of modern history as it was so passionately taught by Kurth, his mentor in Liège. In this connection, on the occasion of Pirenne's appointment to the University of Ghent in 1886, Kurth gave him – this time as a colleague – a last unmistakable message:

Please do not forget when you come to hold the chair in history that you will be not only a representative of science and that you will not just impart scholarly ideas to young people: whether you want to or not, you will find yourself to be the bearer of a social mission, and from the realms of the past, your words shall reach across to echo in the present, where they will form the seeds of life and death. For it is both the honour and the danger of the historical sciences never to be able to stand unconsciously in the field of pure intelligence and to be constantly involved with life and to react to it.²⁴

Kurth's influence on the formation of Pirenne's scientific *persona*, at least in the sense of the social mission of the profession of historian, must not be underestimated. Nevertheless Pirenne differed from his former teacher in one essential point: to him the motor of history was not a Divine Creator, but a creative mankind, who with never-ending diligence works on the furtherance of the economy, the intellect and the cultural patrimony. This pluralistic, humanistic vision was an impetus to his career.

---

entrepreneurial, sensible to the economy, both to the activity of workers and to profit, able to cultivate networks, to frequenting the 'great' and to exercise authority.' ['La taille d'usine paternelle, l'aisance familiale, la considération des maîtres fréquentés, il y a là d'entrée un "baron" armé pour appréhender la vie sans inhibition, sociale du moins, et l'on pourrait presque dire entrepreneuriale, sensible à l'économie, à l'activité ouvrière ou de labour, comme au profit, apte à cultiver les réseaux, à fréquenter les "grands" et à jouer d'autorité.']

²⁴ FUB, UA, 026PP/01/01/005, 16.09.1886, Kurth to Pirenne: 'N'oubliez pas, je vous prie, en montant dans votre chaire d'historien, que vous n'y serez pas seulement le représentant d'une science, et que votre action en la jeunesse ne se bornera pas à lui inculquer des notions scientifiques: que vous le vouliez ou non, vous allez vous trouver investi d'une mission sociale, et vos paroles porteront au-delà de la sphère du passé pour retentir dans le présent et pour y devenir des germes de vie ou de mort. Car c'est à la fois l'honneur et le danger de la science historique de ne pouvoir être inconsciente dans le domaine d'intelligence pure, et de déborder incessamment sur la vie pour réagir sur elle.'

The bridge builder, ‘man of the world’ and academic entrepreneur

While Kurth and Fredericq had been there at the birth of modern Belgian history, it was Pirenne who surpassed them and became the ‘father’ of the discipline.²⁵ That was the result not only of his productivity, the quality of his work and his great sociability, it also had an ideological reason.²⁶ Far more than the Catholic apologist Kurth or the Protestant, pro-Flemish liberal Fredericq, Pirenne represented the neutral scientific *persona* that was part of the modern academic culture (and that in Belgium, moreover, fused seamlessly with a divided political landscape that longed for unity). Naturally, just like his teachers, Pirenne represented his own political, ideological and gender class – that of the *white male liberal bourgeoisie* that had made reasonableness, impartiality and moral superiority its professional ethos, and modern science its intellectual playing-field. ‘With the pathos of reasonable men who were above the interests and class, [they, S.K.] saw themselves as impartial spokesmen of the general interest’, was the way in which Cathryn Carson described the *persona* of the late nineteenth-century (German) scholars.

Pirenne too, belonged to these ‘public-minded, reasonable men, standing above interests and classes’.²⁷ Of all the virtues with which Pirenne was associated both during his lifetime and posthumously, his talents for reasonableness, impartiality, tolerance and

---

²⁵ See, in this respect, Jo Tollebeek, ‘Pirenne and Fredericq. Historiographical ambitions around 1900’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 3-4 (2011) 383-409; Herman Paul, ‘Voorbeeld en voorganger. Robert Fruin en Godefroid Kurth als vaders van de Geschiedwetenschap’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 126 (2011) 30-53.

²⁶ See Paul, ‘Voorbeeld en voorganger’, 30-53: ‘Unlike Fruin, Kurth was not honoured as an example to follow, but as a predecessor. (...) While Fruin was praised for his scientific persona, Kurth was honoured for the scientific praxis he had initiated in Belgium. Because of his persona Fruin was considered an example, while Kurth was only a predecessor of the praxis. (...) Why was it that Kurth was not lauded as an example, but simply as a predecessor? Religion and ideology played a crucial part. After all, Kurth was a distinctly catholic intellectual. Not only did he mainly attract catholic students, he was also taunted by his liberal colleagues for his explicit apologetic writings and his commitment to the emerging Christian workers’ movement in Belgium.’ [‘Anders dan Fruin werd Kurth dus niet als voorbeeld ter navolging, maar als voorganger geëerd. (...) Terwijl Fruin geroemd werd om zijn wetenschappelijke persona, werd Kurth geëerd vanwege de wetenschappelijke praxis die hij in België had geïnitieerd. Vanwege zijn persona gold Fruin als voorbeeld, terwijl Kurth van de praxis slechts een voorloper was. (...) Waarom werd Kurth niet als voorbeeld, maar slechts als voorganger bejubeld? Religie en ideologie speelden hierbij een cruciale rol. Kurth was namelijk een uitgesproken katholieke intellectueel. Niet alleen trok hij vrijwel uitsluitend katholieke studenten, maar ook haalde hij zich de hoon van liberale collega’s op de hals met onverholven apologetische geschriften en met zijn inzet voor de ontluikende christelijke arbeidersbeweging in België.’]

²⁷ Carson, ‘Objectivity and the scientist’, 245.

consensus are by far the most famous.²⁸ In the biography Francois-Louis Ganshof (1895-1980), one of Pirenne's most renowned pupils, these also form a central point:

The great sense of justice that Pirenne showed in the exercise of his functions and his judgements should be fully emphasised here. [...] The concern for being honest in life is yet another facet of the virtue that impelled him to such rigorous objectivity in his academic work. During his opening speech at the 5th International Conference of Historical Scholarship, he told the historian who was bound by objectivity 'to suppress and transcend his most precious prejudices, his most stubborn convictions and his most natural and respectable feelings'. By speaking these words Pirenne formulated not just a rule of intellectual work, but a true rule of life, a moral prescription.²⁹

---

²⁸ Pirenne's remarkable talent for 'fine diplomacy' however, was also criticised at times. In his diary on several occasions fellow-historian Paul Fredericq explicitly condemned Pirenne's art of compromising. In February 1914 he lamented: 'Oh that turning and avoiding! (...) (Pirenne's wife, S.K.) is from Ghent, she's straightforward, much more than Pirenne, who at all times wants to safeguard his influence and his popularity, sometimes even by cutting capers.' ['O dat schipperen, dat schipperen! (...) (Pirenne's vrouw, S.K.) is een Gentsche en recht voor de vuist, veel meer dan Pirenne die altijd zijnen invloed en zijnen populariteit wil behoeden, ook soms met karpelsprongen'.] In January 1916, in the occupied city of Ghent, Fredericq criticised Pirenne for being too amicable with German officers while reproaching them behind their back: 'He always tries to please everyone.' ['Il ménage toujours la chèvre et le chou'.] Later, in exile in Bürgel, on november 1st 1917, Fredericq wondered why Pirenne was allowed to exchange letters with colleagues while his own correspondence was strictly limited to his close family: 'How has the sacred Pirenne maneuvered to be able to write to (Eugène, S.K.) Hubert? He's an intriguer and an arriviste.' ['Comment se sacré Pirenne a-t-il manoeuvré pour pouvoir écrire à Hubert? C'est un intrigant et un arriviste. Je m'en suis toujours douté.'] University Archives Ghent, respectively Hs 3704, Journal de Paul Fredericq, Cahier 45, f. 139-141; *Ibid.*, Cahier 73, f. 83 and Hs 3708, Journal de Guerre de Paul Fredericq, Cahier 26. If Fredericq - at the same time one of the key supporters of Pirenne's professional career - politely confided his criticism of Pirenne's personality to his diary, other fellow-academics were less tactful. Such was the case with his old study friend from Liège, Maurice Wilmotte, an influential professor of Roman Philology and a militant Walloon. '(M. Pirenne)', he subtly remarked on the occasion of the Pirenne manifestation in 1912, 'has deployed an intelligent and unperturbed coquetry to avoid all compromise and fundamental commitment which, in a country where the political combat is hand-to-hand, could alienate him from sympathies he thought he might be needing.' ['(M. Pirenne) a mis une coquetterie savante et imperturbable à éviter toutes les compromissions et tous les engagements à fond qui, dans un pays où le combat politique est un corps-à-corps, lui eussent aliéné des sympathies, dont il croyait avoir besoin.']: *Manifestation en l'honneur de M. le professeur Henri Pirenne. Bruxelles, 12 mai 1912* (Mons 1912) 172. Although these observations, at least partially, resulted from of personal frustration and professional envy, it is a fact that in a country as ideologically polarised as Belgium Pirenne's striking social abilities and talent for compromise were crucial for his career and reputation.

²⁹ ['Le grand souci de justice qu'avait Pirenne dans l'exercice de ses fonctions et dans ses jugements, nous paraît devoir être fortement souligné. (...) Cette preoccupation d'être juste dans la vie est un autre aspect de la vertu qui lui inspirait une si rigoureuse objectivité dans son oeuvre scientifique. Au cours de son discours d'ouverture,

Modern historical scholarship demanded a neutral impartial standpoint of every historian, but in the hornets' nest of the various conflicting communities and ideologies that was Belgium it was absolutely essential. Partisanship divided, but objective scientific debate – free of prejudice or ideological interests – had the capacity to unite. In other words, the practice of scholarship revolved not only on its own rightness, but also on public interest – that of scholarship, society and the nation.

Thus the ideal historian was a builder of bridges, just as Pirenne was – someone who linked people and opinions, who could bring about consensus and mutual understanding, who increased insight and at all times guarded the greater: public interest. For Pirenne, in order to fulfil this significant task, historians were supposed to possess the right qualities:

Source criticism is not the whole story. [...] The historical construction, or if you wish, the historical synthesis demands qualities that are not the concern of this activity – clarity of mind, the capacity to distinguish between the essential and the incidental, the skill to understand the links between phenomena, the aptitude to distance one's self from the present in order to interpret the past and, yet, also a knowledge of the political and social life that one can only acquire by a certain familiarity with present day life, through imagination, the absence of prejudices and finally a psychological discretion that springs from a nuanced culture that is characteristic of what I, in the best and broadest sense of the word, would call the man of the world.³⁰

---

lors du Ve Congrès international des Sciences historiques, en 1923, il enjoignait à l'historien tenu à l'objectivité, de “comprimer en lui-même et surmonter ses préjugés les plus chers, ses convictions les mieux assises, ses sentiments les plus naturels et les plus respectables”. En prononçant ces paroles, Pirenne ne formulait pas seulement une règle de travail intellectuel, mais une règle de vie, un prescrit moral.'] François-Louis Ganshof, 'Pirenne (Henri)', in: *Biographie nationale de Belgique XXX* (1959) col. 671-723. For an in-depth analysis of Ganshof's motivations for writing this article, see Henning Trüper, *Topography of a Method: François Louis Ganshof and the Writing of History* (Florence 2008) 90 ff.

³⁰ [‘La critique d’érudition n’est pas toute l’histoire. (...) La construction ou, si l’on veut, la synthèse historique requiert des qualités dont elle n’a cure : la clarté d’esprit, la faculté de distinguer l’essentiel de l’accessoire, l’habileté à saisir les rapports entre les phénomènes, l’aptitude à se détacher du présent pour apprécier le passé, et cependant une connaissance de la vie politique et sociale qui ne se peut acquérir que par une certaine intimité avec la vie contemporaine, la vigueur de l’imagination, l’absence de préjugés et enfin un tact psychologique produit par cette culture nuancée qui est le propre de ce que j’appellerai, dans le meilleur et le plus large sens du mot, l’homme du monde.’] Henri Pirenne, ‘De l’influence allemande sur le mouvement historique contemporain’, *Scientia* 34 (1923) 174.

A good historian then, also had to be a ‘man of the world’, a man with cosmopolitan flair and enlightened values, a man who was as sensible of contemporary politics and the social system as of the niceties of the past, a man who dared to combine professional knowledge with imagination, a man who loved the full life – in short, the type of man who, when in a strange city, would rather go and see the brand new town hall than yet another cathedral.³¹ As proof of Pirenne’s great passion for the ‘practical, active life’ – and in addition to his impressive oeuvre – an equally impressive list could be made of initiatives and memberships that can be called ‘academic entrepreneurship’ because they had the aim of developing the scholarly industry in the broadest sense of the word. Pirenne played a leading role in the founding and expansion of countless associations, institutions, councils and societies. He set up national and international cooperative relations, was at the root of great educational reforms and supported the interests of libraries and archives. As a gifted speaker at public lectures, as an authoritative voice in public debate and as guardian of the historic patrimony of his city he was also active in popularising scholarship – because that too, was scholarship in the service of public interest.³²

The national historian

However, the professional project with the greatest social impact and the reason for the unprecedented rise in his career, of course, was Pirenne’s role as the national historian of Belgium. When he began his career as a young medievalist in 1885, the nation was still largely legitimated in the historical field by romantic tales. Thus Pirenne did not hesitate when, about the turn of the century, Karl Lamprecht (1856-1915) offered him the chance to write a new history of Belgium for his series *Geschichte der Europäischen Staaten*.³³ It had

---

³¹ See in this respect the famous anecdote recounted by Marc Bloch of his trip with Pirenne to Stockholm in 1928. When Bloch asked Pirenne what he would like to visit first, Pirenne replied that he wanted to start with the newly built town hall. Noticing Bloch’s surprise, he explained that he was a historian, not an archaeologist, and therefore he loved life. Marc Bloch, *Apologie pour l’histoire ou métier d’historien* (Paris 1959) 13, also cited in Prevenier, ‘Ceci n’est pas un historien’, 555.

³² See, with respect to the popularisation of science, also the zeal of Pirenne’s colleague in Ghent Paul Fredericq, Tollebeek, *Fredericq en Zonen*.

³³ In fact Lamprecht asked Fredericq first, who passed the assignment to Pirenne because ‘he was much better suited for the job.’ See the postcard of Fredericq to Pirenne at FUB, UA, 026PP/01/03/036, Correspondance relative aux T I-II de *Histoire de Belgique*: ‘Mon cher Pirenne, Lamprecht m’écrit qu’il a pris la direction de la collection Heeren - Ukert - Giesebrechts et m’offre de me charger d’un volume sur les ducs de Bourgogne. Voilà

long been a cherished plan of Pirenne to examine the origins of what was later to become Belgium, as can be seen from an entry in his diary from 1888: 'I must make note here of my project to write a history of the Low Countries. What will come of that? Perhaps it will be forgotten before I read these lines again'.³⁴ The plan was not forgotten, even though it would be more than ten more years before the *Histoire de Belgique* was first published. Pirenne's magnum opus would eventually appear in seven volumes spread over a period of thirty-three years (1899-1932). During that process a remarkable symbiosis emerged between the ambitious Pirenne and the young nation of Belgium, and the initial scholarly project was complemented with an emphatic social and political component.

The growing tension on various grounds – ideological (Catholics versus Liberals), socio-economic (socialists versus conservative economic powers) and between communities (Flemish versus Walloon) – demanded a stronger defence of the national narrative. Pirenne's *Histoire de Belgique* provided that: it gave the country a new common past and thereby also a new identity. The work immediately brought Pirenne national renown and gave him a role as one of the first public intellectuals of Belgium. His lectures became crowded events, his readers spread far beyond the boundaries of the academic community – witness the fact that his influential article 'Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme' was reprinted by the socialist Librairie du Peuple.³⁵

The *Histoire de Belgique* was also the reason for an important personal rapprochement between Pirenne and King Albert I, who as head of state had the final say in the state university. Around the turn of the century the connection between the monarchy and the state university was still close. The approbation of the king was seen as the highest form of scholarly prestige. The strong focus of the academic culture on the nation and the monarchy, according to Henning Trüper, played an important role in the establishment of the professorial persona in the first half of the twentieth century.³⁶ In Pirenne's case, however, the relation with the King went further than a simple exchange of telegrams on the occasion of important life events or professional achievements. King Albert invited Pirenne to informal walks by the sea or intimate dinners at the palace. With a mixture of pride and amazement Pirenne wrote to his mother in 1919 about one of these meetings:

---

quinze ans que je n'ai plus songé à ces braves gens et j'ai mes autres travaux qui n'avancent pas à mon gré. J'ai refusé et vous ai désigné comme pouvant le faire, étant donné votre chic chapitre Lavisser-Rambaud, sorte de Vorarbeit. Admirez ma grandeur d'âme qui me permet de vous désigner, vous le plat thuriféraire de ces abominables Bourguignons!

³⁴ ['Il faut que je note ici mon projet d'écrire une hist(oire) des P(ays-) B(as) dont je porte le plan. Qu'en sortira-t-il?] Peut être cela sera-t-il oublié avant je relirai ces lignes.' Free University Brussels, University Archives, 026PP/01/04/003.

³⁵ Henri Pirenne, *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme* (Bruxelles 1922).

³⁶ Trüper, *Topography of a Method*, 231.

‘It was an extremely intimate dinner, there was no-one else’.³⁷ For his youngest son Robert, the event illustrated that ‘there is no honour that has not been bestowed on him’.³⁸ Pirenne was invited to join the elite group Cercle des XV, where sensitive matters of state were discussed to the accompaniment of a glass of good Burgundy.³⁹ Moreover, in 1920 his son Jacques was appointed history tutor to the young Prince Leopold.⁴⁰ The Pirennes became the purveyors to the royal household of scientific knowledge that helped to support national unity and the monarchy. On two occasions Pirenne considered an even more active (or more visible) political role. If the elections of 1912 had not resulted in a defeat for the Liberals, he would have withdrawn from the professorship in order to become a minister in a party of national unity.⁴¹ In 1919 too, he came close to a governmental post: he was asked to agree to have his name on the list of the Parti de Renaissance National, but his function as rector prohibited him taking up a political mandate.⁴²

The high degree of social recognition that came to Pirenne as national historian has contributed greatly to his somewhat mythical reputation.⁴³ Nevertheless, it also lay at the root of the first conflict between his scientific aims and his political and social motivation. After all, not everyone was convinced that Pirenne’s vision of his country’s history served the public weal. Even before the First World War and to Pirenne’s annoyance, incidental

---

³⁷ [‘C’était un dîner tout à fait intime, il n’y avait que moi.’] Waterloo, Belgium. Personal Archives of Françoise Lemmers-Pirenne, Henri Pirenne. Lettres de famille 1908-1929, 30.12.1919.

³⁸ [‘Il n’y a aucun honneur qu’il n’ait pas eu.’] Waterloo, Belgium, Personal Archives of Françoise Lemmers-Pirenne, Henri Pirenne. Lettres de famille 1908-1929, 31.12.1919.

³⁹ See Jacques Pirenne, ‘Henri Pirenne. Conférence faite à Bruxelles le 24 novembre 1936’, *Le Flambeau* (1936): ‘Speaking freely, with fantasy, uncontrolled, was for him one of the greatest pleasures. He found a comfort in it, a joy that he needed and that made him an indefatigable dinner guest, especially at the Cercle des XV, where he found brilliant partners in a Paul Hymans and a Maurice Duvivier. (...) And when the XV got tired and returned back home, he moved on to Taverne de Waterloo, with Leon Cornil and Max Léo Gérard [the secretary of the King], and spent a part of the night talking...’ [‘Parler avec liberté, avec fantaisie, sans contrôle, était pour lui le plus grand des plaisirs. Il y puisait un réconfort, une gaieté dont il avait besoin et qui firent de lui un convive assidu, notamment du Cercle des XV, où il trouvait en un Paul Hymans, en un Maurice Duvivier, de brillants partenaires. (...) Et quand, fatigués, les XV s’en retournaient chez eux, lui s’en allait encore à la Taverne de Waterloo, avec Leon Cornil et Max-Léo Gérard, et passait une partie de la nuit à parler...’]

⁴⁰ From 1945 onwards, as the secretary of Leopold III, Jacques Pirenne took up a very combative attitude while defending the King during the royal question. As a reward for his loyalty, he later received an hereditary noble title.

⁴¹ Waterloo, Belgium, Personal Archives of Françoise Lemmers-Pirenne, Journal of Pierre Pirenne, June 3th 1912.

⁴² Cernex, France, Personal Archives of Yves Pirenne, Mme Henri Pirenne. Lettres à son fils Jacques Pirenne 1908-1938, 1921.

⁴³ See above, note 8.

criticisms of the *Histoire de Belgique* arose from both the Flemish and Walloon sides.⁴⁴ In an attempt to preserve his moral integrity, Pirenne emphasised ever more strongly the impartiality with which he studied and reported the history of Belgium.⁴⁵ Nevertheless, he did not yet consider re-evaluating his role as national historian on the grounds of this limited dissent – for this the impact of a world war was needed.

The victim of war

The First World War brought unprecedented challenges to historians. On the eve of the outbreak, Pirenne, as many Europeans, was scarcely aware of the threat of conflict. The brutal declaration of war came as a shock, certainly when it appeared that renowned German historians also seemed to defend the war. Karl Lamprecht, Fritz Arnheim (1866-1922) and many others, who until shortly before had been friends and even scientific examples, were suddenly dangerous pan-Germans with imperial ambitions on Belgium. Under occupation, academic life came to an abrupt halt. The universities remained closed, teaching and meetings could only take place clandestinely. Due to his opposition to the reopening in Flemish of the German occupied university, in 1916 Pirenne, along with Fredericq, was deported to Germany where he spent two and a half years in exile. In a war diary and in separate ‘*Reflexions d’un solitaire*’ he testified to the radical ideological transformation he underwent.⁴⁶

---

⁴⁴ See in this respect the argument between Pirenne and the French historian Frantz Funck Brentano (a Chartist, specialised in the Ancien Régime and the history of 1302). On 13.03.1899, Pirenne wrote in a fury: ‘You tell me that I lack impartiality! The Flamingants in their turn reproach me to have Francophone sympathies. Some think I’m anticlerical, others think I’m too favourable for the Church. Now that’s enough!’ [‘Vous me déclarez que je manque d’impartialité! Les Flamingants de leur côté me reprochent des tendances fransquillonnes. Les uns m’ont trouvé anticlérical et d’autres me trouvent trop favorable à l’Eglise. Cela me suffit!’] Brussels, National Archives, ‘Manuscrits Divers’, Henri Pirenne, BR/6 (4596), 1892-1899 [old inventory]. The letter marked the end of their correspondence.

⁴⁵ In a preparatory note to the introduction to the fourth volume of *Histoire de Belgique* (1911), Pirenne quite explicitly remarked in this respect: ‘If there is one motive for me to rejoice in having undertaken this history, it is the general assessment of my impartiality.’ [‘S’il est un motif pour moi de me réjouir d’avoir entrepris cette histoire, c’est le consta[ta]tion général de mon impartialité.’]: Archives Générales du Royaume, Manuscrits Divers, Papiers Henri Pirenne, 4457.

⁴⁶ For more information on Pirenne’s resistance and captivity, see Lyon, *Henri Pirenne*, 197-276. For Pirenne’s personal reflections on his war time experience, see Bryce and Mary Lyon (eds.), *The Journal de Guerre of Henri Pirenne* (Amsterdam 1976); Bryce and Mary Lyon (eds.), ‘*Reflexions d’un solitaire*’ by Henri Pirenne (Brussels 1995); Sarah Keymeulen and Jo Tollebeek, *Henri Pirenne, Historian: a Life in Pictures* (Leuven 2011) 43-56. On Pirenne’s

On his return to Belgium Pirenne was hailed as the symbol of intellectual and moral resistance to the German aggressor. To an even greater extent than before the war, he took on the role of public intellectual and used that position to challenge the causes of the war and the aberrations of the German scholars. Asking himself if European historians had not failed just as much as political leaders and if they could not have done more to avert the First World War, he decided: 'I have come to believe that we must change our historical methods a great deal. In my opinion, they seem to be too mechanical, too far removed from their real subject – life.'⁴⁷ Pirenne's war experiences, and more specifically his outrage at the German scholars' support of the war, had not led him to abandon his pre-1914 view that social involvement was an essential part of historical scholarship, but in fact had even strengthened it. More than ever scholarship had to be in service of the 'public interest', even if this was now more emphatically defined as the progress of the whole of humanity and not only the concern of narrow national interests. Pirenne's plea for comparative history and his efforts to bring about international academic collaboration after the war accorded with this striving for 'a history [that would be, S.K.] increasingly scientific, increasingly impartial and increasingly more humane'.⁴⁸ With a great deal of censure he contrasted this to the immorality of the German historians: '[The German historians, S.K.] without realising it, have become simple specialists, devoted only to problems related to knowledge or polemics. These historians have voluntarily placed themselves outside history.'⁴⁹

---

post-war methodological revision, see Cinzio Violante, *La fina della 'grande Illusion': uno storico europeo tra guerra e dopoguerra, Henri Pirenne (1914-1923). Per una rilettura della Histoire de l'Europe* (Bologna 1997); Peter Schöttler, 'After the Deluge. The Impact of the Two World Wars on the Historical Work of Henri Pirenne and Marc Bloch', in: Stefan Berger and Carl Lorenz (eds.), *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe* (Basingstoke 2010) 404-425; Raoul Van Caenegem et al., *Herdenkingsplechtigheid Henri Pirenne: bij de 100e verjaardag van zijn geboorte* (Ghent 1963); Sophie De Schaepdrijver, "'That theory of races". Henri Pirenne on the unfinished business of the Great War', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 3-4 (2011) 473-506; Geneviève Warland, 'L'Histoire de l'Europe d'Henri Pirenne: genèse de l'oeuvre et représentation en miroir de l'Allemagne et de la Belgique', *Textyles: Une Europe en miniature?* 24 (2004) 38-51; Bryce Lyon, 'The war of 1914 and Henri Pirenne's revision of his methodology', in: Jo Tollebeek, Georgi Verbeeck, and Tom Verschaffel (eds.), *De leetuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald De Schryver* (Leuven 1998) 507-516.

⁴⁷ ['J'en suis arrivé à croire qu'il y a bien des choses à changer dans nos méthodes historiques. Elles me paraissent trop mécaniques, trop étrangères à leur vrai sujet qui est la vie.'] Pirenne in *Reflexions d'un solitaire*, quoted in Ebels-Hoving, 'Henri Pirenne', 33.

⁴⁸ Henri Pirenne, 'De la méthode comparative en histoire, discours d'ouverture du cinquième Congrès international des Sciences historiques', in: Guillaume Des Marez and François-Louis Ganshof (eds.), *Compte-rendu du cinquième Congrès international des Sciences historiques* (Brussels 1923) 13.

⁴⁹ ['(Les historiens allemands, S.K.) devenaient, sans s'en douter, de simples spécialistes, uniquement attachés à des problèmes ou à des polémiques d'érudition. Ces historiens se plaçaient volontairement hors de l'histoire.'] Henri Pirenne, 'De l'influence allemande sur le mouvement historique contemporain', *Scientia* (1923) 176. See,

Much ink has been spilled on Pirenne's treatment of Germany. In fact Pirenne did not so much reject the German historical method as the blameworthy direction that German historians had taken recently – that of an abhorrent narrow nationalistic and essentialist vision of history.⁵⁰ Together with a moral judgement and a logistical boycott (the exclusion of German historians from history conferences), Pirenne embarked on a scientific revision of some of his own pre-war works. Before 1914 he had consistently presented Belgium as the junction of German and Roman influences – this was the central idea on which his *Histoire de Belgique* was based. Now he argued that from time immemorial Belgium was more attracted to the superior Western (French) culture than the Eastern (German) culture.⁵¹ Moreover, Pirenne's resolute rejection of all that hinted at nationalism and racial theories caused him to set about a semantic revision of the pre-war volumes of the *Histoire de Belgique*. Comparative research with the editions published after 1918 showed that he systematically rewrote every passage in which the idea of 'race' appeared.⁵²

With his plea for comparativism and his engagement with international cooperation, Pirenne chose a radical European project.⁵³ In his post-war work (in particular his influential *Mahomet et Charlemagne*, published posthumously in 1937 but in preparation

---

in this respect, also Geneviève Warland, 'Avatars de la "métahistoire" nationale et mise en récit de la Grande Guerre. Point de mire sur Henri Pirenne (1862-1935) et Ernest Lavisse (1842-1922)', in: Annamaria Laserra, Nicole Leclercq, Marc Quaghebeur (eds.), *Mémoires et antimémoires littéraires au XXe siècle* (Brussels 2008) 27-63: 'The victory of the Allies against a nationalist Germany in which the idea of race and national genius tried to replace the idea of humanity, represented for Pirenne much more than a military victory. It incarnated the victory of scientific truth and moral truth: the 'triumph of the idea of humanity over the idea of race.' ['La victoire des Alliés contre l'Allemagne nationaliste dans laquelle l'idée de race, de génie national, cherchait à se substituer à celle d'humanité, représente, pour Pirenne, bien plus qu'une victoire militaire. Elle incarne la victoire de la vérité scientifique et de la vérité morale: le "triomphe de l'idée d'humanité sur l'idée de race.']

⁵⁰ See De Schaepdrijver, 'That theory of races', 537; Bryce Lyon, 'The war of 1914 and Henri Pirenne's revision of his methodology', in: Jo Tollebeek, Georgi Verbeeck, and Tom Verschaffel (eds.), *De lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald De Schryver* (Leuven 1998) 511; Peter Schöttler, 'Henri Pirenne face à l'Allemagne de l'après-guerre ou la (re)naissance du comparatisme en histoire', in: Serge Jaumain et al. (eds.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale* (Brussels 2005) 507-517; Cinzio Violante, *La fina della "grande illusione": uno storico europeo tra guerra e dopoguerra, Henri Pirenne (1914-1923)* (Bologna 1997).

⁵¹ See, in this respect, also Trüper, *Topography of a Method*, 293: 'Since the late 19th century, Belgian scholarship had assigned to itself a mediating role. (...) Belgian historians were obliged to, and Belgian history was marked by, the pursuit of a Franco-German syncretism, in Pirenne's words. Pirenne's bitter farewell to this notion – his conclusion that one was obliged to "unlearn from Germany" – was relinquished after only a few years.' (under pressure from the American Historical Association, amongst others).

⁵² Schöttler, 'Henri Pirenne face à l'Allemagne de l'après-guerre', 514-515.

⁵³ See Marc Boone and Sarah Keymeulen, "'Personne ne songe à l'Europe, sauf quelques utopistes sans voix et sans force": Henri Pirenne (1864-1935) et l'histoire de l'Europe', *Actes du Colloque 'Historiens d'Europe, historiens de l'Europe'* (Florence, February 2016), *Champvallan* (forthcoming).

since 1922) he also increasingly looked beyond the frontiers of his own country, to eastern Europe and the Mediterranean areas. Nevertheless, more than other European historians he remained bound to his role of national historian. Between 1914 and the completion of his magnum opus in 1932 another three volumes of the *Histoire de Belgique* appeared. In the atmosphere of exalted patriotism after the war, Pirenne more than ever was regarded as a national icon. In 1921 he was honoured by King Albert and the *Ligue Nationale du Souvenir* as ‘one of the few people who truly personifies the national ideal.’ He was sent abroad to speak about the origins and importance of the nation state now internationally known as ‘poor little Belgium’, and in countless national and international lectures he refuted the claims of the German and ‘Greater Netherlands’ historians that Belgium was an ‘artificial nation’.⁵⁴ Pirenne’s treatment of the narrow nationalistic German historiography was in no way a hindrance to his continual (and even exalted) engagement as national historian after the war. Was not Belgium the prototype of the cosmopolitan, tolerant, freedom-loving and peace-loving Europe of the future?

The last Belgian

Pirenne’s ambiguous attitude after the First World War – hesitating between scholarly revenge and the worthy pursuit of objectivism, between growing internationalism and continuing patriotic pride – displayed the same mental desperation felt by so many intellectuals. Up to the First World War it was rare that the compatibility of professional and patriotic engagement was questioned in the community of scholars of history. The experiences of the War had mercilessly exposed the contradictions of academic research in the service of the nation.⁵⁵ In the wake of this evolution criticism arose – from academic circles and beyond – of the role Pirenne had built for himself as ‘national historian in the service of public interest’.

The Belgian project to which Pirenne, as the principal representative (and in a certain sense even as the initiator), had bound his identity – Belgium as a cosmopolitan cultural mix and as a training ground for a peaceful, progressive and eminent civilisation – was increasingly undermined. At the international level the United States rapidly gained

---

⁵⁴ Tollebeek and Keymeulen, *Henri Pirenne, historian*, 64.

⁵⁵ See, in this respect, also Christophe Prochasson and Anne Rasmussen, *Au nom de la patrie. Les intellectuels et la première guerre mondiale (1910-1919)* (Paris 1996).

ground in both politics and scholarship after 1918.⁵⁶ Moreover, in the post-war readjustments of the international playing fields of power the over-ambitious Belgium was quickly put in its place. Within its own borders the increased striving for autonomy of the Flemish and Walloons movements attacked the roots of Pirenne's idea of a historic joint 'Belgian civilisation'.⁵⁷ Pirenne was blamed for nationalistic finalism: it was a recurring criticism that he presented Belgian history as a process in which the independence of 1830 must be regarded as the ultimate achievement.

Pirenne's defence of his view of Belgian history automatically implied opposition to the 'Dutchifying' of Ghent University and a plea for national (and linguistic) unity.⁵⁸ As rector of the university between 1919 and 1921 Pirenne managed, not without difficulty, to hold the tendencies in check. In the early 1920s the demands for the (partial) 'Flemishisation' became ever more vociferous. Pirenne reacted strongly: the loss of French as the principal working language would lead to great cultural impoverishment, destroy the leading role of the university and greatly reduce the number of students. Above all, to Pirenne the demand for making Ghent University Flemish was the symbol of a radical and short-sighted Flemish nationalism that would mean the beginning of the end of the united Belgium that he had documented in his *Histoire de Belgique*. To Pirenne, the Belgian nationalism of which he was accused was the very antithesis of the abhorred narrow nationalism that had manifested itself in Germany and of which Flemish nationalism, partly due to the association with activism in the First World War, could be regarded as an off-shoot.⁵⁹

In Pirenne's fight to maintain Belgian unity, professional, political and strongly personal motives and aims became increasingly intertwined – particularly after his son Jacques Pirenne became the leading figure in the anti-Flemish opposition movement in the interbellum period. As a reaction to the proposal made by Minister Nolf in 1923 for a

---

⁵⁶ It was, not unsymbolically, also under pressure from the United States that historians of the 'central powers', from 1926 onwards (and after years of exclusion under Pirenne's lead) were allowed to participate again in historical congresses and organisations for international scientific cooperation. On Pirenne's role in isolating the German historians from the international scientific community, see amongst others Lyon, *Henri Pirenne*, 293-296.

⁵⁷ See Marnix Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947*, 396.

⁵⁸ On this subject, and more specifically on the efforts of the French-speaking populations in Flanders to maintain a place for French in the Flemish public realm, see David J. Hensley, *Fighting for French in Flanders. The Promotion and Defence of French Language Rights in Flanders, 1880-1975* (Unpublished dissertation Penn State University 2013).

⁵⁹ Nevertheless, the most important advocate for and also the first chancellor of the Ghent University made Flemish, August Vermeylen, was a convinced internationalist, as his famous slogan 'We want to be Flemings to become Europeans' ('We willen Vlamingen zijn om Europeërs te worden') illustrates. Ironically, the quote was modelled directly after Pirenne's cosmopolitan vision of Belgium. See Daniel Laqua, *The Age of Internationalism and Belgium, 1880-1930: Peace, Progress and Prestige* (Manchester, New York 2013) 197.

dual language system at the university, he set up the *Ligue Nationale pour la défense de l'Université de Gand et la liberté des langues*.⁶⁰ In demonstrations, pamphlets and a formal appeal to the King that Henri Pirenne handed to the monarch personally, the organisation pointed out the importance of Ghent University for building the Belgian nation. After all, had not the historical research carried out at that university contributed considerably to the awareness of national unity among the people?⁶¹ It was a bitter pill for Pirenne that even the reference to his own scholarly prestige and to his dedication to the nation could not change the minds of the politicians.⁶²

With the publication of a series of preparatory studies for his influential *Mahomet et Charlemagne* during the 1920s Pirenne continued to confirm his international scholarly reputation.⁶³ In his own country however, the growing contestation of his role as national

---

⁶⁰ On the struggle for making Ghent University Flemish, see, among other Maria De Waele, 'De strijd om de citadel. Frankrijk en de vernederlandsing van de Gentse universiteit, 1918-1930', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 32:1-2 (2002) 153-193; Anne-Marie Simon-Vandermeersch and Elienne Langendries, 'De vernederlandsing van de Gentse universiteit', in: Guy Leemans et al. (eds.), *Vlamingen komt in massa: de Vlaamse beweging als massabeweging* (Gent 1999) 121-146.

⁶¹ Archives of the Royal Palace, Cabinet of King Albert, 110, Dossier 953, 23.01.1923: 'The French-speaking University of Ghent has more than ever become the living symbol of national unity.' ['L'Université d'expression française de Gand (est) devenu plus que jamais (...) le vivant symbole de l'unité nationale.']

⁶² That the obvious engagement of the Pirenne family against making the university Flemish hindered their relationship with the Court is also illustrated by a report from Max Leo Gérard to the King on 10.07.1923: 'M. Henri Pirenne has said to me that he was called to the Palace by M. the Count d'Arschot who told him that M. Nolf had complained about M. Jacques Pirenne's activity as secretary of the National League for the Defence of Ghent University, of which the politics are opposed to those of the Government in this matter. He asked me, in a personal capacity, for my advice. I excused myself, given the fact that I naturally don't know the exact scope of the intervention, nor by the Government, nor by the Chief of the Royal Cabinet. I did say however, that it was perhaps regrettable that M. Jacques Pirenne had not assured himself, before occupying himself so actively in the League, if there was no incompatibility with his functions as Professor of Prince Leopold.' ['M. Henri Pirenne m'a dit qu'il a été appelé au Palais par M. le Comte d'Arschot qui lui a exposé que M. Nolf s'était plaint de l'activité de M. Jacques Pirenne comme secrétaire de la Ligue Nationale pour la Défense de l'Université de Gand, dont la politique est opposé à celle du Gouvernement, dans cette question; il me demandait, à titre personnel, mon avis. Je me suis récusé, étant donné que je ne sais naturellement pas la portée exacte de l'intervention, ni du Gouvernement, ni du Chef du Cabinet du Roi. J'ai cependant dit qu'il était peut-être regrettable que M. Jacques Pirenne ne se soit pas assuré, avant de s'occuper si activement de la Ligue, qu'il n'y avait point d'incompatibilité avec ses fonctions de Professeur du Prince Leopold.'] Archives of the Royal Palace, Archives of Max Leo Gerard, 35/2/A (009-010).

⁶³ *Mahomet et Charlemagne* would eventually be published posthumously (Brussels 1937), and is considered up to the present as one of the most influential works on the influence of Islam on (Western) European history. On the genesis and experiences of the Pirenne thesis, an exhibition was organised in 2009 by Ghent University in collaboration with the Free University of Brussels. See also the corresponding website www.henripirenne.be Even before the First World War Pirenne enjoyed a high international reputation, mainly because of his synthesis on *Les anciennes démocraties des Pays-Bas* (1910), a work of wide influence in the field of urban history,

historian gnawed away at his authority. Thus the *incontournable* leader and guide of Belgian historiography at the end of his career became somewhat of a superseded icon of a Belgium that no longer existed. An extremely symbolic illustration of this loss of authority can be found in the report of the Faculty Committee of 22 October, 1929, when a new dean was to be chosen – the Flemish-isation of Ghent University, by that time, had already become politically unavoidable. Up to that moment Pirenne, the eternal advocate of compromise, had always carried the greatest weight and always had the final word. Now political reality caught up with him and the new head of the university, August Vermeulen (1872-1945), simply set him aside.⁶⁴

To put it briefly, the conflict concerned the political agenda of the vote whereby a French-speaking candidate from the Pirenne group stood against a Flemish candidate from the Vermeulen camp. Referring to the old university tradition of open debate and the importance of unanimity – especially on the eve of the celebration of Belgium's centenary – Pirenne opposed a secret ballot. He hoped that in an open vote his authority would be sufficient to suppress the dissidents. However, only some of those present applauded after his speech – an unprecedented humiliation for Pirenne and 'his great defeat in the faculty', according to Trüper.⁶⁵ The secret ballot was taken and resulted in the selection of the Flemish candidate. Shortly after, the 'Dutchifying' was a fact. Pirenne requested retirement as emeritus and moved to Ukkel, never to return to Ghent. When Pirenne died in 1935, in consideration of the political sensitiveness, the government decided not to organise a state funeral. It was a final symbolic rejection of Pirenne's engagement as national historian. In that sense the old idea of 'Belgium' died with him.

Conclusion

What can we learn from this biographical sketch with respect to the scholarly *persona* of Pirenne? Was his success due to the fact that, more than his contemporaries, he personified the ideal-typical scientist? Was he the model for a new type of scholarly *persona*? Or is the *persona* concept not really useful for an icon such as Pirenne who was both admired and opposed?

---

and with the equally influential *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme* which was published simultaneously in English and in French in 1914.

⁶⁴ For a detailed analysis of these faculty minutes and the loss of authority of Pirenne and some of his French speaking colleagues, see Trüper, *Topography of a Method*, 234 ff.

⁶⁵ Trüper, *Topography of a Method*, 234.

An interesting debate in this regard is the question whether or not Pirenne founded a school. Pirenne is known as the ‘father of the Ghent school of history’, but according to Walter Prevenier such a school has never existed.⁶⁶ Pirenne’s students went in all directions, geographically, methodologically and thematically, so we cannot speak of an overarching structure or paradigm. Therefore Prevenier speaks of a ‘legacy’ to give a name to the continuity of the link with Pirenne, rather than calling him the ‘father of a school’. The strength of this legacy was expressed, for instance at the International Historical Conference in Rome in 1955, when it appeared to be alive and well twenty years after his death.⁶⁷

According to Marnix Beyen, on the contrary the Belgian historians could just as well present themselves as a ‘school’ because ‘they all saw themselves more or less as the children of Henri Pirenne’.⁶⁸ Beyen even perceived something of a ‘Pirennean paradigm’, that seems to perfectly combine the influences of Pirenne’s own scholarly predecessors. The Pirenne school historian, according to Beyen, is a medievalist ‘with a strong methodological basis’ (cf. Ranke), ‘convinced of the influence of economic factors on history’ (cf. Lamprecht) and ‘concerned with both the German and French historical world’ (cf. the syncretism of Kurth).⁶⁹

Bryce Lyon, author of Pirenne’s biography published in 1974, brought forward yet another Pirenne model. In his in memoriam for Fernand Vercauteren (1903-1979), another of Pirenne’s alumni, he referred explicitly to Pirenne’s ‘Bourgundian man of the world’ and to a certain ‘Belgianness’ that went with it:

The Belgian tradition, most honored by Henri Pirenne and his school, has promoted a combination of intensive scholarship with *joie de vivre*. [The Pirennean historian, S.K.] was a thoroughly convivial person, never tired of travelling, meeting people, and telling stories about tables laden with food and drink.⁷⁰

Does all this mean that Pirenne presented a new sort of scholarly persona that was emulated even posthumously? Although the influence of Pirenne, particularly on

---

⁶⁶ Prevenier, ‘Ceci n’est pas un historien’, 558.

⁶⁷ Jo Tollebeek, ‘Rome in 1955. Een momentopname van de Belgische en Nederlandse geschiedschrijving’, *Revue belge de philologie et d’histoire* 85:2 (2007) 368-369.

⁶⁸ Marnix Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam 2002) 387.

⁶⁹ Ibidem. Anton Froeyman gives a different set of characteristics of the historian of the Ghent school: he practices urban history, is socially committed and of liberal and Flemish-minded opinion (the latter of which is not the case for Pirenne), and often makes use of auxiliary sciences such as diplomatics and paleography. Anton Froeyman, *Clio en de Menswetenschappen: Max Weber’s “die Stadt” en de Gentse Historische School*. (Ghent University, 2004), published on www.ethesis.net.

⁷⁰ Bryce Lyon, Paul Meyvaert and Robert Lopez, ‘Memoires of Fernand Vercauteren’, *Speculum* 55:3 (1980) 645-650.

contemporaries and immediate students of the master, was unmistakably great, there is no consensus on the existence or the nature of a Pirenne school, let alone of a 'Pirennian persona'. Pirenne combined the ideal collection of skills, values and standards that were required of historians in his time with very specific personal characteristics, such as notable emotional intelligence, a talent for daring syntheses and oneliners, an exuberant social life and a great social openness and tolerance. At the same time he was inextricably linked to a certain era and a certain Belgium, which has died with him. Therefore the nostalgic idealisation of Pirenne by his students must also be interpreted as a longing for a long-vanished, 'Pirennian' Belgium and its corresponding academic culture, just as Jan Dhondt's criticism of Pirenne was also an unmistakable attack on these old structures (and their principal representative, François Ganshof).⁷¹ Apart from being an influential scholar, Pirenne can, therefore, better be regarded as a mythologised scientific personality than a scientific persona: the fact that he is often described in such terms as 'icon' or 'phenomenon' underlines this conclusion.

---

⁷¹ See Trüper, *Topography of a Method*, 98-99.

Pirenne, Belgium and the First World War*

---

* This text was published in Jeff Lipkes (ed.), *Henri Pirenne's La Belgique et la Guerre mondiale/ Belgium and the First World War* (Florida: The Brabant Press), 2014. I would like to thank Marc Boone, Walter Prevenier and Jeff Lipkes for their suggestions and comments.

Abstract (ENG)

Henri Pirenne's *La Belgique et la Guerre Mondiale* (1928) was published in the Belgian series of the Economic and Social History of the First World War, an initiative of the Carnegie Endowment for International Peace. Explicitly written from the point of view of the occupied, the book analyzes the German occupation and its effects on Belgium's economy and society. As Pirenne himself acknowledged in the preface, *La Belgique et la Guerre Mondiale* should therefore be read both as an historical account and as a source on Belgium in the First World War.¹ Moreover, the author's proximity to the events inevitably made this study a 'provisionary draft': decades would be necessary before the development of the facts could be retraced with adequate scientific rigor. Pirenne's volume indeed remained the only synthesis written on Belgian history between 1914 and 1918 until the publication in 1997 of Sophie De Schaepdrijver's *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*.²

The context in which it came about is most compelling. *La Belgique et la Guerre Mondiale* testifies to the dramatic impact of the Belgian war experience on Pirenne's life, work and reputation. It also illustrates the methodological reorientation and the internationalization of the historical sciences, and the part played by the Carnegie Endowment in this development. And if it recounts Belgium's many sufferings during the war, the book also demonstrates Pirenne's efforts to reinforce the country's national identity, unity, and international ambitions. Consequently, *La Belgique et la Guerre Mondiale* can also be read as a record of the postwar status of an historian, a discipline, and a nation.

---

¹ Henri Pirenne, *La Belgique et la guerre mondiale, Histoire économique et sociale de la guerre mondiale. Série belge* (Paris/New Haven: Presses universitaires de France/Yale University Press, 1928), 38.

² Sophie De Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam: Atlas, 1997).

Abstract (NL)

Henri Pirenne's *La Belgique et la Guerre Mondiale* (1928) werd voor het eerst gepubliceerd in de Belgische reeks van de Economic and Social History of the First World War, op initiatief van de Carnegie Endowment for International Peace. Uitdrukkelijk geschreven vanuit het oogpunt van de bezette gebieden analyseert het boek de impact van de Duitse occupatie op de Belgische economie en samenleving. Zoals Pirenne zelf erkent in zijn voorwoord dient *La Belgique et la Guerre Mondiale* om die reden tegelijk als historisch verslag en als primaire bron te worden beschouwd. Door de nabijheid tot de feiten blijft zijn studie bovendien onvermijdelijk een 'voorlopige schets': decennia zouden nodig zijn om de ontwikkeling van de feiten te kunnen retraceren met voldoende wetenschappelijke gestrengheid. Pirenne's bijdrage aan de reeks bleef inderdaad de enige synthese over de Belgische geschiedenis tussen 1914 en 1918 tot aan de publicatie in 1997 van Sophie De Schaepdrijver's *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*.

De context waarin het boek verscheen is bijzonder boeiend. *La Belgique et la Guerre Mondiale* getuigt van de dramatische impact van de Belgische oorlogservaringen op Pirenne's leven, werk en reputatie. Het illustreert daarnaast de methodologische heroriëntering en de internationalisering van de geschiedwetenschappen, en de rol die de Carnegie-stichting in die ontwikkelingen speelde. Het beschrijft het vele lijden dat België moest doorstaan tijdens de oorlog, maar etaleert ook Pirenne's inzet om 's lands nationale identiteit, eenheid en internationale ambities te versterken. *La Belgique et la Guerre Mondiale* kan daarom ook gelezen worden als een verslag van de naoorlogse status van een historicus, een wetenschapsdiscipline en een natie.

Pirenne and the historical sciences before 1914

Henri Pirenne was born at a critical juncture in history. He observed the triumph and the decline of the liberal bourgeoisie, the rise of socialism and unions, and the advent of mass democracy. He witnessed the upsurge of nationalism in a world of growing international interdependence. Born as the talented son of an industrial entrepreneur, he grew up to be a celebrated national historian and an influential international scholar. Pirenne was a true-born liberal, with a firm belief in progress, reason, and the existence of social laws. With his extensive network, that was particularly influenced by German scholarship, he greatly contributed to the professionalization and internationalization of the historical sciences. He was not only recognized as the patron of a modern historical school but also, to some extent, as a father of the nation. His *Histoire de Belgique* gave the nation a glorious past and a promising identity as the microcosm of Europe. The country's booming industrial success predicted an even more glorious future.

At the beginning of the nineteenth century, Belgium (or at least the territory that was to proclaim its national independence in 1830) was the first industrialized economy on the European continent. A century later it had become the fifth economic power in the world, the fourth trading power, and the country with the densest and, for the propertied classes, perhaps the wealthiest population on earth.³ The *Belle Époque* was an era of unprecedented capitalist expansion for Belgium, with the acquisition in 1908 of the Congo – a colony about eighty times the size of its territory – as the jewel in its crown. Belgium had the most liberal constitution of its time. The export-oriented entrepreneurs profited from the doctrine of free trade and considered their country as a pivot of the European economy. In the first decades of Belgian independence, this successful liberal-industrial bourgeoisie was the nation's leading class.⁴

However, as social, confessional, and communitarian tensions intensified, its political power declined. The Catholic Party successfully made the change-over to mass politics. The replacement in 1893 of limited suffrage by universal suffrage facilitated the rise of the socialist party. The liberals, in fact an amalgam of competing electoral groups ranging

---

³ Ibid., 11.

⁴ For a political and cultural history of *Belle Époque* Belgium, see Gita Deneckere, *1900 : België op het breukvlak van twee eeuwen* (Tielt: Lannoo, 2006); Gita Deneckere, *Les turbulences de la Belle Époque, Nouvelle Histoire de Belgique : 1878 - 1905* (Bruxelles: Le Cri, 2010).

from doctrinaires to progressives, remained a small elitist party that defended the interests of the urban bourgeoisie and represented their enlightened values, their cosmopolitan spirit, and their belief in progress. Somewhat ironically, they were the only party claiming to represent the national or general interest instead of specific regional, religious, or class interests. Although a minority, they did remain a social elite with a political voice to be reckoned with. One of the most prominent members of this social elite was Henri Pirenne (1862-1935), born in the industrial city of Verviers as the eldest of eight children in a family of textile manufacturers.

Pirenne's father Lucien Henri was a successful industrialist and an active municipal councilor for the progressive wing of the liberal party of Verviers.⁵ As the city's *échevin* for public instruction (1872-1876), one of his projects was the construction of the new communal college where his son would receive his education. At the inauguration of the edifice – "one of the prettiest colleges of the nation" – Lucien Henri expressed the hope that the institution would "elevate the soul, give it a higher notion of its moral dignity and prepare it for the conceptions of the mind, the productions of the imagination, and the impressions of sentiment, all while contenting the will under the rule of a natural and legitimate discipline."⁶ His speech illustrates the moral values and the ideal of *Bildung* that characterized the liberal bourgeois culture of the late nineteenth century. On a more personal level, it demonstrates the spirit in which the young Pirenne was raised for success: the future historian would share his father's faith in individualism, industriousness, and progress.

In 1878 Pirenne's father became Verviers' *échevin* for public works. For eighteen years he would be one of the driving forces behind the city's modernization. Large boulevards and residential districts were developed, dilapidated houses were demolished, and a tramway system constructed. Most transformations were, of course, undertaken in the interest of the industrial bourgeoisie, which played an important role in the political life of the city. When Leopold II came to dedicate the *Barrage de la Gileppe*, the dam that had been constructed to provide the Verviers factories (including that of *Pirenne Frères*) with water, it was, therefore, probably not just because of his rhetorical talent that the son of

---

⁵ André Zumkir, *La genèse des partis politiques dans l'arrondissement de verviers à l'époque du suffrage censitaire (1831-1893)*. IV. *Les hommes* (Liège: 1997), 138.

⁶ "[Elle] élève l'âme, lui donne un plus haut sentiment de sa dignité morale et la prépare aux conceptions de l'esprit, aux œuvres de l'imagination, l'impression du sentiment tout en contentant la volonté sous la règle d'une discipline facile et légitime." *L'Union Libérale* 7-10-1875, in Freddy Joris, *L'Athénée de Verviers et ses devanciers. Deux siècles d'histoire 1807-2007* (Verviers: Athénée Thil Lorrain, 2007), 84.

the *échevin* responsible, a then fifteen-year-old Pirenne, was chosen to welcome the King on behalf of the city's students.⁷

As the preserved correspondence shows, Pirenne relied on his father's social network at the beginning of his academic career in 1886. However brilliant a historian he had already proven to be during his studies in Liège, France, and Germany, at the height of the conflict between Catholics and liberals over education (the "School War"), it was a rather delicate exercise for the son of a freemason with Protestant sympathies and a conservative Catholic mother to apply for the desired position of university professor.⁸ After initial disappointments, he was, thanks to political lobbying, appointed to teach courses in paleography and diplomatics (the study of medieval charters) in Liège and one year later, in 1886, the general history of the Middle Ages and the history of Belgium at the university of Ghent. And so began Pirenne's "dizzily fast ascent" to a "phenomenal" career.⁹

From early on Pirenne emerged as an innovator in higher education and research.¹⁰ He was the architect of the reform program of 1890 in which humanities faculties adopted modern scientific methods. In history, he introduced practical exercises and lectures in auxiliary sciences. In 1893, Pirenne was the first to present a lecture series on social and economic history, which would be the field of his most important publications. Inspired by German historiography, its methodology, its positivist approach, and its consideration for social and economic factors, Pirenne was an intermediary between the German historical school and the Francophone scholarly world, at least for economic history.¹¹ By around the age of thirty he already enjoyed an enviable reputation, not just within Belgium but also beyond its borders. He was a member of numerous associations, a frequent guest at conferences and at the major historical gatherings in Germany and France, a charismatic speaker and a highly productive writer. His marriage to Jenny

---

⁷ The anecdote of the young Pirenne's speech to the King is recounted in Bryce Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study* (Ghent: 1974), 20-21. Numerous other biographical texts on Pirenne appropriately take it up as an example of Pirenne's early ability for written and oral expression. The obvious connection with his father's position and influence is, however, never made.

⁸ *Ibid.*, 65-68. See also Walter Prevenier, "Pirenne, Jean, Henri, Otto, Lucien, Marie, gezegd Henri, historicus," in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 19 (Brussel: 2009), kol. 753-770.

⁹ "Une montée vertigineusement rapide", Jan Dhondt, "Henri Pirenne: historien des institutions urbaines," in *Hommes et pouvoirs. Les principales études de Jan Dhondt sur l'histoire du 19e et du 20e siècle* (Gent: Fondation Jan Dhondt, 1976), 63.

¹⁰ See Jo Tollebeek and Sarah Keymeulen, *Henri Pirenne, historian: a life in pictures* (Leuven: Lipsius Leuven 2011), 26.

¹¹ See Erik Thoen and Eric Vanhaute, "Pirenne and economic and social theory: influences, methods and reception," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLI, no. 3-4 (2011): 327.

Vanderhaeghen and the birth of his four sons added the label of 'paterfamilias' to his already impressive curriculum.

In his oeuvre as in his personal life, Pirenne was very much a child of his time and of his social environment. Although always respectful of religious beliefs, he had little ambition to become a 'second Godefroid Kurth' (his devout Catholic mentor at the University of Liège), as his mother ardently hoped for.¹² He was, however, deeply permeated with the spirit of liberalism and the idea of a 'malleable' society. It was the driving force behind Pirenne's eagerness to succeed.¹³ It also was the underlying conviction on which his innovative ideas about the history of capitalism and the origins of cities were based.¹⁴ Pirenne had inherited his father's entrepreneurial spirit and applied it with great success to the 'historical enterprise'.¹⁵ He had an intuitive feeling for ideas, methods, and themes on the verge of a general breakthrough. His *L'Origine des constitutions urbaines* (1895), *Les anciennes démocraties des Pays-Bas* (1910) and *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme* (1914) touched the right chords in a rapidly modernizing society that was characterized by a climate of economic liberalism, democratization, urbanization, and increasing class struggles.¹⁶ At the same time his work reflected the urban cosmopolitan components of the nineteenth-century liberal bourgeois worldview.¹⁷ Like Max Weber, Pirenne identified strongly with the economic and political programs of liberal industrial capitalism, and with the ideals of urban culture. In his famous *Medieval Cities* (1925), for instance, urban life was presented as a definition of

---

¹² See the letter of 29.05.1888 from Pirenne's mother Virginie Duesberg to her son, who was at that time in Paris for an additional year of study: "If only you knew how I pray for you so that you'll always remain faithfully religious and so that your good intentions will grow ever stronger and so that one day you'll become a second Kurth! Oh how happy and proud I would be if one day my prayers would be answered." [my translation] Archives Yves Pirenne, Cernex, *H. Pirenne, Correspondance avec son père et sa mère 1879-1884*.

¹³ An interesting anecdote in this respect can be found in a letter dated 25.02.1884 of the young Pirenne to his parents. Admiringly, he recounts the success story of professor Auguste Longnon of the *Ecole Pratique des Hautes Etudes*. The son of a 'miserable shoemaker', his industrious and ambitious character and his passion for history had allowed him to climb his way up to academic (and thus social) prestige. Archives Yves Pirenne, Cernex, *H. Pirenne, Correspondance avec son père et sa mère 1879-1884*. See also Lyon (op. cit.), p. 52

¹⁴ For an assessment of Pirenne's influence on urban history, see Claire Billen and Marc Boone, "L'histoire urbaine en Belgique: construire l'après-Pirenne entre tradition et rénovation," *Città e Storia* 5, no. 1 (2010); Marc Boone, "Cities in late medieval Europe: the promise and the curse of modernity," *Urban History* 39, no. 2 (2012): 332-333.

¹⁵ For an anthropological approach to the 'historical trade', see Jo Tollebeek, *De ziel in de fabriek. Over de arbeid van de historicus*, 1998 (Amsterdam: 1998).

¹⁶ It is characteristic in this regard that Pirenne's *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme* was re-issued in 1922 in the socialist series of the Librairie du Peuple, together with classics from the workers' movement, including Marx, Engels and de Man.

¹⁷ Robert John Holton, *Cities, Capitalism and Civilization* (London: Allen and Unwin, 1986), 48 ff.

modern western civilization, with the mercantile bourgeoisie as the inventors of modern capitalist economy, political autonomy and contemporary civil rights.¹⁸

But his growing fame was based not solely on his scholarly work on urban and economic history. With what was to become his magnum opus, the *Histoire de Belgique*, Pirenne gained immediate acclaim both inside and far outside the scholarly world. As early as 1888 Pirenne noted in his diary: "I must also record here the plan I have to write a history of the Low Countries."¹⁹ When his colleague in Ghent, Paul Fredericq, received an invitation from the German professor Karl Lamprecht to write a Belgian history for his series *Geschichte der europäischen Staaten*, it was only logical that he passed on the job to Pirenne.²⁰ The young historian published the first volume of his synthesis of national history in 1899, just as elsewhere in Europe historians were producing overviews of the history of their countries.²¹ According to Pirenne, Belgian history derived its unique character from three factors: the country's exceptional position at the European crossroads between the Latin and Germanic cultures, the fact that a cultural and social unity in the nation had existed before political unity was achieved, and the so-called *pax belgica*, the peaceful coexistence of the two major ethnic groups, the Flemish and the Walloons. Pirenne's argument provided a powerful legitimization of the Belgian nation that had emerged in 1830. In lectures across the country, the idea was reaffirmed that Belgium was not an artificial nation, but an historical entity that had developed naturally over time: "*La Belgique moderne plonge profondément dans le passé de solides racines.*"²²

The book's success was immediate. Among colleagues, the work commanded respect for the mastery of the craft, the boldness of the style, and the wideness of scope. The *Histoire de Belgique* was considered Belgium's first 'modern' national history. In contrast to earlier mainly politically oriented Romantic historiography, Pirenne's synthetic view paid considerable attention to economic processes and social structures of the nation's past. Part of the work's approval was also due to the fact that the problems it treated were adapted not only to the scientific but also to the political requirements of the time.²³ Among a wider public, the *Histoire de Belgique* appealed to the desire to give the Belgian

---

¹⁸ See also Joanna Guldi, *The spatial turn in history* (Institute for Enabling Geospatial Scholarship at the Scholar's Lab at the University of Virginia Library).

¹⁹ "Il faut que je note ici mon projet d'écrire une hist. des P[ays-] B[as] dont je porte le plan." Pirenne Archive, Free University of Brussels, ULB 026PP/01/04/003 [My translation].

²⁰ For this paragraph on the *Histoire de Belgique*, see also Tollebeek and Keymeulen, *Henri Pirenne, historian: a life in pictures*, 32-33.

²¹ Petrus Johannes Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* (1892-1907); Ernest Lavisse, *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution* (1900-1912); Karl Lamprecht, *Deutsche Geschichte* (1891-1908).

²² Henri Pirenne, "Les origines de l'état belge," in *La nation belge 1830-1905. Conférences jubilaires faites à l'exposition universelle et internationale de Liège en 1905* (Liège/Bruxelles: Desoer/Weissenbrucher, 1905), 1.

²³ See Jo Tollebeek, "Historical representation and the nation-state in Romantic Belgium (1830-1850)," *Journal of the History of Ideas* 59, no. 2 (1998): 351-352.

state its own history. Pirenne managed to unite Walloons and Flemings by giving them a shared identity - a job for which he, as a native Walloon who lived and worked in Flanders, was perfectly cast. Soon after the first volume of the French edition came out in 1900, Pirenne was - somewhat to his own surprise and embarrassment - proclaimed Belgian's national historian. The four volumes of this national synthesis which appeared before 1914 turned him into the *monstre sacré* of the Belgian intellectual and political establishment.

On May 12, 1912 a large-scale tribute was organized to mark the twenty-fifth anniversary of Pirenne's professorship at the University of Ghent and the completion of his fourth volume of *Histoire de Belgique*. As befitted a national icon, the celebration took place in the prestigious *Palais des Académies* in the nation's capital and in the presence of numerous Belgian and foreign historians, illustrious politicians, and nearly all of Belgian high society. In an acceptance speech he would often look back upon in bitterness during the war, the historian thanked fortune for the happy course his life and work had followed up till now, "like water flowing down a gentle slope, smoothly, without struggle, without obstacles."²⁴ With the generous support of some affluent members of Pirenne's Brussels progressive liberal network²⁵, the organizing committee, with Paul Fredericq presiding, established a foundation to consolidate the international prestige of the Belgian academic community.

This *Fondation Pirenne* awarded travel grants for young historians to conduct research in foreign archives and libraries, carrying on Pirenne's self-declared mission of academic diplomacy. Just as Belgium was the crossroads of German and Roman culture, Belgian historians were to assume the role of bridge-builders between the leading scientific nations of the time, Germany and France.²⁶ Through research stays abroad, foreign publishing activities (eg. in the German *Vierteljahrschrift für Sozial- und*

---

²⁴ Quote from H. Pirenne in *Manifestation en l'honneur de M. le professeur Henri Pirenne. Bruxelles, 12 mai 1912*, (Mons: Léon Dequesne, 1912), 52. For Pirenne's regret about his 1912 speech, see e.g. Ghent University Archives, Hs 3704, *Journal of Paul Fredericq*, Notebook 69, 03.11.1915: "I was obviously wrong to say in Brussels, on the day of my tribute, that I was a lucky man. One should never say those things. My mother warned me about it the same day." [my translation]

²⁵ Amongst the most generous donators were Raoul Warocqué (1870-1917), at the time Belgium's richest man and head of a coal mines imperium; Ernest Solvay (1838-1922), whose discovery of the ammonia-soda process had brought him considerable wealth; and the marquise Arconati-Visconti (1840-1923), a well-off widow with a passion for science and liberalism. For a complete list, see Fredericq in *ibid.*, 17.

²⁶ Although he wasn't the sole intermediary, Pirenne was generally recognized as the bridge-builder *par excellence* between Germany and France. German's leading economic historian of the time, Gustav Schmoller, wrote to Pirenne in this regard that "*Sie sind in ganz Deutschland hochgeschätzt als einer der heilsamen und notwendigen Vermittler zwischen deutscher und französischer Wissenschaft.*" See Geneviève Warland, "'Pirenne & Co.': The Internationalization of Belgian Historical Science, 1880s-1920s," *Revue belge de philologie et d'histoire - theme issue: Beyond belgium: eounters, exchanges and entanglements, 1900-1925* 90, no. 4 (2013): 1240.

Wirtschaftsgeschichte) and participation in international congresses (eg. The German *Historikertage* from as early as 1893 and the International Congresses of Historical Sciences from 1900 onwards), Belgian scholars enhanced their own scientific professionalism and status. While promoting the idea of a European or even a worldwide scholarly guild, they equally reinforced the prestige of their own national historical school. Pirenne, the most illustrious patron of that school, was pleased to notice that Belgium was no longer "only a market and a factory, but played its part in the world of ideas."²⁷

This internationalism was not an exclusive feature of the Belgian academic community. The spirit of 'scientific cosmopolitanism' was in fact encouraged by the diplomacy and foreign politics of nations all across the world. International cooperation received state funding because it served national interests. Members of governments attended international scientific conferences to increase their prestige.²⁸ The beginning of the twentieth century witnessed the emergence of some important new protagonists on the already crowded scene of international relations: large philanthropic organizations were founded, mostly American, with great financial power and a universalist project for peace, democracy, and free trade.²⁹ The first American foundation to focus its activities on Europe was the Carnegie Endowment for International Peace, a creation of the wealthy steel magnate Andrew Carnegie. It was perfectly in line with Theodore Roosevelt's foreign policy and with the American 'dollar diplomacy' of his successor William Taft.³⁰ Carnegie's main goal was to promote world peace in order to prevent new large-scale conflicts and to stimulate international commerce – and American commerce in particular. Its strategy was threefold: to work for international justice³¹, to propagandize on behalf of peace, and to collect data on the causes of war.

As early as 1911, under the direction of the economist John Bates Clark, the Carnegie Endowment brought together a selection of academics and experts to "stimulate the scientific study of the causes of wars and of the practical methods to foresee and avoid them."³² The research committee was composed of eighteen members, mainly lawyers

---

²⁷ Henri Pirenne, *Histoire de Belgique VII. De la révolution de 1830 à la guerre de 1914* (Bruxelles: Lamertin, 1932), 387. [my translation]

²⁸ See Willem Otterspeer, *Wetenschap en wereldvrede. De Koninklijke Academie van Wetenschappen en het herstel van de internationale wetenschap tijdens het interbellum* (Amsterdam: 1997), 20

²⁹ See Ludovic Tournès, "La Dotation Carnegie pour la Paix Internationale et l'invention de la diplomatie philanthropique (1880-1914)," in *L'argent de l'influence. Les fondations américains et leurs réseaux européens*, ed. Ludovic Tournès (Paris: Les Editions Autrement, 2010).

³⁰ *Ibid.*, 36.

³¹ As a symbol of the project a Palace of Peace was erected in The Hague in 1913. After the war, it accommodated the permanent Court of International Justice, created in 1921 in the slipstream of the League of Nations.

³² Jules J. Prudhommeaux, *Le centre européen de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale, 1911-1921* (Paris: Centre européen de la dotation carnegie pour la Paix Internationale, 1921). Quoted in Alain Chatriot, "Une

and economists. The Belgian delegate was the internationalist senator Henri La Fontaine (1854-1943), who was rewarded for his commitment with the Nobel Prize for Peace in 1913. But despite the efforts, the Carnegie project could not realize its ambitions. Established in 1910, at a time when international tensions were at a height, its impact on governments and public opinion was weak. Although the Endowment did create new international and transnational networks between academic and pacifist circles, its objective to federate the various European pacifist movements failed. Not long after it began an ambitious scientific survey on the causes of war, the greatest war in history broke out. As a report on the Carnegie Endowment's activities aptly concluded in 1941, "the scientific study of the effects of former wars upon modern life suddenly gave place to the study of history in the making."³³

---

véritable encyclopédie économique et sociale de la guerre: Les séries de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale (1910-1940)," in *L'Atelier du Centre de recherches historiques*, acrh.revues.org (2009).

³³ Carnegie Endowment for International Peace, *Summary of organization and work, 1911-1941* (Washington: 1941). Quoted in Chatriot, "Une véritable encyclopédie économique et sociale de la guerre: Les séries de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale (1910-1940)."

The solemn 'Grande Salle' of the Palais des Académies, the heart of the Belgian scientific world, anno 1918-1919: "an incredible pile of beds and dirty linens. [The German soldiers] had installed machine guns there. (...) Pots filled with excrements everywhere, and leftover foods in decay."³⁴

The same hall restored to its original prewar grandeur, at the time of the Pirenne tribute in 1921 organized by the *Ligue Nationale du Souvenir*.³⁵

---

³⁴ "In vraisemblable amas de lits, linges sales. On y avait installé des mitrailleuses. (...) Partout des vases remplis d'excréments, des restes de victuailles en décomposition." Académie Royale de Belgique, *Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques* (Bruxelles: Lamartin, 1919), 35-36.

³⁵ Pirenne Archive, Free University of Brussels, ULB 026PP/01/07/018, Manifestation du 30 avril 1921

The watershed of the war

War came as a surprise. The loss of a son in battle and two years of exile in a German prison camp (and later in an isolated village) made Pirenne rethink his pre-war network and reject German historical science and its representatives. The optimistic spirit of international scientific cooperation was shattered. Anti-German resentment continued to affect international congresses and reviews (e.g. *Annales*) throughout the 1920's. The Carnegie Endowment's project was to be adjusted to these new circumstances. The German occupation of neutral Belgium, the war atrocities and the resulting economic and social crisis transformed the country from a strong and flourishing nation into a dependent and suffering one. Although the war experience initially strengthened national pride and patriotism, it also increased existing tensions between the linguistic communities in Belgium. 1914 was, in other words, a dramatic turning point for the country, for the historical discipline and for the historian who served both with great energy and success. Pirenne's pre-war personal, academic, and national life was history, so to speak.

On the eve of 1914, Pirenne was working diligently on the fifth volume of *Histoire de Belgique*. He maintained his friendship with German historians such as Lamprecht and Fritz Arnhem, who had undertaken the German translation of *Histoire de Belgique*. Although he was well aware of increasing international tensions, he attached little credit to the warnings of his eldest son Henri-Edouard, studying in Berlin and Heidelberg in 1913, on the growing nationalism and imperialism of German *Kultur*. Like so many of his contemporaries, he was trapped in the 'great illusion'. "We neither wanted nor dared to believe the prophetic signals prefiguring the catastrophe," Pirenne later admitted.³⁶ When in August 1914 a rapid sequence of events led to the German declaration of war on Belgium, "the country inevitably became what it had been so often in the course of its history: the battlefield of Europe."³⁷ King Albert's proclamation to his army at the beginning of the war emphasized Belgium's historical military prowess:

---

³⁶ Pirenne, *Histoire de Belgique VII. De la révolution de 1830 à la guerre de 1914*, 393-394. [my translation]

³⁷ *Ibid.*, 371-372. [my translation]

Caesar said about your ancestors: 'of all the people in Gallia, the Belgians are the bravest.' (...) Remember, Flemings, the battle of the Golden spurs and you, Walloons of Liège, that of the 600 Franchimonts!³⁸

One can easily see why Fredericq was convinced that at least part of the text had been written by Pirenne.³⁹ At the same time, the King's address reflected the country's increasing communitarian divide. In 1914 the indignation about the German invasion still united the Flemish and Walloon causes in a joint patriotic discourse. During and after the occupation, however, the idea of a historical and shared 'Belgian civilization' increasingly lost ground.⁴⁰

It was painful to realize that Belgian neutrality had been nothing more than a makeshift measure for the protection of a European equilibrium that no longer existed.

---

³⁸ Reproduced in Paul Hymans, *La neutralité de la Belgique* (Paris: Librairie Militaire Berger-Levrault, 1915).

³⁹ Ghent University Archives, Hs 3704, *Journal of Paul Fredericq*, Notebook 38, 09.08.1914. Not only the contents of the speech suggested that Pirenne was its ghostwriter. As volume after volume of *Histoire de Belgique* was published, bonds between Belgian's national historian and (the future) King Albert grew tighter, to a point at where Pirenne was frequently summoned to the Royal house for advice and confidential meetings. On Henri and Jacques Pirenne's close ties with the King, see Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study*, 385-386.

However, a former student of Pirenne, Leo Picard, claimed to have heard 'from informed sources' that the King's reference to the history of Flemings and Walloons was in fact the idea of Emile Waxweiler (see Leo Picard, *De vrijzinnigheid in Vlaanderen en de Vlaamse beweging, Diogenes Cahier 3* (Antwerpen: Humanistisch Verbond van België, 1963), 33.) Picard (not to be confused with Edmond Picard, the inventor of the 'âme belge'-concept) was a private student of Pirenne and one of the first to openly contest the authority of his patron. In 1915 he announced his participation in the foundation of the Pangerman inspired journal *Vlaamsche Avondpost* and denounced Belgium's reason for existence. Pirenne was flabbergasted by Picard's disloyalty to his master and his country (see Ghent University Archives, Hs 3704, *Journal of Paul Fredericq*, Notebook 45, 06.02.1915). All the same, Picard might have been right about Waxweiler's input in the King's 1914 address: Waxweiler was indeed a confidant of King Albert at that time. He even acted as a go-between between Albert and his brother-in-law Hans Törring, a German diplomat, during secret peace negotiations in 1915. Naturally, Pirenne and Waxweiler were no strangers to each other. Waxweiler was a prominent member of Pirenne's influential Brussels network and the director of the *Institut de Sociologie Solvay* (see Kaat Wils, "Everyman his own sociologist. Henri Pirenne and disciplinary boundaries around 1900," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLI, no. 3-4 (2011): 364-365.) As a friend of the historian, Waxweiler co-organized the Pirenne celebration of 1912. He also helped furthering the career of Pirenne's most talented pupil Guillaume Des Marez by assigning him a chair at the Solvay Institute (see Claire Billen and Marc Boone, "Pirenne in Brussels before 1930. Guillaume Des Marez and the relationship between a master and his student," *Belgisch Tijdschrift voor Eigentijdse Geschiedenis* XLI, no. 3-4 (2011).) Another member of Waxweiler's Social Sciences Institute, its secretary Fernand Van Langenhove, would participate in the Carnegie project with the publication in 1916 of a remarkable study of the fears in the German army that had caused the civilian massacres of 1914: Fernand Van Langenhove, *Comment naît un cycle de légendes, francs-tireurs et atrocités en Belgique* (Lausanne/Paris: Payot, 1916).

⁴⁰ See e.g. the chapter "De afbrokkeling van de 'idée belge' – ondanks Pirenne", in Marnix Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002), 44.

Pirenne knew from his own experience how "everyone felt almost like a personal injury the shame of the German proposal" to permit its troops free passage through Belgium.⁴¹ But even more shocking was his sudden recognition that the German scientific world was as responsible for the injustice as its government. Pirenne had to admit that his son Henri-Edouard had been right to portray his German professors as "nothing more than learned brutes."⁴² As the famous Manifesto of the Ninety-Three attested, even renowned historians justified the war as a sacred mission to spread the superior German *Kultur* across Europe.⁴³ Pirenne's former German colleagues and friends now had revealed their true nature: that of dangerous pan-Germanists with imperialist ambitions towards Belgium.⁴⁴ For the author of the *Histoire de Belgique*, who had put considerable effort into stressing the nation's historical roots, its sovereignty, its political importance, and therefore its very right to exist, this was nothing less than a smack in the face. The prewar historical sciences had been dominated by an optimistic faith in the benefits of international scientific cooperation and the propagation of universal scholarly standards, which would not only contribute to the advancement of knowledge but would eventually lead to world peace. Now, on an unprecedented scale, science had embraced the war.⁴⁵

However great was Pirenne's indignation as a citizen, a patriot, and a historian – according to Fredericq he was "like a volcano of anger against Germany and its militarism"⁴⁶— it was nothing compared to the anguish that overpowered him as a father and as a husband. Three of his sons – Henri-Edouard, Jacques, and Pierre – were conscripted into military service. In November 1914, Pierre fell in battle at the Yser at the age of nineteen. It took until October 1915 for his death to be officially confirmed. In the agony of doubt, Pirenne confided to his mother that "he was my favorite son, as you know. He had so much uprightness, honesty, intelligence and heart. If he is no longer there, it will be a loss for the country."⁴⁷ And the country suffered catastrophic losses during the four years of its occupation. Its economy was paralyzed and its press censored, its historical towns were ruined, its streets were packed with German soldiers and its houses

---

⁴¹ Pirenne, *Histoire de Belgique VII. De la révolution de 1830 à la guerre de 1914*, 395. [my translation]

⁴² Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study*, 217.

⁴³ This proclamation was endorsed in October 1914 by 93 prominent German artists, scientists and scholars, amongst whom were Lamprecht and Schmoller, to declare their unequivocal support of German military actions. For Pirenne's attitude towards Lamprecht during the war, see De Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, 144-147. See also Hans Van Werveke, "Karl Lamprecht et Henri Pirenne," *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 88 (1972).

⁴⁴ See Tollebeek and Keymeulen, *Henri Pirenne, historian: a life in pictures*, 43.

⁴⁵ See Otterspeer, *Wetenschap en wereldvrede. De Koninklijke Academie van Wetenschappen en het herstel van de internationale wetenschap tijdens het interbellum*, 21.

⁴⁶ Ghent University Archives, Hs 3704, *Journal of Paul Fredericq*, Notebook 40, 07.10.1914. [my translation]

⁴⁷ [my translation] Archives Françoise Pirenne, Waterloo, *H. Pirenne. Lettres à sa mère*, 1911-1922, 21.12.1914.

were sacked. In spite of the ambitious food aid program of the Committee for Relief in Belgium, people suffered from hunger and cold.⁴⁸ An estimated 50,000 Belgians – soldiers and civilians– lost their lives, and another 50,000 soldiers returned home injured.⁴⁹ Apart from the 'industrial' warfare, with its dramatic material impact, 'psychological' warfare was also carried on. One of Germany's propaganda-offensives to increase loyalty to the occupying regime amongst a strategically important part of the Belgian population was the installation of a Dutch-only policy at the university of Ghent – for a long time one of the central demands of the Flemish movement.

After the German invasion the largely francophone Ghent university had closed its doors, but as early as September 1915 the occupiers sounded out its professors on their individual willingness to resume lectures the following academic year. Mainly under the influence of Pirenne, Fredericq, and the classical philologist Joseph Bidez, the Ghent Academic Council categorically refused. In late 1915 the German governor-general Moritz von Bissing officially announced a Dutch-only policy for the institution. The decision, part of Germany's strategy ('*Flamenpolitik*') to detach the Flemish from Belgium and hence weaken the country, immediately provoked sharp protests on the French-speaking side. When in early February 1916 a survey was conducted among Ghent's professors to learn whether they were capable of teaching in Dutch, even most Flemish professors answered with a resounding 'no'. The German authorities now began to suspect Pirenne and Fredericq of orchestrating resistance, even though they found it hard to believe that their country's 'greatest friends' in the prewar era now seemed to be amongst their most formidable 'enemies'.⁵⁰ The two historians indeed prevailed upon a large number of professors to hold periodic, secret meetings where they passionately reiterated the moral, legal, and political reasons why the university should remain closed.⁵¹ Pirenne, however, became increasingly worried about the risks of his actions. "Can you guarantee me there is no danger?" he asked before he was to address a patriotic lecture to some

---

⁴⁸ The CRB was an international, predominantly American organization under the aegis of the future American president Herbert Hoover, that arranged for the supply of food to German-occupied Belgium and France.

⁴⁹ See De Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, 295. The In Flanders Fields Museum (IFFM) is currently working on an extensive Name List of all victims linked to the First World War in Belgium. They aim to publish the list as from August 4th, 2014. More information on <http://www.inflandersfields.be/en/educational-activities/name-list>.

⁵⁰ See Peter Schöttler, "Henri Pirenne face à l'Allemagne de l'après-guerre ou la (re)naissance du comparatisme en histoire " (paper presented at the *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre Mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique, Actes du colloque international organisé à l'ULB du 15 au 17 janvier 2003*, Brussels, 2005), 508-509.

⁵¹ See Bryce Lyon and Mary Lyon, *The Journal de guerre of Henri Pirenne* (Amsterdam/New York/Oxford: 1976), 1. Fredericq's war journal also attests to their intellectual resistance.

soldiers – "You know that nothing scares me, but for my wife and for my son I can't risk being deported to Germany right now."⁵²

Only three weeks later, on 18 March 1916, Pirenne and Fredericq were arrested in an attempt to break the resistance against the opening of the 'Vlaamsche Hoogeschool'. For Germany, the measure proved to be counterproductive. Both in Belgium and internationally, a storm of protest erupted that was not to diminish before the return of the two war heroes in 1918. For Pirenne, the more than two-and-a-half-year-long exile disrupted the work schedule he had tried to maintain, took him away from his family and colleagues, and profoundly affected his way of thinking. But, as he had taught his son Jacques earlier in the war, "sadness does not exclude energy".⁵³ With an almost boyish enthusiasm Pirenne engaged in the curious routines of camp life, first in Krefeld, then in Holzminden. Naturally, there was grief over the separation from his wife and children, but there was also excitement over his encounters with Russian officers, circus artists, and everything in between: "I have the feeling I'm living in a Dickens novel", he wrote to his wife.⁵⁴ And there were new intellectual challenges, as well.

A group of fellow prisoners in Holzminden talked him into setting up a lecture series on the social and economic history of Europe. He also taught a course on Belgian history for his compatriots. All through his exile Pirenne would study the Russian language and culture. At first this was only occupational therapy, but by the end of war, to his own surprise – "Who would have thought that at my age I could still learn a new language!"⁵⁵ – he was able to read Russian historians fluently. The newly gained knowledge extended his historical perspective beyond the frontiers of Western Europe and aroused his interest in comparative studies of the Byzantine and western civilizations. This approach was to lie at the basis of *Mahomet et Charlemagne*⁵⁶, the main argument of which he already set out in a chapter of the *Histoire de l'Europe*⁵⁷ that he began to write in Creuzburg.⁵⁸ Isolated from his compatriots or other allies and at the insistence of his wife, he decided to write an economic history of Europe from the Germanic invasions up to the present day. The

---

⁵² Ghent University Archives, Hs 3704, *Journal of Paul Fredericq*, Notebook 81, 24.02.1916. [my translation] In his diary Fredericq made fun of Pirenne's 'faint-heartedness', neglecting the fact that he as a confirmed bachelor had less to lose.

⁵³ Archives Yves Pirenne, Cernex, *H. Pirenne, Correspondance avec son père et sa mère 1879-1884*, 07.04.1915. [my translation]

⁵⁴ *Ibid.*, 24.05.1916. [my translation]

⁵⁵ *Ibid.*, 03.02.1918. [my translation]

⁵⁶ Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne* (Bruxelles: Nouvelle Société d'Édition, 1937).

⁵⁷ Henri Pirenne, *Histoire de l'Europe. Des invasions au XVIIe siècle* (Paris: Alcan, 1936).

⁵⁸ After a short reunion in Jena with his colleague Fredericq, the remote town of Creuzburg became Pirenne's final involuntary residence. He would stay there during the last twenty-two months of his captivity, the last four of which his wife Jenny and his youngest son Robert were permitted to join him.

project helped him to relieve his boredom and melancholy and allowed him to elaborate further on the hypotheses and ideas that he had developed during his lectures at Holzminden. The fact that reading matter was difficult to come by – he could borrow books from the university of Jena, but this service was limited and delivery took a while⁵⁹ – turned out to be a blessing. It obliged Pirenne to generalize more than he normally did and stimulated his ideas about historiography and its methods, value, and meaning. The reflections that he recorded on these subjects were later collected in *Réflexions d'un solitaire*.⁶⁰

After his return, Pirenne's status as an emblem of national resistance turned him into a spokesman of 'poor little Belgium' and an advocate of the cause of democratic civilization on the world stage. His life in the immediate post-war years seemed to be a succession of solemn ceremonies, prestigious honorary tributes, and exciting new commitments in the field of international scientific cooperation.⁶¹ It was a time for Pirenne to assume, even more distinctly than before the war, the role of public intellectual.⁶² In his lectures as in his work, he now would elaborate explicitly on his ideas, matured in exile, about the causes of war and the ideological aberrations of Germany. Exactly one year after the Armistice, on November 11, 1919, the University of Ghent was reopened. As the institution's new rector, Pirenne used the programmatic commencement speech at the start of each academic year to sharply denounce Germany's pernicious theory of races and its ideological abuse of science. His last and most outspoken inaugural speech, in 1921, was published as '*Ce que nous devons désapprendre de l'Allemagne*' ('What we must unlearn from Germany'), a highly symbolic title coming from a historian whose pre-war practices, methodology and professional network owed so much to Germany.

In the past two decades the so-called 'anti-German resentment' of Pirenne has been the object of a lively scholarly debate, reflecting opinions as diverse as the idea that Pirenne's entire post-war oeuvre was a "virulent settling of scores with Germany, its

---

⁵⁹ For a 'demystification' of the persistent myth that Pirenne had conceived *Histoire de l'Europe* 'entirely from his memory and from powerful reflection by his matured spirit', see Geneviève Warland, "L'Histoire de l'Europe de Henri Pirenne: Genèse de l'oeuvre et représentation en miroir de l'Allemagne et de la Belgique," *Textyles. Revue des Lettres belges de langue française*, no. 24 (2004): 40-41.

⁶⁰ Bryce & Mary Lyon and Jacques-Henri Pirenne, "'Réflexions d'un solitaire" by Henri Pirenne," *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* CLX (1994).

⁶¹ For an overview, see Tollebeek and Keymeulen, *Henri Pirenne, historian: a life in pictures*, 59-64.

⁶² Naturally, as Belgium's national historian, Pirenne to a certain extent had already fulfilled a public function. Moreover, on two occasions Pirenne has been close to a political mandate: in 1912 he was proposed a ministerial post in a caretaker cabinet, but elections brought disappointment for the liberals. In 1919 he was asked to occupy the first place on the list of the *Parti de Renaissance Nationale*, but his position as rector of the University of Ghent did not allow him to take up a position in Parliament. See *ibid.*, 40, 61.

history and its historians"⁶³ and, on the other hand, the opinion that his criticism of German *Kultur* was not only 'constructive', but the *condition sine qua non* for the postwar historiographic revolution towards comparative and total history.⁶⁴ As is often the case, the truth is somewhere in between. Pirenne did not target German culture or German historians per se so much as the new direction taken by German scholarship in the course of the late nineteenth century.⁶⁵ To Pirenne, the earlier German historiographical methods remained valid: apart from some reflections on the role of '*le hasard en histoire*', he still adhered to the study of large structures and collective phenomena and a focus on 'the general' over the 'individual' in history. His 'volte-face vis-à-vis Germany'⁶⁶ was solely directed against the country's new völkish-nationalist perspective, its narrow essentialist vision on history and its 'Pan-German' racial focus. Consequently, Pirenne's postwar attitude and oeuvre consisted less of a '*travail de deuil* on the German part of his culture'⁶⁷ than of a continuous disassociation from the *new* evolution of German historiography. One could say that, after the war, Pirenne considered himself a better 'German' historian than the German historians, who had deviated from the scientific path of objectivism and critical thinking – even though they had been the first to pave it. Pirenne's work on his wartime experiences, and on the lessons drawn from it, time and again reaffirmed this opposition between wrong and right.⁶⁸ Against the aggression of Germany's conservative and authoritarian government, he celebrated the triumph of Belgium's liberal-democratic regime. Against the narrow-minded German conception of nationality along ethnic lines, he exalted the internationalist and voluntarist character of the Belgian nation.

---

⁶³ See Adriaan Verhulst, "Marc Bloch and Henri Pirenne on comparative history. A biographical note.," *Revue belge de philologie et d'histoire* 79, no. 2 (2001): 510. Adriaan Verhulst, "Henri Pirenne, de „Revue Belge de Philologie et d'Histoire" en de Universiteit Gent," *Revue belge de philologie et d'histoire* 76, no. 4 (1998): 872. Quoted in Sophie De Schaepdrijver, "'That theory of races". Henri Pirenne on the unfinished business of the Great War," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLI, no. 3-4 (2011): 537.

⁶⁴ Schöttler, "Henri Pirenne face à l'Allemagne de l'après-guerre ou la (re)naissance du comparatisme en histoire ". This historiographic revolution would eventually lead to the creation of the influential *Annales* revue by two self-declared spiritual heirs of Pirenne, Marc Bloch and Lucien Febvre.

⁶⁵ See De Schaepdrijver, "'That theory of races". Henri Pirenne on the unfinished business of the Great War," 537. Bryce Lyon, "The war of 1914 and Henri Pirenne's revision of his methodology," in *De lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald De Schryver*, ed. Jo Tollebeek, Georgi Verbeek, and Tom Verschaffel (Leuven: 1998), 511.

⁶⁶ Term borrowed from Lyon, "The war of 1914 and Henri Pirenne's revision of his methodology," 511.

⁶⁷ See Cinzio Violante, *La fina della 'grande illusione': uno storico europeo tra guerra e dopoguerra, Henri Pirenne (1914-1923)* (Bologna: 1997).

⁶⁸ For an overview of Pirenne's work on the war and its consequences, see Schöttler, "Henri Pirenne face à l'Allemagne de l'après-guerre ou la (re)naissance du comparatisme en histoire ", 510-511.

In his postwar scientific oeuvre, Pirenne tried to explain the origin of the '*théories fumeuses*'⁶⁹ of German scholarship by showing how ever since the ninth century Germany had been lagging behind Western Europe, and more particularly France.⁷⁰ On occasion Pirenne had opposed German historiography before on this matter, for instance with regards to the germanisation of the Roman empire or the resurgence of cities in the Middle Ages.⁷¹ However, the war experiences had markedly sharpened Pirenne's tone towards Germany⁷² and intensified his minimization of the role of the German invasions and the concept of 'germanisation' itself, with *Mahomet et Charlemagne* as the most striking example.⁷³ And so subjectivity after 1914 affected Pirenne's account of the events and his presentation of historical tendencies, by systematically exaggerating Germany's 'backwardness' while, at the same time, drawing an overly positive picture of its 'mirror-image,' Belgium.⁷⁴ Pirenne felt the need to update some of his prewar writings in accordance with these new insights. Before 1914 he had consistently presented Belgium as a syncretism of German and Roman influences – it was the central idea of *Histoire de Belgique*. In *Histoire de l'Europe* he argued that Belgians had actually always been more attracted to the superior Western (French) culture than to the Eastern (German) culture; had not the patricians in the large Flemish cities preferred to use the French language ever since the twelfth century?⁷⁵ Striking also is the semantic revision of the pre-war

---

⁶⁹ Pirenne's himself did not use the expression "théories fumeuses" in the context of his post-war settlement with Germany, but in his re-evaluation of Lamprecht's *Kulturgeschichte*; see Warland, "Henri Pirenne and Karl Lamprecht's *Kulturgeschichte*: intellectual transfer or 'théorie fumeuse'?", *Revue belge d'histoire contemporaine* 41 (2011) 427-455.

⁷⁰ Warland, "L'Histoire de l'Europe de Henri Pirenne: Genèse de l'oeuvre et représentation en miroir de l'Allemagne et de la Belgique," 46, note 48.

⁷¹ Ibid., 43. Thoen and Vanhaute, "Pirenne and economic and social theory: influences, methods and reception." As the authors show, even Pirenne's famous plea for comparative history was expressed as early as 1898, in his article "Villes, marchés et marchands au Moyen Age".

⁷² Warland even uses the word 'aggressive'. See Warland, "L'Histoire de l'Europe" 45, note 48.

⁷³ Pierre Toubert, "Henri Pirenne et l'Allemagne (1914-1923)," *Le Moyen Age*, no. 107 (2001): 319. Numerous notes in the Pirenne-archives attest to Pirenne's attempts to minimize the impact of the German invasions. See for instance his assertion that "Instead of claiming that Europe was Germanized, it would be more exact to say that it was Byzantinized or, if you like, that it was Orientalized. Germanization by the Carolingians was a consequence of the Islamic invasion." (Pirenne Archives, ULB 026PP/01/06/006 - my translation), or that "The Germans have barbarized the Empire, not Germanized. Their influence has been enormously exaggerated by the German School whose doctrines we have accepted too fully." (National Archives of Belgium, I 115, 4533 – my translation) More information on the genesis of Pirenne's *Mahomet et Charlemagne*-thesis can be found on the website www.henripirenne.be [only in Dutch], conceived as part of the 2009 exposition *Mahomet et Charlemagne: genèse et aventures d'une hypothèse historique* (UGent/ULB).

⁷⁴ Warland, "L'Histoire de l'Europe de Henri Pirenne: Genèse de l'oeuvre et représentation en miroir de l'Allemagne et de la Belgique," 55.

⁷⁵ Ibid., 54, note 98.

volumes of *Histoire de Belgique*, a result of Pirenne's resolute condemnation of nationalism and racist theories after the war. Comparison with their re-editions after 1918 has shown that Pirenne systematically rewrote all passages that contained the notion of 'race'.⁷⁶

In the patriotic atmosphere of post-war Belgium, Pirenne was lauded in 1921 by King Albert and the *Ligue Nationale du Souvenir* as 'one of the handful of people who truly embodied the national ideal.' In subsequent months and years, he was sent abroad to speak about the origins of the Belgian nation-state and its historical and political importance. He countered the claims of German (and 'Greater Netherlands') historians that Belgium was an 'artificial nation'.⁷⁷ Pirenne's post-war oeuvre reflects this patriotic mission, both by over-emphasizing the role played by Belgium in European history and in the First World War, and by reiterating time and again the uniqueness of Belgian civilization and the superiority of its culture.

Within Belgium, too, it was important to reaffirm the strong unity of Flemings and Walloons. When the initial wave of patriotism had abated in the early 1920's, communitarian tensions rose to new heights. In Ghent, the Flemish continued to demand the adoption of Dutch as the official language.⁷⁸ In this context of growing national antagonism, Pirenne's interpretation of the war as a confirmation of his theory on the harmonious unity of the Belgian nation became all the more significant.⁷⁹ Pirenne has sharply observed how, in German historiography,

the historical literature produced by the war has been a literature dominated by sentiment or by the willingness to serve political or national goals. (...) Its value essentially consists in revealing a certain state of mind.⁸⁰

However, the 'dynamic of human weakness' is also applicable to his own post-war writings. Like so many historians during and after the conflict, he fought his own war, using and abusing the weapons of his profession.⁸¹ Regrettably, this fact has obscured

---

⁷⁶ Schöttler, "Henri Pirenne face à l'Allemagne de l'après-guerre ou la (re)naissance du comparatisme en histoire", 514-515.

⁷⁷ Tollebeek and Keymeulen, *Henri Pirenne, historian: a life in pictures*, 64.

⁷⁸ On Pirenne's self-serving distortions with regards to the communitarian question, see De Schaepdrijver, "'That theory of races'. Henri Pirenne on the unfinished business of the Great War," 535. Much to Pirenne's bitterness, in 1930 the protests would lead to the complete imposition of Dutch throughout Ghent University. He moved to Uccle, Brussels that same year.

⁷⁹ Christophe Bechet, "La révision pacifiste des manuels scolaires. Les enjeux de la mémoire de la guerre 14-18 dans l'enseignement belge de l'Entre-deux-guerres," *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, no. 20 (2008): 96-97.

⁸⁰ Henri Pirenne, "Une histoire économique et sociale de la guerre," *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique* 4 (1924): 113-114.

⁸¹ See also Marcello Verga, "Manuels d'histoire pour la paix en Europe, 1923-1938," in *Pour la paix en Europe. Institutions et société civile dans l'entre-deux-guerres*, ed. Marta Petriciolo and Donatella Cherubini (Bruxelles: Peter Lang, 2007), 506.

somewhat the relevance of Pirenne's perceptive analysis of the mechanisms of war: at least in Belgium, his work on the First World War is generally regarded nowadays as 'marred by nationalism'.⁸²

In fact, these criticisms already began to undermine Pirenne's reputation in his own time. His reputation as a patriot and war hero, indeed a national icon, added to his post-war status as one of the most important historians of his time. However, it also tarnished to some extent from his image as an historical innovator. The association with national history had become poisonous after the war. In his own country, both the Flemish and, although less weighty, the Walloon movement progressively undermined the Belgian idea. As demands for autonomy grew, Pirenne's *Histoire de Belgique* was increasingly criticized and caricatured. For the Walloon opponents, Pirenne's work systematically overstressed the historical importance of the Flemish cities and neglected the historical ties of Wallonia with France. The Flemish nationalists considered Pirenne as the representative of the maligned Francophone university of Ghent, who had projected back his long cherished dream of a unified Belgium onto history.⁸³ It was yet another reason for Pirenne to redirect his field of study out of the national framework. From now on, comparativism and '*histoire totale*' became his historiographical leitmotifs. As he put it in his influential plea for comparative history at the International Conference of Historical Sciences in Brussels, 1923:

Only the comparative method enables historians to avoid the pitfalls that surround them. (...) Through that method, and only through that method, history can become a science and free itself from the idolatry of sentiment. It will succeed in so far as it will adopt for national history the perspective of universal history. From that moment, it will not only become more exact, it will also become more human.⁸⁴

His scholarly oeuvre of the 1920's and '30's was marked by this methodological reorientation. It earned him the title of the father of the *Annales* and of 'modern' historiography. Nevertheless, Pirenne's work and engagements would continue to reflect his somewhat paradoxical dual identity of modern, innovative scholar and Belgian national icon, of convinced internationalist and fervent opponent of German participation in international scientific cooperation.

---

⁸² De Schaepdrijver, "'That theory of races". Henri Pirenne on the unfinished business of the Great War," 546.

⁸³ See Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947*, 396.

⁸⁴ Henri Pirenne, "De la méthode comparative en histoire, discours d'ouverture du cinquième Congrès international des Sciences historiques," in *Compte-rendu du cinquième Congrès international des Sciences historiques*, ed. Guillaume Des Marez and F. L. Ganshof (Bruxelles: M. Weissenbruch, 1923); Schöttler, "Henri Pirenne face à l'Allemagne de l'après-guerre ou la (re)naissance du comparatisme en histoire ", 513. [my translation]

La Belgique et la Guerre Mondiale

With his experience as a social and economic historian and his postwar predilection for international, comparative research, the Carnegie assignment seemed to be cut out for Pirenne. However, the First World War had not yet been sufficiently 'culturally demobilized' for a truly scientific project. The prefaces of most volumes already made clear that they would be a mix of scientific aspirations and subjective accounts of the authors' experiences. In *La Belgique et la Guerre Mondiale*, as well, Pirenne's role as a spokesman of 'poor little Belgium' and as the country's national historian prevented him from developing a fully objective analysis. The volume was not just a synthesis of earlier published monographs on the Belgian war experience. Pirenne also employed it to reconfirm the specificity of the Belgian history and its identity within Europe, and to denounce German nationalism and imperialism. In this sense, the Carnegie Series' greatest relevance might lie in the fact that it provoked and still provokes historians to think about the role of their own 'passions and prejudices' in history writing. The old historiographic ideal of objectivity, too, would never be the same again.

After the liberation, it was not only countries that had to be rebuilt. Slowly but surely, meetings were organized, letters were exchanged and projects were launched to reestablish international scientific cooperation. The work was difficult. The postwar climate of exacerbated patriotism and nationalism had turned Europe into a minefield of national sensitivities, ambitions, and prejudices that had to be taken into account. The most delicate question was that of the participation of Germany and the Central Powers in the new "international republic" of historical research.⁸⁵ The different reactions depended naturally on the extent to which the nation had suffered during the war: in Belgium and France the hostility towards Germany made any reconciliation difficult. In England this was less the case, whereas the United States for purely pragmatic reasons wished to see Germany reintegrated into the international scholarly guild.⁸⁶

---

⁸⁵ Pirenne on the Vth International Conference of the Historical Sciences in Brussels, 1923 made a plea for such an 'international republic' of the historical sciences. See Bechet, "La révision pacifiste des manuels scolaires. Les enjeux de la mémoire de la guerre 14-18 dans l'enseignement belge de l'Entre-deux-guerres," 88.

⁸⁶ Otterspeer, *Wetenschap en wereldvrede. De Koninklijke Academie van Wetenschappen en het herstel van de internationale wetenschap tijdens het interbellum*, 26.

Intertwined with the place of Germany in after-war international cooperation, the objectivity question was at the heart of the debates surrounding the important Vth International Congress of the Historical Sciences, organized in Brussels under the presidency of Henri Pirenne. "When it was announced (...) that the Belgian scholars (...) were to undertake to organize the fifth international gathering of historians", the American president of the *Union Académique Internationale*, Waldo G. Leland, admitted,

there was some shaking of heads and not a little doubt as to the success or even the possibility of the undertaking. Obviously a congress to be held in Brussels could not be organized on the same basis of inclusion as those which had been held before the war, and it was feared that a congress organized on any other basis might serve to perpetuate the division among historians which had been made inevitable by the disaster of 1914.

Pirenne, however, had been able to convince the Americans by urging that,

history being a subject-matter as full of high explosives as was formerly theology and the historian being of like passions with the rest of mankind (...), an ecumenical congress, even if it were held in a part of the world so detached from the current of affairs as Easter Island, might not be the best means of restoring harmony

and that the choice appeared to lie "between a congress that should be as nearly 'one hundred percent' international as it might be possible to make it, or no congress at all."⁸⁷ So Brussels it was, and according to Leland the congress was "animated by a pronounced sentiment that a new epoch of international co-operation among historians should be inaugurated."⁸⁸

Even more ardently than before 1914, Pirenne now presented himself as a convinced internationalist. He was Belgian President of the Carnegie Endowment for International Peace (1919-1924) and of the *Union Académique Internationale* (1919-1923), he helped found the International Committee of Historical Science (1926), he was asked by Bloch and Febvre to become chairman of the new international historical revue *Annales*, he was the first Belgian professor to be invited by the Belgian American Educational Foundation to give a series of lectures at American universities, etc. The list of Pirenne's international engagements is endless. However, like most other participants present at the Congress of 1923 (with the notable exception of the Americans), he categorically opposed the participation of the Central Powers. To Pirenne, it had been clear as early as 1915 that any form of post-war scientific cooperation with Germany would be impossible "for at least a

---

⁸⁷ Waldo G. Leland, "The International Congress of Historical Sciences, held at Brussels," *The American Historical Review* 28, no. 4 (1923): 639-640.

⁸⁸ *Ibid.*, 651.

few generations".⁸⁹ He kept word: already during the war, he broke off all personal contacts with his former German colleagues, and when the Royal Academy of Belgium resumed its sessions in 1919 under his presidency, its first act was the suspension of all signatories of the Manifesto of the 93 amongst its foreign correspondents.

Some have argued that his definitive rupture with many of his German colleagues tempered his self-declared internationalism, and that his pledge at the 1923 conference for an 'international republic' of historical research was, therefore, somewhat paradoxical.⁹⁰ However, Pirenne's 'abortive internationalism'⁹¹ was, again, not so much the result of a general 'anti-German resentment', but of a deep-rooted suspicion against the essentialist and racialist perspective on nationality that had come into fashion in German historiography, and of the difficulty finding German historians after the war who hadn't embraced 'Pan-Germanism'.⁹² Pirenne abhorred the part German historians had played as ideologists of the war. "Two sciences have been decisively brought into requisition during the World War", he wrote, "history and chemistry. To the latter, the aggressors asked for explosives and gas. To the first, they asked for pretexts, justifications, and excuses."⁹³ While chemistry, in the service of the army, had made considerable progress during the war, Pirenne warned that history had "all too often lost its true essence: critical thinking and objectivity." The attitude of German historians during the war had indeed caused "a terrible crisis of civilization" and had opened a wider debate on the political and social role of scientists and intellectuals.⁹⁴ Pirenne's personal dilemma in the crucial nine years between the beginning of the war and the International Congress of the Historical Sciences in Brussels in 1923 reflected the general crises that affected the culture and the consciousness of European historiography.⁹⁵ In the post-war climate of peace negotiations and international cooperation, historians were forced to reflect on their proper occupation.

---

⁸⁹ "Alle toenadering onmogelijk voor eenige geslachten"; see Ghent University Archives, Hs 3704, *Journal of Paul Fredericq*, Notebook 56, 05.06.1915.

⁹⁰ See for example Bechet, "La révision pacifiste des manuels scolaires. Les enjeux de la mémoire de la guerre 14-18 dans l'enseignement belge de l'Entre-deux-guerres," 88.

⁹¹ Term borrowed from Jo Tollebeek, "The hyphen of national culture. The paradox of national distinctiveness in Belgium and the Netherlands, 1860-1918," *European Review* 18, no. 2 (2010): 222.

⁹² See John Horne, "Contentieux - Verwerking," in *Une guerre totale? La Belgique dans la première guerre mondiale*, ed. Serge Jaumain, et al. (Bruxelles: Archives générales du Royaume, 2005), 451; Schöttler, "Henri Pirenne face à l'Allemagne de l'après-guerre ou la (re)naissance du comparatisme en histoire," 509-510.

⁹³ Pirenne, "Une histoire économique et sociale de la guerre," 112. [my translation] Also quoted in Marcello Verga, "Manuels d'histoire pour la paix en Europe, 1923-1938," in *Pour la paix en Europe. institutions et société civile dans l'entre-deux-guerres*, ed. Marta Petriciolo and donatella Cherubini (Bruxelles: Peter Lang, 2007), 503-504.

⁹⁴ Verga, "Manuels d'histoire pour la paix en Europe, 1923-1938," 507-508.

⁹⁵ See Toubert, "Henri Pirenne et l'Allemagne (1914-1923)," 317.

Pirenne devoted his opening address to this problem, by defining the task by which historians of his time were confronted:

This task is of a special character and of great difficulty; the historian must strive ever to be objective; he has not the right to consider only his own part, his own religion, his own country. Above all he must endeavor to be critical and impartial.

In his bold and stimulating style, he compared the relevance of the Great War for historians to that of a great seismic disturbance for the geologist:

It has laid before him problems heretofore unforeseen, it has presented facts which refute well-established theories, and it has upset certain scientific prejudices, especially that of race. (..) The ancient historians had some notion of the synthesis which we now find to be essential, but the last century, which has been called the century of history, has been in fact more learned than scientific; and the national point of view in history must now give way to one that is objective and impartial.⁹⁶

As Belgium's national historian, there would be plenty of opportunities for Pirenne to put his own principle into practice - his Carnegie-contribution *La Belgique et la Guerre Mondiale* (1928) being a case in point. The initial plan of the Carnegie Endowment for a collective international study of the causes of war had been adjusted little by little in light of the events of 1914-1918. John Bates Clark had proposed a detailed study of the First World War. However, it was a professor of history at Columbia University and the coordinator of the project from 1919 onwards, James Thompson Shotwell, who suggested

that the study should not restrict itself to diplomacy, military history, and economics, but should include all the social and political sciences in an interdisciplinary attempt to explain the meaning and consequences of the war.⁹⁷

Shotwell, influenced by the American New History that originated at the beginning of the twentieth century, thus converted the scientific project into an enormous enterprise with an explicit socio-economic focus, *L'Histoire économique et sociale de la guerre mondiale*.⁹⁸

---

⁹⁶ Leland, "The International Congress of Historical Sciences, held at Brussels," 644-645.

⁹⁷ Harold Josephson, *James T. Shotwell and the rise of internationalism in America* (London: Fairleigh Dickinson University Press/Associated University Press, 1975), 303-304, quoted in Chatriot, "Une véritable encyclopédie économique et sociale de la guerre: Les séries de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale (1910-1940)."

⁹⁸ More information on this series can be found in Alain Chatriot, "Comprendre la Guerre. L'histoire économique et sociale de la guerre mondiale. Les séries de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale," in *Histoire culturelle de la Grande Guerre*, ed. Jean-Jacques Becker (Paris: Armand Collin, 2005); Chatriot, "Une véritable encyclopédie économique et sociale de la guerre: Les séries de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale (1910-1940)."; Fabio Degli Espositi, "Grande guerra e storiografia. La storia economica e sociale delle

Nevertheless, there were some pressing methodological problems to be solved. First, the idea for a comparative approach to the events had to be abandoned in favor of independent studies conducted by national editorial committees. "As long", Shotwell regretted in his general preface to every volume of the series, "as the facts concerning the history of each nation are not perfectly known, it will be useless to perform comparative analyses."⁹⁹ For the direction of the Belgian committee, the choice almost naturally fell on Henri Pirenne, who could draw on his experience with social and economic history, his reputation as one of the world's finest historians and his position as a 'privileged' witness of the war atrocities. Pirenne was a member of the *Commission d'enquête sur l'invasion et l'occupation* which collected a vast documentation on the subject.¹⁰⁰ This rich depot of war archives, created in 1919, was well employed for writing the various Belgian volumes that appeared in the Carnegie series. Apart from his coordinating function over these individual volumes, Pirenne was also charged with writing a general synthesis of the different Belgian volumes that had appeared in the series.

Secondly, in the immediate aftermath of the events it was impossible in most countries to obtain the source material necessary for serious scientific research. To overcome this problem, it was decided to organize the volumes not around the documents but around the experiences of the contributors, most of whom had been eye-witnesses during the war. Naturally this solution raised questions about the historical accuracy and the objectivity of the texts. Shotwell was clever enough to anticipate possible critiques in his general preface, concluding that "this very partiality is in many cases an integral part of history, as the appreciation of the facts by contemporaries is as instructive as those facts are themselves."¹⁰¹ He took trouble to underline the efforts for impartiality the authors had deployed, even if they had been actors in the conflict themselves.¹⁰² Nevertheless, the objectivity question continued to provoke heated discussions amongst members of the Carnegie Endowment, to the extent that, in the early

---

Fondazione Carnegie," *Italia Contemporanea* 224 (2005). For Shotwell's role in the New History movement, see Josephson, *op. cit.*, 37–38, 41, 46.

⁹⁹ Quoted from the preface by James T. Shotwell in every volume of the *Histoire économique et sociale de la guerre mondiale*. In Pirenne's *La Belgique et la guerre mondiale*, the quote can be found on p. vii.

¹⁰⁰ Pierre Alain Tallier, *Inventaire des archives de la commission d'enquête sur la violation des règles du droit des gens, des lois et des coutumes de la guerre (1914-1926)* (Bruxelles: Archives Générales du Royaume, 2001).

¹⁰¹ Quoted from the preface by James T. Shotwell in every volume of the *Histoire économique et sociale de la guerre mondiale*. In Pirenne's *La Belgique et la guerre mondiale*, the quote can be found on p. x.

¹⁰² Chatriot, "Une véritable encyclopédie économique et sociale de la guerre: Les séries de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale (1910-1940)."

1920's, some even wondered whether a pacifist organization should actually finance volumes that seemed to glorify the war against Germany.¹⁰³

As for the authors themselves, many hastened to emphasize the care they took to suppress their own perspective on the events. Others openly defended their right to subjectivity, stating that "no man who has lived through this war will lay claim to be able to see it objectively."¹⁰⁴ Pirenne, in the preface to his volume, tried to transcend the two positions. On the one hand, he cleverly ducked out of the objectivity debate by pointing out his role as a historian. "The main goal of the author," he remarked,

has been to paint a concrete picture of the nation's existence during the four years that without any doubt have been the cruelest of its history. (...) *As was his task*, he has placed himself in the perspective of the occupied, not of the occupier. It is not his fault if the facts he *had to report* throw a rather gloomy shade on his description. [translation and italics mine]

On the other hand, he openly admitted his subjectivity.

Historian by profession, he doesn't disguise all that his work leaves to be desired. At the most, it can be considered as a provisional draft. Tens of years will be necessary before we will be able to retrace the development of the facts with enough scientific rigor, enabled by the complete knowledge of the sources and the inevitable softening of the passions and prejudices.¹⁰⁵

It was simply not possible at this point in history, Pirenne emphasized, to write anything more than some specific monographs. Yet he had agreed to write a synthesis because he was convinced that

every attempt at synthesis, however insufficient, (...) has the merit to arouse critique and lead to new investigations. Besides, this little book that reflects the impressions of an eye-witness of the events can to some extent pass for a source itself.

---

¹⁰³ Chatriot, "Comprendre la Guerre. L'histoire économique et sociale de la guerre mondiale. Les séries de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale," 40.

¹⁰⁴ Albrecht Mendelssohn-Bartholdy, *The war and German society, the testament of a liberal* (New Haven: Yale University Press, 1937), 4, quoted in Chatriot, "Une véritable encyclopédie économique et sociale de la guerre: Les séries de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale (1910-1940)."

¹⁰⁵ See Pirenne's similar constatation in *Histoire de Belgique*, vol. 7, ix: "Pour pouvoir scientifiquement se rendre compte d'une époque, il faut qu'elle soit morte et que l'on puisse fouiller les entrailles comme l'anatomiste qui dissèque un cadavre." ("In order to scientifically give an account of an era, it needs to be dead so one can probe into its bowels like the anatomist dissects a cadaver.")

It worked. Pirenne's *La Belgique et la Guerre Mondiale* was received with admiration, not only for its historiographical mastery, but primarily because of its 'rare human mastery', as Lucien Febvre observed when reviewing the book in *Annales* two years after its publication. "Let's not forget," Febvre warned the readers,

how dangerous the enterprise must have been for the historian. The facts dated only from yesterday. What memories, what emotions will they not have brought to life again? (...) And how many technical difficulties! Almost no sources, (...) passionate testimonies, where one needs to be able to dispose of passion (...) and an injured national sentiment as the worst enemy of the objectivity with which a historian should observe the facts with.¹⁰⁶

But Pirenne, Febvre admired, "never gave way to violent language or thoughts, nor to a passionate injustice towards the enemy of his country." All in all, Febvre concluded, the book was a veritable *tour de force*, not just as a preliminary syntheses provoking further research, but first and foremost "as a testimony, a testimony before History; and there is none more serene, none more cautious, and, consequently, none more convincing."¹⁰⁷

Pirenne's *La Belgique et la Guerre Mondiale* strongly reaffirmed the country's unique political *raison d'être*, claiming that on the fate of Belgium during the war had depended the fate of Europe, and therefore the fate of the world. Belgium had not just fought for its own existence; it had fought for the value of international treaties and for the right of international justice. "Never," Pirenne concluded, "has the international character of the nation been more firmly affirmed than in the Great War, from which it emerged wounded but glorious, to begin a new era in its history."¹⁰⁸ It was yet another proof of the intense entwinement of the historian and the nation: both had suffered much during the war, both had emerged from it stronger and more ambitious than ever. With Pirenne as its spokesman, Belgium now presented itself as the 'nerve center' of Europe, the place where international networks were initiated and came together. The role Pirenne played in post-war Europe was exactly the same: that of a mediating figure who worked hard to promote international exchanges of knowledge and cooperation.

But despite the tidal wave of scientific tributes and public acknowledgements, Pirenne's life ended in somewhat of a malaise. On the international stage, the onward march of national socialism in the 1930's made clear that Germany still hadn't learned its lesson. In Belgium, the total imposition of Dutch on the University of Ghent - for Pirenne the symbol of radical Flemish nationalism - had, in his eyes, marked the beginning of the

---

¹⁰⁶ Lucien Febvre, "Mr Henri Pirenne, la Belgique et la guerre mondiale," *Annales d'histoire économique et sociale* 2, no. 5 (1930): 148-150.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 150.

¹⁰⁸ Pirenne, *Histoire de Belgique VII. De la révolution de 1830 à la guerre de 1914*, 393.

end of the Belgian unity he had exalted time and again in his writings and lectures. In this sense, when Pirenne died in 1935, the old idea of 'Belgium' died, too.

The world has dramatically changed in the course of the eighty years separating us from that day, and so has historiography. However, the thought-provoking ideas Pirenne developed during and after his wartime experiences can still inspire historians today to reflect about their own prejudices, their critical thinking, and their responsibility towards humanity.

References

- Christophe Bechet, "La révision pacifiste des manuels scolaires. Les enjeux de la mémoire de la guerre 14-18 dans l'enseignement belge de l'Entre-deux-guerres," *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (2008), 49-101.
- Académie Royale de Belgique, *Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques* (Bruxelles: Lamertin, 1919).
- Marnix Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002).
- Claire Billen, and Marc Boone, "L'histoire urbaine en Belgique: construire l'après-Pirenne entre tradition et rénovation," *Città e Storia* 5 (2010), 3-22.
- Claire Billen, and Marc Boone, "Pirenne in Brussels before 1930. Guillaume Des Marez and the relationship between a master and his student," *Belgisch Tijdschrift voor Eigentijdse Geschiedenis* XLI (2011), 459-485.
- Marc Boone, "Cities in late medieval Europe: the promise and the curse of modernity," *Urban History* 39 (2012), 329-349.
- Alain Chatriot, "Comprendre la Guerre. L'histoire économique et sociale de la guerre mondiale. Les séries de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale," in *Histoire culturelle de la Grande Guerre*, ed. Jean-Jacques Becker (Paris: Armand Collin, 2005), 33-44.
- Alain Chatriot, "Une véritable encyclopédie économique et sociale de la guerre: Les séries de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale (1910-1940)," in *L'Atelier du Centre de recherches historiques*, 2009).
- Sophie De Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam: Atlas, 1997).
- Sophie De Schaepdrijver, "'That theory of races'. Henri Pirenne on the unfinished business of the Great War," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLI (2011), 533-552.
- Fabio Degli Espositi, "Grande guerra e storiographia. La storia economica e sociale delle Fondazione Carnegie," *Italia Contemporanea* 224 (2005), 413-444.
- Gita Deneckere, *1900 : België op het breukvlak van twee eeuwen* (Tielt: Lannoo, 2006).
- Gita Deneckere, *Les turbulences de la Belle Epoque, Nouvelle Histoire de Belgique : 1878 - 1905* (Bruxelles: Le Cri, 2010).
- Jan Dhondt, "Henri Pirenne: historien des institutions urbaines," in *Hommes et pouvoirs. Les principales études de Jan Dhondt sur l'histoire du 19e et du 20e siècle* (Gent: Fondation Jan Dhondt, 1976), 53-119.
- Lucien Febvre, "Mr Henri Pirenne, la Belgique et la guerre mondiale," *Annales d'histoire économique et sociale* 2 (1930), 148-150.
- Joanna Guldi, The spatial turn in history, In, Institute for Enabling Geospatial Scholarship at the Scholar's Lab at the University of Virginia Library, (accessed 31.08.2013].
- Robert John Holton, *Cities, Capitalism and Civilization* (London: Allen and Unwin, 1986).
- John Horne, "Contentieux - Verwerking," in *Une guerre totale? La Belgique dans la première guerre mondiale*, eds. Serge Jaumain, Michaël Amara, Benoit Majerus and Antoon Vrints (Bruxelles: Archives générales du Royaume, 2005), 445-451.
- Paul Hymans, *La neutralité de la Belgique* (Paris: Librairie Militaire Berger-Levrault, 1915).
- Freddy Joris, *L'Athénée de Verviers et ses devanciers. Deux siècles d'histoire 1807-2007* (Verviers: Athénée Thil Lorrain, 2007).
- Waldo G. Leland, "The International Congress of Historical Sciences, held at Brussels," *The American Historical Review* 28 (1923), 639-655.
- Bryce Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study* (Ghent, 1974).

- Bryce Lyon, "The war of 1914 and Henri Pirenne's revision of his methodology," in *De lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald De Schryver*, eds. Jo Tollebeek, Georgi Verbeek and Tom Verschaffel (Leuven, 1998), 507-516.
- Bryce & Mary Lyon, and Jacques-Henri Pirenne, "'Réflexions d'un solitaire" by Henri Pirenne," *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* CLX (1994), 143-257.
- Bryce Lyon, and Mary Lyon, *The Journal de guerre of Henri Pirenne* (Amsterdam/New York/Oxford, 1976).
- Manifestation en l'honneur de M. le professeur Henri Pirenne. Bruxelles, 12 mai 1912*, (Mons: Léon Dequesne, 1912).
- Willem Otterspeer, *Wetenschap en wereldvrede. De Koninklijke Academie van Wetenschappen en het herstel van de internationale wetenschap tijdens het interbellum* (Amsterdam, 1997).
- Carnegie Endowment for International Peace, *Summary of organization and work, 1911-1941* (Washington, 1941).
- Leo Picard, *De vrijzinnigheid in Vlaanderen en de Vlaamse beweging, Diogenes Cahier 3* (Antwerpen: Humanistisch Verbond van België, 1963).
- Henri Pirenne, "De la méthode comparative en histoire, discours d'ouverture du cinquième Congrès international des Sciences historiques," in *Compte-rendu du cinquième Congrès international des Sciences historiques*, eds. Guillaume Des Marez and F. L. Ganshof (Bruxelles: M. Weissenbruch, 1923).
- Henri Pirenne, *Histoire de Belgique VII. De la révolution de 1830 à la guerre de 1914* (Bruxelles: Lamertin, 1932).
- Henri Pirenne, *Histoire de l'Europe. Des invasions au XVIe siècle* (Paris: Alcan, 1936).
- Henri Pirenne, *La Belgique et la guerre mondiale, Histoire économique et sociale de la guerre mondiale. Série belge* (Paris/New Haven: Presses universitaires de France/Yale University Press, 1928).
- Henri Pirenne, "Les origines de l'état belge," in *La nation belge 1830-1905. Conférences jubilaires faites à l'exposition universelle et internationale de Liège en 1905* (Liège/Bruxelles: Desoer/Weissenbrucher, 1905), 1-21.
- Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne* (Bruxelles: Nouvelle Société d'Édition, 1937).
- Henri Pirenne, "Une histoire économique et sociale de la guerre," *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique* 4 (1924), 112-129.
- Walter Prevenier, "Pirenne, Jean, Henri, Otto, Lucien, Marie, gezegd Henri, historicus," in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 19 (Brussel, 2009), kol. 753-770.
- Peter Schöttler, "Henri Pirenne face à l'Allemagne de l'après-guerre ou la (re)naissance du comparatisme en histoire " Paper presented at the Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre Mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique, Actes du colloque international organisé à l'ULB du 15 au 17 janvier 2003, Brussels 2005.
- Pierre Alain Tallier, *Inventaire des archives de la commission d'enquête sur la violation des règles du droit des gens, des lois et des coutumes de la guerre (1914-1926)* (Bruxelles: Archives Générales du Royaume, 2001).
- Erik Thoen, and Eric Vanhaute, "Pirenne and economic and social theory: influences, methods and reception," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLI (2011), 323-353.
- Jo Tollebeek, *De ziel in de fabriek. Over de arbeid van de historicus, 1998* (Amsterdam, 1998).
- Jo Tollebeek, "Historical representation and the nation-state in Romantic Belgium (1830-1850)," *Journal of the History of Ideas* 59 (1998), 329-353.
- Jo Tollebeek, "The hyphen of national culture. The paradox of national distinctiveness in Belgium and the Netherlands, 1860-1918," *European Review* 18 (2010), 207-225.
- Jo Tollebeek, and Sarah Keymeulen, *Henri Pirenne, historian: a life in pictures* (Leuven: Lipsius Leuven 2011).
- Pierre Toubert, "Henri Pirenne et l'Allemagne (1914-1923)," *Le Moyen Age* (2001), 317-320.

- Ludovic Tournès, "La Dotation Carnegie pour la Paix Internationale et l'invention de la diplomatie philanthropique (1880-1914)," in *L'argent de l'influence. Les fondations américains et leurs réseaux européens*, ed. Ludovic Tournès (Paris: Les Editions Autrement, 2010), 25-44.
- Fernand Van Langenhove, *Comment naît un cycle de légendes, francs-tireurs et atrocités en Belgique* (Lausanne/Paris: Payot, 1916).
- Hans Van Werveke, "Karl Lamprecht et Henri Pirenne," *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 88 (1972), 39-60.
- Marcello Verga, "Manuels d'histoire pour la paix en Europe, 1923-1938," in *Pour la paix en Europe. Institutions et société civile dans l'entre-deux-guerres*, eds. Marta Petriciolo and Donatella Cherubini (Bruxelles: Peter Lang, 2007).
- Marcello Verga, "Manuels d'histoire pour la paix en Europe, 1923-1938," in *Pour la paix en Europe. institutions et société civile dans l'entre-deux-guerres*, eds. Marta Petriciolo and donatella Cherubini (Bruxelles: Peter Lang, 2007), 503-524.
- Adriaan Verhulst, "Henri Pirenne, de „Revue Belge de Philologie et d'Histoire" en de Universiteit Gent," *Revue belge de philologie et d'histoire* 76 (1998), 871-874.
- Adriaan Verhulst, "Marc Bloch and Henri Pirenne on comparative history. A biographical note.," *Revue belge de philologie et d'histoire* 79 (2001), 507-510.
- Cinzio Violante, *La fina della 'grande illusione': uno storico europeo tra guerra e dopoguerra, Henri Pirenne (1914-1923)* (Bologna, 1997).
- Geneviève Warland, "L'Histoire de l'Europe de Henri Pirenne: Genèse de l'oeuvre et représentation en miroir de l'Allemagne et de la Belgique," *Textyles. Revue des Lettres belges de langue française* (2004), 38-51.
- Geneviève Warland, "'Pirenne & Co.': The Internationalization of Belgian Historical Science, 1880s-1920s," *Revue belge de philologie et d'histoire - theme issue: Beyond belgium: ecounters, exchanges and entanglements, 1900-1925* 90 (2013).
- Kaat Wils, "Everyman his own sociologist. Henri Pirenne and disciplinary boundaries around 1900," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLI (2011), 355-380.
- André Zumkir, *La genèse des partis politiques dans l'arrondissement de Verviers à l'époque du suffrage censitaire (1831-1893). IV. Les hommes* (Liège, 1997).

Henri Pirenne's *Mahomet et Charlemagne*: de islam als breuklijn tussen Oudheid en Middeleeuwen*

Sarah Keymeulen en Marc Boone

---

* Dit is een herwerking van de lezing die op 7 oktober 2014 in het Kantl is gehouden, op haar beurt geïnspireerd door de lezingen die beide auteurs hebben gepresenteerd op het wetenschappelijke congres 'Pirenne 150: perception, reflection, historiography', Budapest Central European University en Eötvös Lorand Universiteit. Met dank aan de ondersteuning door de Vlaamse Gemeenschap en haar vertegenwoordiging in Centraal Europa. Het onderzoek dat er de basis van vormt is gefinancierd met het IUAP programma fase VII van het federale Belpo (zie www.cityandsociety.be). Aan hetzelfde onderwerp werden in 2009 ook een tentoonstelling (UGent/ULB) en een website gewijd: zie www.henripirenne.be. De tekst zal verschijnen in Danny Praet & Jan Nelis (eds.), *Christendom en Islam* (Brussel: VUB Press).

Abstract (NL)

Henri Pirenne (1862-1935) is zonder twijfel de meest vermaarde Belgische geschiedkundige. Aan zijn werk en optreden is reeds heel wat onderzoek geweid. Een en ander resulteerde in een klassieke biografie, enkele bronnedities en vooral veel detailstudies, zeker nu zijn betekenis voor de ontwikkeling van de historische wetenschap ook gekoppeld wordt aan de ontwikkeling van zijn wetenschappelijke persona.¹ Na zijn studie Letteren en Wijsbegeerte in Luik, waar hij in 1883 promoveerde tot doctor, werd hij in 1886 benoemd als professor in de middeleeuwse geschiedenis aan de toenmalige Rijksuniversiteit Gent. Hij doceerde er tot en met 1930 over de groei van de middeleeuwse steden, over de middeleeuwse economie en meer specifiek over de rol van de islam bij de val van het Romeinse Rijk - en uiteraard over Belgische geschiedenis. Gefascineerd als hij was door wetenschappelijke disciplines als sociologie, economie en psychologie, nam hij als eerste Belgische historicus een kijkje buiten de muren van zijn eigen vakgebied. Zijn monumentale werk *Histoire de Belgique* en zijn Pirenne-these over de invloed van de islam op de (West-) Europese geschiedenis, maken hem tot op heden bekend in binnen- en buitenland. Dit artikel wil inzicht geven in de ontstaanscontext en het wedervaren van die specifieke these, neergeschreven in zijn *Mahomet et Charlemagne* en in zoverre geïdentificeerd met haar bedenker dat ze ook als de Pirenne-these in de literatuur bekend staat.

---

¹ De klassieke biografie blijft Lyon (1974). Aan te vullen met Dhondt (1966), pp. 81-129. Recenter verscheen over Pirenne ook Keymeulen & Tollebeek (2011) en verder een themanummer: M. Boone, C. Billen & S. Keymeulen (2011), pp. 287-581.

Abstract (ENG)

Henri Pirenne (1862-1935) is without any doubt the most eminent Belgian historian. Much research has been carried out on his work and his actions, resulting in, among other things, a classic biography, several source editions and numerous detail studies, even more so since his influence on the development of historiography has recently been attached to the development of his scientific persona. After studying Humanity and Philosophy in Liège, where he promoted in 1883, he was appointed professor in medieval history at the University of Ghent in 1886. Until 1930 he lectured there on the growth of medieval cities, on medieval economy and more specifically on the influence of Islam in the fall of the Roman Empire - and of course also on Belgian history. Fascinated as he was by scientific disciplines such as sociology, economics and psychology, he was the first Belgian historian to expand the borders of his own discipline. His monumental work *Histoire de Belgique* and his thesis on the influence of Islam on (Western) European history have earned him, up until today, national and international renown. This article wants to give insight in the development and experiences of that specific thesis, as written down in his *Mahomet et Charlemagne*, and identified with its author to that extent that it is simply referred to in literature as the Pirenne-thesis.

De eerste kiemen van de Pirenne-these

In notities die de student G. Würth maakte tijdens Pirenne's cursus 'Politieke Geschiedenis van de Middeleeuwen' duiken enkele vroege aanwijzingen op van een idee dat Pirenne na de eerste wereldoorlog zou uitwerken als de *Mahomet et Charlemagne*-these, waarin hij argumenteerde dat de Europese middeleeuwen niet aanvingen met de val van het Romeinse Rijk, zoals traditioneel aangenomen, maar met de invasie van de Muzelmannen enkele eeuwen later.² Volgens deze notities noemde Pirenne de Middellandse Zee reeds in 1889 een '*lac musulman*' en wees hij toen reeds op de impact van de Islam op de West-Europese geschiedenis. Toch bewijst dit niet dat Pirenne reeds voor de eerste wereldoorlog of zelfs voor de eeuwwisseling zijn befaamde these concipieerde, zoals Jan Dhondt heeft beweerd.³ Pirenne's biograaf Bryce Lyon, hierin gevolgd door Wim Blockmans, kon na grondig onderzoek van de Pirenne-archieven de genese van de Pirenne-these immers situeren in de periode van Pirenne's ballingschap te Duitsland (1916-1918).⁴ Wat in 1889 werd opgetekend tijdens zijn lessen was wellicht een intuïtieve uitspraak over een idee dat tot op heden het historisch debat over het begin van de middeleeuwen blijft domineren.

Pirenne's roem als historicus ging sinds zijn aanstelling in Gent in stijgende lijn. Het verschijnen van zijn *Histoire de Belgique* (het eerste deel verscheen eerst in het Duits in 1899) vanaf 1900 tot aan het zevende en laatste deel dat in 1932, drie jaar voor zijn overlijden verscheen, had hem tot de nationale historicus bij uitstek gemaakt. Zijn leven was dat van een zondagskind, zoals hij zichzelf omschreef tijdens een hulde die hem in 1912 naar aanleiding van 25 jaar professoraat en het verschijnen van deel 4 van de *Histoire de Belgique* te beurt viel: "Mon travail s'est avancé comme une eau qui coule sur une pente douce, sans heurts, sans luttes, sans obstacles. Il y a lieu de s'en réjouir, il n'y a pas lieu d'en tirer gloire".⁵ In 1914 maakte dit optimisme, net zoals bij zowat al zijn tijdgenoten, plaats voor angst en twijfel. De Eerste Wereldoorlog had het optimistisch geloof in de vooruitgang van wetenschap en samenleving een aardige knauw gegeven, pessimisme was in de plaats gekomen. In het leven van Pirenne was veel veranderd: op het persoonlijke vlak betreurde het echtpaar Pirenne de dood van hun zoon Pierre op het

---

² Archief van de Universiteit Gent, C05.7C.01470. *Notes de cours de G. Würth* [de volledige naam van deze student is niet bekend], H. Pirenne, Cours d'Histoire Politique Du Moyen-Age. Gent, 1889.

³ Dhondt (1966), p. 79.

⁴ Blockmans (1966), p. 57.

⁵ *Manifestation en l'honneur de M. le professeur Henri Pirenne. Bruxelles, 12 mai 1912* (1912), p. 52. Pirenne heeft achteraf deze woorden betreurd: zie Archief van de Universiteit Gent, Ms. 3704, *Journal de Paul Fredericq*, Schrift 69, 03.11.1915: "J'avais bien tort de dire à Bruxelles, le jour de ma manifestation, que j'étais un homme heureux. On ne doit jamais dire cela. Ma mère m'en a averti le jour même." Eenzelfde vaststelling maakte hij in een brief geschreven in gevangenschap in Duitsland aan algemeen rijksarchivaris Joseph Cuvelier: "Je me félicitais d'avoir été constamment heureux jusqu'alors, et c'était vrai. La destinée s'est vengée. Et j'aurais bien dû me rappeler le vers de Sophocle dans *Œdipe* : « Ne proclamons heureux nul homme avant sa mort ». " Aangehaald in Van Caenegem (1994), p. 166.

slagveld nabij Diksmuide (november 1914), op professioneel vlak diende Pirenne te aanvaarden dat de strijd die hij samen met zijn collega proximus Paul Fredericq en de grote meerderheid van de Gentse professoren voerde tegen de door de Duitse bezetter opgelegde vernederlandsing van de Gentse universiteit in 1916 op een nederlaag uitdraaide. Die had ook ingrijpende gevolgen voor zijn persoonlijke leven: op 18 maart 1916 werden Pirenne en Fredericq opgepakt in hun woonst. Pirenne werd aanvankelijk op transport gezet naar een gevangenkamp voor officieren in Krefeld en vervolgens, tussen 15 mei en 28 augustus 1916, naar een kamp voor politieke gevangenen in Holzminden gebracht. Na internationaal protest werden beide historici, van 28 augustus tot 24 januari 1917, samen in gesurveilleerde ballingschap gehouden in de universiteitsstad Jena, om uiteindelijk tot aan de wapenstilstand weer in aparte ballingsoorden te verblijven. Voor Pirenne betekende dit een herberg in Creuzburg-anders-Werra in Thüringen.⁶

De geboorte van een these, 1914-1922

Pirenne verbleef gedurende zijn eerste twee maanden gevangenschap in een kamp te Krefeld, als enige burger tussen achthonderd Belgische, Britse, Franse en Russische officieren. Het kamp had een theater, bibliotheken en een schooltje en Pirenne bewoonde er een sobere, maar afzonderlijke kamer in barak 58. Gefascineerd door de hem totaal onbekende Russische taal en cultuur sloot hij vriendschap met een Russische luitenant die hem Russisch leerde en hem inwijdde in de Russische geschiedenis. Gedurende de rest van zijn ballingschap zou hij zijn studie van het Russisch voortzetten, en tegen het einde van de oorlog kon hij vlot Russische historici lezen. Deze intellectuele ervaring leidde zijn historisch perspectief voorbij de grenzen van West-Europa en deed zijn interesse ontstaan in comparatieve studies van de oosterse en de westerse beschaving. Hij begon zijn aandacht te richten op Byzantium en de impact van de Arabieren en de Islam op het Middellandse Zeegebied. Die invalshoek zou aan de basis liggen van *Mahomet et Charlemagne*, waarvan hij de these reeds formuleerde in een hoofdstuk van zijn in ballingschap geschreven *Histoire de l'Europe*.⁷

Hij begon aan dat werk in de laatste fase van zijn ballingschap, in zijn kamer in *Gasthof Zum Stern*. Pirenne had er weliswaar meer comfort dan in Krefeld, Holzminden en Jena, maar de eenzaamheid woog zwaar. Om de monotonie van zijn dagen te doorbreken en

---

⁶ Details hierover in de biografische studies, zie noot 2.

⁷ Ook dit werk werd postuum, in 1936 gepubliceerd. Het kende verschillende herdrukken, recent verscheen een kritische editie: Devroey & Knaepen (2014). Over dit werk, zie Boone & Keymeulen, ter perse.

het pessimisme te verdrijven dat hem er onder meer toe leidde zijn testament op te tekenen, volgde Pirenne opnieuw een strakke routine van brieven beantwoorden, wandelen, Russisch studeren en lezen. Hij besloot een economische geschiedenis van Europa te schrijven van de Germaanse invallen tot zijn tijd, waarin hij de ideeën en hypothesen zou uitwerken die hij in het kamp van Holzminden voor het eerst had geformuleerd, tijdens de geschiedenislessen die hij er op vraag van zijn medekampgenoten had ingericht. In die context opende hij het voorwoord van wat postuum zou worden uitgegeven als *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle* met de woorden:

31 janvier 1917. Creuzburg an der Werra. Gasthof Zum Stern. Je me trouve ici seul avec mes pensées, et si je ne parviens pas à les dominer, elles se laisseront dominer par mon chagrin, mon ennui et mes soucis pour les chers miens et me conduiront à la neurasthénie ou au désespoir.⁸

Hij kon boeken ontlenen uit de universiteitsbibliotheek van Jena, maar had geen ongebreidelde toegang tot een wetenschappelijke bibliotheek. Dat bleek in de feiten een zegen; het verplichtte hem om zijn denkwijze te herzien en meer te generaliseren dan hij normaal deed, om zijn vergaarde eruditie te synthetiseren. Het stimuleerde zijn gedachten over geschiedenis en zijn methoden, vooronderstellingen, doel en waarde. De mijmeringen die hij daarover noteerde werden later gebundeld in *Réflexions d'un solitaire*.⁹

De nieuwe Pirenne

In Pirenne's leven zou een nieuw hoofdstuk beginnen, één met meer onderscheidingen en eerbetoon dan hij zich voor de oorlog had kunnen inbeelden. Maar hij was ook teruggekeerd naar Gent als een verbitterd man, één die zijn les had geleerd wat het naïeve geloof in 'Germaanse methoden en theorieën' betrof. Waar Pirenne voor de oorlog niet twijfelde aan de waarde van de nieuwe historiografische methode die hij tijdens zijn studies in Duitsland had leren kennen – gericht op herhaalbare, collectieve verschijnselen en op een globaal, comparatief verband – kreeg hij na zijn oorlogservaringen meer aandacht voor het toevallige en het individuele ('*le hasard en histoire*') en zette hij zich af tegen de moderne historische denkbeelden zoals gebruikt door het Duitse imperialisme.

---

⁸ Devroey & Knaepen (2014), p. 3.

⁹ Uitgegeven door Lyon, Lyon & Pirenne (1994), pp. 143-257.

Tot 1914 was Pirenne's kennis volledig op Duitsland afgestemd. Dit alles eindigde abrupt door de oorlog. Hij was diep verontwaardigd over wat het imperialistische, eng-nationalistische Duitsland zijn familie, zijn land en de Westerse waarden die hij koesterde had aangedaan.¹⁰ In een aantal vlammende rectorale redes zou hij de komende jaren dan ook niet nalaten Duitsland, de Duitse historici en hun van het lichtend pad afgeweken historiografische methode op hun plaats zetten. Bij de heropening van de 'oude' Gentse Universiteit op 21 januari 1919 was Fredericq tot rector benoemd. Verzwakt door zijn oorlogservaringen gaf hij de fakkel al na enkele maanden door aan Pirenne, die rector van de instelling zou blijven tot 1921. Hij maakte er gebruik van om bij de opening van elk academisch jaar een programmatische rede te houden. In de eerste rede gaf hij een striemende kritiek op het opduiken van racistische theorieën in het 19de-eeuwse Duitsland. Meest uitgesproken en omwille van zijn aansprekende titel bekend gebleven, was de speech van 1921, *Ce que nous devons désapprendre de l'Allemagne*, waarin hij afrekende met het ideologische misbruik van de wetenschap, en waarin hij het kosmopolitisme zag als een bescherming tegen het verfoeilijke pangermanisme. In 1920 kwamen ook Pirenne's *Souvenirs de captivité en Allemagne (Mars 1916 - Novembre 1918)* uit, een selectie uit zijn oorlogsdagboeken.¹¹ Pirenne's vijandige attitude tegenover de kwalijke Duitse 'Kultur' zou aanhouden tot op het einde van zijn leven - wat niet belette dat hij persoonlijke relaties bleef onderhouden met Duitse historici die zich wel op kritische zinnen aanzien van hun vaderland lieten betrappen, zoals Heinrich Sproemberg (zie verder) - en beïnvloedde in belangrijke mate zijn interpretatie van de rol van de Germaanse invallen in de vroege middeleeuwen, zoals hij die in *Mahomet et Charlemagne* definitief zou verwoorden.

Mahomet et Charlemagne (1922-1937)

In 1922 publiceerde Pirenne in het door hem zelf opgerichte tijdschrift *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* een eerste artikel over zijn visie op de overgang van de antieke tijd naar de middeleeuwen - toen reeds met de programmatorische titel *Mahomet et Charlemagne*.¹² Samengevat komt zijn stelling, sindsdien bekend als de Pirenne-these, er op neer dat het stilvallen door de Arabische veroveringen van de handelsbetrekkingen

---

¹⁰ Over deze evolutie in het denken van Pirenne, zie Violante (1997). Twee belangrijke beschouwingen bij dit boek: Toubert (2001) en Verhulst (2000). Het boek van Violante verscheen ook in het Duits met een originele inleiding over Violante zelf van de hand van Giorgio Cracco: Cracco (2004).

¹¹ Pirenne (1920).

¹² Pirenne (1922).

tussen het Oosten en West-Europa aan de basis lag van de overgang naar een autarkische, meer primitieve, feodale samenleving onder de Karolingers. De ‘donkere middeleeuwen’ vingen met andere woorden niet aan met de val van het Romeinse Rijk en de Germaanse invallen, maar door de veroveringen van de muzelmannen. Vandaar Pirenne’s bekende slagzin ‘Sans Mahomet, Charlemagne serait inconcevable’. Over die titel zou hij later, tijdens de redactie van het boek *Mahomet et Charlemagne* in de jaren ’30, opmerken:

Le titre de ce volume est celui d’un article paru en 1922 (...). J’ai cru pouvoir admettre qu’à force de le voir cité on se serait accoutumé à ce que il a d’un peu étrange, car on l’a en effet beaucoup cité pour le discuter, soit pour l’attaquer, soit pour tenir compte de ses conclusions etc.¹³

Het artikel vormde volgens Pirenne de neerslag van “une idée qui a paru intéressante à des historiens auxquels j’ai eu l’occasion de la faire connaître”. Kort daarvoor had hij zijn stelling voor het eerst publiek gemaakt tijdens twee lezingen in Lille en in Antwerpen. Krantenknipsels over die conferenties maakten gewag van een mild scepticisme onder de toehoorders. Bevriende historici als Léon Van der Essen of James Shotwell toonden zich in hun correspondentie naar Pirenne wel dolenthousiast: volgens de één beschikte Pirenne over een ‘magische ring’ die hem in staat stelde gekende onderwerpen op een heel nieuwe manier te bekijken, volgens de ander had hij ‘de nagel op de kop geslagen’ met zijn these. Pirenne greep de lezingenreeks die hij in de loop van 1922 aan de Ivy League instellingen in de VS hield aan om zijn these een eerste keer voor een internationaal publiek te testen. Uit de reacties onthield Pirenne twee zaken: dat zijn stelling voor grote opwinding zorgde onder historici, en dat hij nu sterk bewijsmateriaal moest zoeken om hen te overtuigen. Aan dat onderzoek zou hij de rest van zijn carrière wijden.

Een jaar na het verschijnen van het artikel *Mahomet et Charlemagne* publiceerde Pirenne onder de titel *Un contraste économique. Mérovingiens et Carolingiens* een vervolg. Bedoeling was een bewijs te leveren van een breuk in economische activiteit tussen Merovingers en Karolingers, die er volgens Pirenne op zou wijzen dat het begin van de middeleeuwen niet door de Germaanse invallen zou zijn ingeleid, zoals voorheen steevast beweerd, maar door de Arabische veroveringen enkele eeuwen later, zoals hij zelf uiteenzette in zijn artikel uit 1922. Hierover schreef hij zelf:

L’Intérêt que (Mahomet et Charlemagne) a provoqué ainsi que les objections dont plusieurs savants ont bien voulu me faire part, m’ont engagé à soumettre ma conception d’ensemble à un examen critique et, pour ainsi dire, à l’épreuve de l’expérience. Si elle est exacte, il faut qu’entre la période mérovingienne, antérieure

---

¹³ Universiteitsarchief ULB, *Archives Pirenne*, 026 PP/01/03/011.

à l'irruption de l'Islam dans la mer tyrrhénienne, et la période carolingienne, qui débute au moment même de cette irruption, on constate des différences que l'on ne puisse expliquer que par cet événement. De telles différences existent-elles? Je suis persuadé que oui, et je vais chercher à le montrer.¹⁴

Ook nu weer presenteerde hij zijn bevindingen onmiddellijk aan een publiek van historici, deze keer op het Vijfde Internationaal Congres voor Historische Wetenschappen te Brussel, dat in 1923 onder zijn voorzitterschap werd georganiseerd. Ook in Cambridge, waar Pirenne in oktober 1924 als gastdocent verbleef, zette hij zijn these uiteen met een lezing over *L'Islam et l'Europe occidentale. Influence de l'invasion Musulmane sur la civilisation occidentale*. De reacties bleven ook nu niet uit. Onder meer Marc Bloch, een levenslang groot bewonderaar van Pirenne, schreef in een vriendschappelijke brief dat hij niet helemaal overtuigd was van zijn stelling. Vastberaden om de twijfelaars te overtuigen van zijn gelijk vatte Pirenne de daaropvolgende jaren een reeks detailstudies aan die bijkomende bewijslast moesten verzamelen voor zijn these.

In 1925 werden de lezingen die Pirenne had gegeven tijdens zijn tournee door de VS in 1922 door Princeton University Press uitgegeven onder de titel *Medieval Cities*.¹⁵ Het boek werd ontelbare keren herdrukt en is nog steeds als te lezen klassieker aanwezig op de 'required books' lijsten van Amerikaanse undergraduate studenten. In 1927 verscheen ook de Franstalige vertaling *Les villes du moyen âge*.¹⁶ De eerste hoofdstukken van het boek waren een nieuwe neerslag van Pirenne's *Mahomet et Charlemagne*-these. Deze zou hij in 1925 verder uitwerken met de detailstudie *Le fisc royal de Tournai*, die opnieuw aantoonde dat de instellingen uit het Romeinse Rijk bleven doorleven in de Merovingische tijd, dus na de invallen van de Germanen.¹⁷ Hij gaf ook nieuwe lezingen over het onderwerp: aan de universiteit van Bordeaux over *L'importance de l'invasion musulmane dans l'histoire économique* en aan de Gentse universiteit over *L'Empire romain et le moyen âge*.

In een brief aan Maurice Prou schreef hij in 1926 nog twee doelen te hebben wat zijn carrière betrof: de *Histoire de Belgique* voltooiën en zijn onderzoek voortzetten over de overgang van de antieke tijd naar de middeleeuwen, omdat "je suis de plus en plus convaincu que l'on a immensément exagéré l'influence des Germains avant le VIIIe siècle. Et j'ose dire que je peux le prouver."¹⁸

Datzelfde jaar informeerde hij ook de studenten van de *École des Chartes* in Parijs over de bevindingen uit zijn artikel *Un contraste économique. Mérovingiens et Carolingiens*. In zijn voorbereidende nota's voor die lezing wees hij andermaal op de overschatting van de

---

¹⁴ Pirenne (1923), p. 124.

¹⁵ Pirenne (1925a).

¹⁶ Pirenne (1927).

¹⁷ Pirenne (1925b).

¹⁸ Geciteerd in Lyon (1974), p. 342.

impact van de Germaanse invallen, zeker in de Duitse historiografie: “il y a bien de choses que nous devons désapprendre de l’Allemagne”, en de theorie over het begin van de middeleeuwen was er één van. In het Pirenne-archief tonen tal van losse notabriefjes aan hoe hij die stelling telkens gebalder, krachtiger of gevatter trachtte te formuleren: “Les Germains ont barbarisé l’Empire mais non germanisé. Leur influence a été énormément exagéré par l’école allemande dont on a accepté trop complètement les doctrines”¹⁹, of nog: “Au lieu de dire que l’Europe se germanise, il serait plus exact de dire qu’elle se byzantinise ou si on veut qu’elle s’orientalise. La germanisation par les Carolingiens est une conséquence de l’invasion islamique.”²⁰

De komende jaren vervolgde de Pirenne-these haar internationale tournee. Pirenne zette in 1927 zijn *Mahomet et Charlemagne*-these uiteen in Kopenhagen en doceerde ook in Praag enkele lessen over *Les débuts du moyen âge et la grande invasion musulmane*. In 1928 vond hij na verder detailonderzoek een nieuwe discrepantie tussen de Merovingische en de Karolingische periode: papyrus, het voornaamste schrijfmateriaal tijdens de Merovingische periode en aangevoerd uit de Nijldelta, werd tijdens de Karolingische periode steeds meer vervangen door inheems perkament. Samen met papyrus verdwenen volgens Pirenne ook een aantal oosterse waren als kruiden, olie en zijde uit het westen, omdat de Arabische controle over het Middellandse Zeegebied vanaf die tijd deze toevoer afsloot. Hij schreef zijn nieuwe bevindingen neer in het artikel *Le commerce du papyrus dans la Gaule mérovingienne*.²¹ In datzelfde jaar publiceerde hij ook de detailstudie *Un prétendu drapier milanais en 926*, waarin hij het voortbestaan van de textielhandel tussen Noord-Italië en Duitsland in de vroege tiende eeuw ontcrachtte, opnieuw aantonend dat de Arabische invallen de handelscontacten van het westen met het Middellandse Zeegebied hadden stopgezet.²²

Hoe langer Pirenne de zeldzame en moeilijke documenten uit de vroege middeleeuwen bestudeerde om bewijslast te zoeken voor zijn these, hoe meer hij de nood voelde zijn bevindingen onmiddellijk af te toetsen bij collega-historici. Een uitstekend forum hiervoor was het zesde Internationaal Historisch Congres te Oslo in augustus 1928. Pirenne’s voordracht over *L’expansion de l’Islam et le commencement du moyen âge* op de openingszitting sloeg in als een bom en genereerde de hele verdere dag een debat dat qua intensiteit en gedrevenheid de intellectuele durf van de Pirenne-these evenaarde. Historici als Dopsch, Halicki, Colenbrander en Bloch voerden tegenargumenten aan, die Pirenne ijverig noteerde om ze van repliek te kunnen dienen. Pirenne gaf toe dat meer onderzoek nodig was maar hield vast aan zijn these dat de middeleeuwen pas begonnen met het rijk van Karel de Grote, en dat niet de Germaanse invallen maar de Arabische

---

¹⁹ Algemeen Rijksarchief (Brussel), *Inventaris van het archief van Henri Pirenne*, nr. 521 (zie inventaris door L. De Mecheleer, Algemeen Rijksarchief, 2016, p. 62).

²⁰ Universiteitsarchief ULB, *Archives Pirenne*, 026PP/01/06/006.

²¹ Pirenne (1928a)).

²² Pirenne (1928b).

veroveringen een beslissende verschuiving van het zwaartepunt hadden teweeggebracht van het Middellandse Zeegebied naar West-Europa. Hij verliet Oslo in de zekerheid dat zijn these baanbrekend was, maar dat hij de culturele en spirituele transformaties in West-Europa tussen de vierde en de negende eeuw nader moest bestuderen om zijn stelling verder te verstevigen. In 1929 gaf Pirenne nieuwe lezingen over *L'islam et le moyen âge* aan de universiteiten van Montpellier en Gent. Ook in zijn correspondentie met collega-historici wisselde Pirenne verder meningen uit over zijn *Mahomet et Charlemagne*-these, die op tegenwerpingen allerhande bleef stuiten. Opmerkingen op zijn these diende hij onmiddellijk van weerwoord, zoals geïllustreerd door zijn aantekeningen bij een brief van P. Peeters van 3 juni 1929 (“Cette note ne détruit en rien ma thèse...”)²³ en deze nota uit het Pirenne-archief: “Je ne formule pas une théorie. Je constate un fait et j'en déduis des conséquences. On ne l'a pas remarqué plus tôt parce que l'on n'a jamais envisagé l'ensemble d'Europe en ce temps.”²⁴

In zijn kritische analyse van het ‘fenomeen Pirenne’ zou Jan Dhondt in 1966 diens *Mahomet et Charlemagne*-these een ‘wetenschappelijke catastrofe’ noemen, een idee ‘opgevat toen de toegankelijkheid van bronnen nog gering was, en uitgewerkt in een levensfase waarin hij reeds zozeer afgesloten was van de tegenspraak der feiten dat zijn these voor hem een axioma geworden was.’²⁵ De *Mahomet et Charlemagne*-these werd voor Pirenne bovendien wellicht onbewust een soort ‘wetenschappelijke revanche’ op Duitsland en de Duitse historiografie. Voor de oorlog stelde hij – onder invloed van Lamprecht en de Duitse methode – nog: “Ce qu'il faut pour apprécier un mouvement économique, ce sont des faits de masse, non des faits divers, des rarités, des singularités.” Nadien werd hem in de kritiek op zijn *Mahomet et Charlemagne*-these precies die te grote focus op toevalligheden en op individuele casussen als bewijsvoering voor een globale evolutie verweten. Maar Pirenne wilde kost wat kost bewijzen ‘ce que nous devons désapprendre de l'Allemagne’, en hoezeer de invloed van de Germaanse invallen op de West-Europese geschiedenis was overdreven.

Hij hamerde op “la réduction ad minimum du rôle des Grandes Invasions et du concept même de ‘germanisation’, la permanence conséquente en Occident même des cadres économiques et institutionnels de l'Empire romain jusqu'à la césure véritable que Pirenne place au moment de l'expansion musulmane.”²⁶ Dit soort ‘*travail de deuil*’ over het Duitse deel van zijn cultuur leidde Pirenne volgens Violante onrechtstreeks naar de originele ideeën achter *Mahomet et Charlemagne* en *Histoire de L'Europe*. Aan de basis van de Pirenne-theses lag met andere woorden op zijn minst ten dele een extra-wetenschappelijke,

---

²³ Universiteitsarchief ULB, Archives Pirenne, 026PP/01/03/011.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Geciteerd in Blockmans (1975), p. 31.

²⁶ Violante (1997), zoals geciteerd in Toubert (2001), p. 319.

psychologische motivatie (zijn anti-Duitse gevoelens na WO I), waardoor Pirenne pas in tweede instantie, en met de grootste moeite, bewijsplaatsen in de bronnen ging zoeken.²⁷

Wanneer in april 1930 de volledige vernederlandsing van de Gentse Rijksuniversiteit een feit werd, vroeg Pirenne zoals hij gepland had het emiraat aan (hij werd officieel emeritus op 20 mei 1930) en verhuisde naar zijn nieuwe woning in Ukkel. In Brussel werkte Pirenne verder aan de voltooiing van de *Histoire de Belgique* en zijn onderzoek naar de overgang van oudheid naar middeleeuwen. Hij bracht in dit kader twee nieuwe detailstudies uit om aan te tonen dat de handel tussen Oost en West bleef doorleven tijdens de Merovingische tijd en dat daar een einde aan kwam onder de Karolingers met de Arabische verovering van het Middellandse Zeegebied. Ze werden gepubliceerd onder de titel *Le Cellarium Fisci: une institution économique des temps mérovingiens*²⁸ en *Le char à boeufs des derniers Mérovingiens: note sur un passage d'Eginhard*²⁹.

In januari en februari 1931 was Pirenne gastdocent aan de universiteit van Algiers. Hij was inmiddels geroutineerd in het geven van lezingen over *Mahomet et Charlemagne* en zette, redenaar als hij was, zijn stelling met steeds gevatter vergelijkingen kracht bij. Zo tekende hij in zijn voorbereidende nota's in Algiers onder meer op:

Faire l'histoire du haut moyen âge sans tenir compte de la Méditerranée et de l'invasion musulmane et en ne se plaçant qu'au point de vue barbare (c'est vraiment un point de vue barbare), c'est comme si on faisait l'histoire grecque sans tenir compte des guerres médiques ou l'histoire de la Révolution française sans tenir compte des guerres contre l'Europe.³⁰

Aanwezig op de lezing van Pirenne in Algiers was onder meer Fernand Braudel, voor wie de vernieuwende thèse van *Mahomet et Charlemagne* en de uitzonderlijke redenaarskunst van Pirenne – hij sprak zonder nota's, krachtig gesticulerend en zonder haperen – een intellectuele openbaring was. Pirenne's invloed zou Braudel ertoe brengen zijn onderzoeksthema te wijzigen en zich te beginnen concentreren op “la Méditerranée en soi, à sa très vieille et fabuleuse histoire, tellement plus colorée et excitante pour l'imagination que le triste personnage de Philippe II.”³¹

Terug in eigen land gaf Pirenne eind maart in Antwerpen een lezing over *La Méditerranée, L'Islam et les croisades*. De maand daarop overleed op 31-jarige leeftijd zijn zoon Robert. Er van overtuigd dat werken de beste manier was om zijn verdriet te lijf te

---

²⁷ Blockmans (1975), p.58.

²⁸ Pirenne (1930a).

²⁹ Pirenne (1930b).

³⁰ Universiteitsarchief ULB, *Archives Pirenne*, 026PP/01/06/006.

³¹ Daix (1995), p. 92. De *thèse d'état* waar Braudel toen aan werkte werd omgevormd van een thesis over de maritieme politiek van Filips II, naar een these waarin de Middellandse Zee als structureel gegeven centraal stond. Bovenop deze quasi onbeweeglijke structuur entte zich het conjuncturele niveau van prijzen en lonen en pas in laatste instantie het niveau van de feitelijkheden en dus van de historische figuur van Filips II. De drietrapsraket van de tweede *Annales* school was geboren. Zie Braudel (1949).

gaan, legde hij de laatste hand aan zijn *Histoire de Belgique* en gaf in de herfst van 1931 als gastprofessor een lezingenreeks over *Mahomet et Charlemagne. Essai sur les origines du Moyen Age* aan de ULB. Zich indekkend tegen de kritiek die zou volgen van aanhangers van de gangbare opvatting, verantwoorde hij zijn these met de woorden: “Il n’est pas question ici d’iconoclastie. Le progrès scientifique indique une vue nouvelle.”³²

Over de traditionele situering van het ontstaan van de middeleeuwen bij de val van het Romeinse Rijk en de Germaanse invallen vertelde hij:

Pour ma part je ne le crois pas ou plutôt je ne le crois plus. Car pendant un quart de siècle j’ai enseigné la doctrine courante. C’est peu à peu que j’ai examiné, par l’examen des faits, par simple empirisme d’observateur, à m’en détacher et à ne plus croire que le Ve siècle constitue vraiment un point nommant, une coupure si vous voulez de l’histoire et à réputer celle-ci à quelques suites plus bas, à l’époque de l’expansion de l’Islam dans le bassin de la Méditerranée. (...) J’ai hésité longtemps avant d’abandonner ses idées consacrées par l’adhérence de tant des savants et des travailleurs. (...) Je ne veux même tanter les conséquences. Elles m’effrayent un peu, mais c’est plus fort que moi. Je me résigne à les accepter.³³

De lezingenreeks aan de ULB werd, mede door Pirenne’s faam als nationaal historicus, een succes en een populaire sociale gebeurtenis, waar niet enkel professoren en studenten op afkwamen, maar ook regeringsleden en notabelen. De reacties op deze lezingen en het algemene intellectuele debat dat ze losweekten toont aan hoezeer het werk hem passioneerde, zoals hij toegaf in een brief aan Huizinga:

Je suis embarqué depuis quelques temps dans des recherches sur la fin de l’antiquité et le commencement du moyen âge, qui ne s’ouvre à mon avis qu’avec l’invasion de l’Islam dans la Méditerranée. Depuis le Congrès d’Oslo, où j’ai exposé et où on a longuement discuté mes idées, le sujet est à l’ordre du jour. Les uns m’approuvent, d’autres me combattent. Me voilà donc forcé de traiter à fond la question à laquelle je n’ai consacré jusqu’ici que deux petits articles, sans me douter du bruit qu’ils feraient. Je lui ai consacré cet hiver un cours libre à l’Université de Bruxelles. Mais je prépare un livre qui me prendra sans doute deux ou trois ans. Le problème est magnifique. Il me passionne comme si j’avais encore vingt ans. C’est sans doute le plus grand avantage que j’en retirerai. En attendant, me voilà donc pour longtemps revenu au haut moyen âge. Je terminerai ma carrière comme je l’ai commencé.³⁴

Met de voltooiing van de *Histoire de Belgique* in 1932 had Pirenne eindelijk de handen vrij om zich volledig aan het schrijven van het boek *Mahomet et Charlemagne* te wijden. In

---

³² Universiteitsarchief ULB, *Archives Pirenne*, 026PP/01/06/006.

³³ Universiteitsarchief ULB, *Archives Pirenne*, 026PP/01/06/006.

³⁴ Huizinga (1935).

1933 toonde hij met het artikel *Le trésor des rois mérovingiens* aan dat de Merovingers de Romeinse financiële instellingen handhaafden totdat de Arabische veroveringen in het midden van de zevende eeuw de handelsroutes afsneden en zodoende West-Europa terugwierpen op een quasi exclusieve agrarische economie.³⁵ Nog in het kader van *Mahomet et Charlemagne* hield Pirenne twee lezingen te Rome over *L’Invasion de l’Islam dans la Méditerranée et les débuts du moyen âge* en over *La Méditerranée, les Germains et l’Islam*. In weer een andere detailstudie, *La fin du commerce des syriens en Occident*, argumenteerde Pirenne dat de handel met Syrische kooplui als tussenschakel van de Mediterrane Oost-West handel in de loop van de zevende eeuw stilviel, en dat Syrische handelaars onder de Karolingers zo zeldzaam waren geworden in West-Europa dat ze enkel nog wat luxeartikelen verschaften aan een zeer beperkt cliënteel van hoge aristocraten. Hij ontdekte tevens dat onder de Merovingers de rekeningen van handelaars nog in het Latijn waren opgesteld, maar dat de kennis van die klassieke taal door de Arabische veroveringen en het ontstaan van het feodale West-Europa onder de Karolingers het monopolie werd van de Kerk – bevindingen die hij publiceerde in het artikel *De l’état de l’instruction des laïques à l’époque mérovingienne*.³⁶

Hij had nu voldoende bewijsmateriaal uit geschreven, archeologische en numismatische bronnen verzameld om zich aan het schrijven te zetten van het boek *Mahomet et Charlemagne*. Eerst reisde hij echter nog via een tussenstop in Rome naar Caïro, waar hij aan de universiteit een reeks lezingen gaf over *L’Expansion de l’Islam dans la Méditerranée et les débuts du moyen âge*.

In 1935 hield Pirenne in Rome, tijdens zijn jaarlijkse bezoek aan het *Institut Historique belge*, zijn laatste lezing voor zijn overlijden: *La Méditerranée, les Germains et l’Islam*. Ook nu was er weer contestatie. Evaristo Carusi, professor Oosters recht in Rome, weerlegde Pirenne’s bewering dat de Islam het voortleven van de instellingen van het Romeinse Rijk had doorbroken. Volgens hem was het Recht van de Muzelmannen immers gebaseerd op het Romeinse Recht. Pirenne noemde diens tegenwerpingen in zijn nota’s ‘une curieuse manifestation de nationalisme.’³⁷ En dat kon tellen als belediging, want “le nationalisme a conduit l’humanité à la plus grande catastrophe qu’elle ait jamais connue”, zo schreef hij in november 1917 al.³⁸ In de krant *Nation belge* werd het voorval subtieler maar daarom niet minder vernietigend besproken:

M. E. Carusi félicita chaleureusement le professeur belge au nom de l’Université de Rome. Non cependant sans formuler quelques réserves à l’égard d’une thèse qui, en

---

³⁵ Pirenne (1933).

³⁶ Pirenne (1934).

³⁷ Universiteitsarchief ULB, *Archives Pirenne*, 026PP/01/06/006.

³⁸ Lyon, Lyon & Pirenne (1994), p. 197.

établissant une cassure après l'Empire, ne se concilie peut-être pas assez avec une filiation à laquelle les Romains d'aujourd'hui tiennent beaucoup...³⁹

Terug in Ukkel legde hij op 4 mei de laatste hand aan het manuscript van *Mahomet et Charlemagne*, dat hij volgens een strakke tijdsplanning in minder dan vier maanden had voltooid. Kort nadien overleed een derde zoon van hem, Henri-Edouard. Diezelfde avond nog werd Pirenne zelf ziek. Het duurde uiteindelijk tot 24 oktober voor een longontsteking de sterk verzwakte Pirenne fataal zou worden. De pers gewaagde naar aanleiding van Pirenne's overlijden van een '*deuil national*'; op zijn begrafenis waren tal van hoogwaardigheidsbekleders aanwezig.

Tot op heden wordt Pirenne herdacht en gehuldigd (hij schopte het in 1962 zelfs tot de eerste Belgische historicus wiens beeltenis op een postzegel werd vereeuwigd); sommige van zijn werken worden nog steeds als studiehandboek of naslagwerk gehanteerd en vooral zijn *Mahomet et Charlemagne* is nog steeds onderwerp van debat en vertrekpunt van nieuwe theorieën, zowel over de overgang naar de middeleeuwen als over de rol van de Islam in de West-Europese geschiedenis. Publicaties over Pirenne zouden in de loop der jaren heel tegenstrijdige percepties van de historicus en van zijn stellingen tonen.

Posthume roem en wedervaren van de Pirenne-these

Eén jaar na zijn overlijden werd door de erven Pirenne de *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle* uitgegeven, het nooit voltooide werk dat Pirenne zoals reeds vermeld was beginnen schrijven in ballingschap in Duitsland.⁴⁰

Daarnaast werd in opdracht van Pirenne's enige overlevende zoon Jacques een oud-leerling van Pirenne, Fernand Vercauteren, aangezocht om de redactie te verzorgen van het manuscript van *Mahomet et Charlemagne*.⁴¹ Dat boek werd in 1937 gepubliceerd als het 'spiritueel testament' van Pirenne en kon onmiddellijk op grote belangstelling rekenen van de pers en van buitenlandse uitgeverijen.⁴² Vertalingen in het Italiaans, het Nederlands en het Duits volgden – met in het laatste geval een wel erg originele vertaling

---

³⁹ Universiteitsarchief ULB, Archives Pirenne, 026PP/01/06/006.

⁴⁰ Pirenne (1936). Het werk werd in 2014 heruitgegeven in een kritische editie, zie hierboven noot 8.

⁴¹ Fernand Vercauteren (1903-1979) was een directe leerling van Pirenne in Gent, waar hij promoveerde tot doctor in de geschiedenis in 1926. Deze veelzijdige mediëvist ontwikkelde een oeuvre dat qua thematiek geheel in de lijn lag van Pirenne (stadsgeschiedenis, diplomatiek, sociaal-economische geschiedenis van de vroege middeleeuwen). Vanaf 1938 was hij aangesteld als lesgever aan de Université de Liège, zie Joris (1979).

⁴² Pirenne (1937).

uit 1939.⁴³ De erven Pirenne hadden zelf Heinrich Sproemberg aangezocht en voorgesteld als vertaler, één van de zeldzame Duitse collega's waarmee Pirenne aan het einde van zijn leven nog contacten onderhield. Heinrich Sproemberg (1889-1966) was opgeleid in de beste liberale Duitse traditie bij ondermeer Gustav Schmoller.⁴⁴ Zijn kansen op een academische carrière werden evenwel gekortwiek, enerzijds omwille van zijn kritische houding tegenover het militarisme in het Wilhelminische Duitsland en tijdens de Weimar republiek en anderzijds omwille van zijn deels Joodse origine eens de Nazi's aan de macht waren gekomen. Sproemberg bleef tot na de Tweede Wereldoorlog in de marge van het Duitse academische wereldje en zou pas in de context van de DDR carrière maken. In een, ook al postuum verschenen, autobiografische schets ging hij uitgebreid in op zijn contacten met Pirenne (inclusief een editie van hun onderlinge correspondentie, die aanhield tot kort voor Pirenne's overlijden in 1935) en op de vele onderzoeksthema's uit de Vlaamse en Belgische geschiedenis die hij heeft behandeld.⁴⁵

De officiële Duitse vertaling uit 1939 was echter niet van de hand van Stroemberg, maar van een jonge mediëvist, Paul-Egon Hübinger (1911-1987).⁴⁶ Indien Hübinger zelf niet van Nazi-sympathiën kan worden verdacht, dan gold deze vaststelling zeker voor zijn opdrachtgevers en directe leidinggevend. Ze waren immers ingebed in de Westforschungsgroep, die vanuit het *Institut für die geschichtliche Landeskunde der Rheinlande* met Franz Petri als spilfiguur opereerde. Deze Franz Petri (1903-1993), oudstrijder uit Wereldoorlog I, was in 1936 lid geworden van de SA, een jaar nadien ook van de NSDAP en werd na de oorlog en het traditionele proces van denazificatie opnieuw hoogleraar, onder meer in Münster en Bonn.⁴⁷ Hij had in de jaren dertig aan de KUL gestudeerd en was gepromoveerd op een proefschrift over het ontstaan van de taalgrens: *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich* (verschenen in 1937, hetzelfde jaar als *Mahomet et Charlemagne*).⁴⁸ Aanvankelijk wetenschappelijk medewerker in Keulen, werd hij actief betrokken bij de De Vlag (Duitsch-Vlaamsche Arbeidsgemeenschap), een Nieuwe Orde-beweging die een culturele toenadering tussen Duitsland en het Vlaamse broedervolk nastreefde. In april 1940, een maand voor de bezetting zou starten, zou hij

---

⁴³ Pirenne (1939, vertaling door P.-E. Hübinger).

⁴⁴ Borgolte (1996).

⁴⁵ Zie vooral het onafgewerkt gebleven hoofdstuk 'Pirenne und die Deutsche Geschichtswissenschaft' in Sproemberg (1971).

⁴⁶ Zie over Hübinger: Ewig (1987). Hübinger speelde onder meer een doorslaggevende rol in het tot stand komen van het Institut Historique Allemand in Parijs, zie Pfeil (2008).

⁴⁷ Over de rol van deze groep tijdens de tweede wereldoorlog: Rusinek (2003).

⁴⁸ Petri's thesis over de taalgrens zou, naar verluidt, Hitlers politiek ten overstaan van België en Nederland hebben beïnvloed. Tijdens zijn Nazitijd had Petri uitvoerig Pirenne bekritiseerd – zijn boekbespreking van het laatste deel van de *Histoire de Belgique* telde niet minder dan 110 pagina's! In 1935 schreef hij een overlijdensbericht van Pirenne in het leidinggevend Duitse vakblad *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* waarin hij weliswaar woorden van lof overhad voor Pirenne, maar toch vaststelde dat hij niet in staat was geweest 'das innerste Wesen des Deutschen und einer um Volksverbundenheit ringenden deutschen Wissenschaft begriffen zu haben'. Zie onder meer Schöttler (1998), p. 877-878. Verder nog over Petri: Ditt (1996) en een kritischer inschatting van de Westforschung door de Nederlandse socioloog H. Derks: Derks (2001), passim en Derks (2005).

Die Niederlande (Holland und Belgien) und das Reich publiceren, een brochure om toekomstige bezettingsambtenaren vertrouwd te maken met de geschiedenis van het door hen te bestuderen gebied.⁴⁹ Tijdens de Tweede Wereldoorlog was Petri, ditmaal in uniform, in Brussel gestationeerd. Hij was er leidinggevend ambtenaar ‘für Volkstum, Kultur und Wissenschaften’ en als dusdanig toegevoegd aan de militaire bezettingsmacht.⁵⁰

In de kring van de *Westforschung* werd de Duitse ‘vertaling’ van *Mahomet et Charlemagne* op een erg creatieve manier uitgevoerd. Vooreerst werd de titel symptomatisch aangepast voor waar het Petri en de zijnen om te doen was: hij luidde nu *Geburt des Abendlandes. Untergang der Antike am Mittelmeer und Aufstieg des germanisches Mittelalters*. Vermits de tekst postuum was uitgegeven en dus onafgewerkt was gebleven, was hij ondanks het wetenschappelijk advies van een van Pirenne’s leerlingen, de latere Luikse hoogleraar Fernand Vercauteren, niet volledig van voetnoten voorzien. De Duitse vertalers voegden dan maar naar hartenlust zelf voetnoten toe, waarin de werken van onder meer Petri een belangrijke rol kregen – een subtiele vorm om zich een tekst toe te eigenen, een perfide techniek van vervalsing, een aardig staaltje vaktechniek uit het labo van Goebbels’ *Ministerium für Propaganda und Volksaufklärung*. Uiteindelijk werd aldus een reeks opvattingen aan zijn tekst gekoppeld - zoals het belang van raciale elementen om de geschiedenis te verklaren, de cultus van het Germanendom en volksverbondenheid - die Pirenne net met veel heftigheid bestreden had en waarvan hij in zijn opmerkelijke rectorale redevoeringen van 1919, 1920 en 1921 reeds de intellectuele rekening had gemaakt. Van deze opmerkelijke versie van Pirenne’s *Mahomet et Charlemagne* verschenen, ondanks het protest van de erven Pirenne bij de oorspronkelijke uitgever, twee edities: in 1939 en in 1942.

Een heel nieuwe interpretatie van de rol van de Arabische veroveringen op de West-Europese geschiedenis werd in 1953 geleverd door de Zweedse historicus Sture Bolin.⁵¹ Die argumenteerde op basis van Pirenne’s *Mahomet et Charlemagne* dat de Middellands Zee niet het enige knooppunt was van de handel tussen West-Europa en de Islamitische wereld. Westerse producten werden immers geruild tegen handelswaar uit het hoge Noorden (zoals bont, honing en amber) en op hun beurt van daaruit weer geëxporteerd naar de Islamitische wereld in ruil voor Oosterse producten. Met andere woorden: de Islamitische en de Karolingische wereld zouden in verbinding met elkaar hebben gestaan via de tussenschakel van Scandinavische kooplui-piraten: de zogenaamde ‘*Viking-connection*’. Conclusie was dat de handel in West-Europa met het (Arabische) Middellandse Zeegebied misschien wel afnam onder de Karolingers, maar dat de handel met het hoge Noorden juist floreerde. De impact van de Arabische veroveringen zou met andere

---

⁴⁹ Gepubliceerd bij het Ludwig Röhrscheid Verlag in Bonn met de veelzeggende ondertitel ‘Volkstum – Geschichte – Gegenwart’. Zie Petri (1940).

⁵⁰ Een genuanceerder beeld van het optreden van Petri bij Beyen (2003).

⁵¹ Bolin (1953).

woorden inderdaad aan de basis hebben gelegen van de Karolingische staat, niet door de handel en de economische groei in het Westen te vertragen of stil te leggen, maar juist door die indirect (via ruilhandel met het hoge Noorden) te stimuleren. Het was bijgevolg Rurik die Mohammed en Karel de Grote zou hebben samengebracht volgens deze (in)versie van de Pirenne-thesis, en Rurik die daarmee bijdroeg tot de beslissende verschuiving van het economische zwaartepunt in Europa van het Middellandse Zeegebied naar het Noorden. De opvattingen van Bolin worden momenteel amper nog ernstig genomen.⁵²

In 1955 ging het tweede naoorlogs congres van het *Comité International des Sciences Historiques* in Rome door, het eerste waaraan zowel Oostbloklanden als, voor het eerst sinds de Nazitijd en de oorlog, opnieuw Duitsers deelnamen. De uitgebreide Belgische delegatie (53 historici namen er aan deel) stond nog steeds sterk in de schaduw van hun meester: Pirenne had het congres in 1923 in Brussel zelf georganiseerd, nu waren het zijn toonaangevende directe leerlingen die de nationale delegatie aanvoerden. Bovendien was een der sessies, '*Rapporti fra Oriente e Occidente durante l'alto medioevo*', aan de nog volop woedende discussie over zijn *Mahomet et Charlemagne* gewijd. Het zelfbeeld van de Belgische historici als geestelijke 'kinderen van Pirenne' was van een evidentie die alle ideologische en levensbeschouwelijke grenzen oversteeg. De roem van Pirenne straalde af op de Belgen. Hun delegatieleider, de Luikse mediëvist Paul Harsin, werd door de algemene vergadering aangeduid om namens de congresgangers de organisatoren te danken, en dat deed hij onder meer door andermaal een erg nadrukkelijke hulde te brengen aan Pirenne. Een andere leerling van Pirenne, de ook in Luik benoemde Gentenaar Fernand Vercauteren (die de postume redactie van het manuscript van *Mahomet et Charlemagne* had verzorgd), hield dan weer het algemeen overzicht van de vorderingen en oriëntaties van de mediëvistiek. Ook over zijn schouder keek Pirenne mee, getuige het primaat van de sociaal-economische geschiedenis in zijn overzicht. Voor de leerlingen van Pirenne leek de toekomst erg beloftevol; de recepten van de leermeester bleken nog steeds succesvol en amper aan enige kritiek onderhevig.⁵³ Dergelijke (overdreven) respectvolle benadering van het woord van Pirenne is lang blijven nawerken. Nog in 1985 organiseerde de Université de Liège een colloquium over Pirenne, naar aanleiding van de 50 jaar van zijn overlijdensdatum. Over de Pirenne-thesis kwam André Joris niet verder dan een '*relire Mahomet et Charlemagne*' om te concluderen dat '*en définitive, Pirenne n'aurait pas tort dans ses conclusions, à défaut d'avoir raison dans ses explications*'⁵⁴. Op dat ogenblik was al een hele batterij aan argumenten aangebracht die,

---

⁵² Een overzicht van deze debatten (en ook de weerlegging van Bolin) treft men aan in een ander postuum verschenen synthese-boek van een Gents mediëvist: Verhulst (2002).

⁵³ Tollebeek (2007). Voor het intellectuele klimaat waarin Belgische historici na Wereldoorlog Twee werkten, zie Witte (2009), passim.

⁵⁴ Joris (1987).

vooral vanuit archeologische hoek, de kritiek op de Pirenne-thesis hadden onderbouwd. Klassiek in dit verband is de publicatie van de Engelse archeologen Hodges en Whitehouse uit 1983, die tot in hun titel alluderen op de these.⁵⁵ Op een tweede herdenkingscolloquium in hetzelfde jaar 1985, dat op zich wat meer om het lijf had dan het Luikse initiatief, werd de Pirenne-thesis zelfs buiten beschouwing gelaten, al is ze onderhuids in een aantal voor het overige uitstekende bijdragen, wel aanwezig.⁵⁶

De Amerikaanse mediëvist Bryce Lyon (1920-2007) publiceerde in 1974 bij de Gentse uitgeverij Story-scientia een alomvattende biografie van Pirenne - *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study* - in de beste Angelsaksische traditie, met veel aandacht voor een minutieuze reconstructie van leven en carrière van de bestudeerde historicus. Lyon had gedoceerd aan Harvard en Berkeley. De studentenagitatie in de late jaren '60 aldaar had hem er toe gebracht om de relatieve rust van de Oostkust op te zoeken aan de universiteit van Brown in Providence. Hij was een alumnus van Carl Stephenson (1886-1954), één van de Amerikanen die zelf in Gent bij Pirenne was komen studeren. De biografie van Lyon oogste kritiek omwille van haar weinig kritische ingesteldheid en de afwezigheid van een echte duiding van het fenomeen Pirenne. Opgemerkt werd vooral de kritiek van de Gents mediëvist, nadien hoogleraar in Rotterdam en Leiden Wim Blockmans die het over 'mandarijnenhulde' had, nota bene in het tijdschrift waar Pirenne zo nauw mee betrokken was geweest: de Handelingen van de Gentse Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde.⁵⁷ Het is inderdaad opmerkelijk hoe Lyon, ondanks zijn geprivilegieerde toegang tot de bronnen (hij werd een trouwe vriend van Pirenne's zoon Jacques) en zijn jarenlange archiefonderzoek, kritische bedenkingen over het 'fenomeen Pirenne' of over de ontstaanscontext van zijn *Mahomet et Charlemagne*-these heeft omzeild. Lyon zou in de nadien volgende decennia nog regelmatig fragmenten uit de briefwisseling van Pirenne uitgeven, of autobiografische geschriften. In 1988 kende de Rijksuniversiteit Gent hem, onder meer omwille van zijn Pirenne-studies, een eredoctoraat toe. Promotor namens de faculteit der Letteren hierbij was een ander Gents mediëvist met grote internationale faam: Adriaan E. Verhulst.⁵⁸ Het jaar voordien had Lyon voor het Mercatorfonds een heruitgave van *Mahomet et Charlemagne* verzorgd (ook in Nederlandse versie) onder de titel 'De Geboorte van Europa: Mohamed en Karel de Grote'.

In deze bijdrage gaan we verder niet in op de huidige opvattingen aangaande de Pirenne-these; de syntheses over de vroegmiddeleeuwse economische geschiedenis die

---

⁵⁵ Hodges & Whitehouse (1983).

⁵⁶ Despy & Verhulst (1986).

⁵⁷ Blockmans (1975). De hele controverse was ook aangewakkerd door Lyon zelf: Lyon (1975).

⁵⁸ Over Lyon en zijn vele banden met Belgische (en vooral Gentse) historici en instellingen, zie de gelegenheidsartikelen en het overzicht van zijn oeuvre in Nicholas, Bachrach & Murray (2012), passim. Vooral het artikel van Bachrach gaat in op de thematiek die ook in *Mahomet et Charlemagne* centraal staat: de overgang van oudheid naar middeleeuwen.

er momenteel toe doen – in de eerste plaats kan aan de werken van de Harvard mediëvist Michael McCormick of van de Oxford mediëvist Chris Wickham worden herinnerd – refereren er hoe dan ook allemaal naar.⁵⁹ En uiteraard wordt in de inleiding op recente heruitgaves van ‘Mahomet et Charlemagne’ – onder meer deze van 2005 – ook uitgebreid ingegaan op de kritieken en discussies die het boek bij mediëvisten blijft uitlokken.⁶⁰ Nog in 2016 verschenen quasi tegelijkertijd twee heruitgaven in Frankrijk, een die louter de tekst van Pirenne bevat, een tweede met een nieuwe inleiding door een Frans mediëvist, Bruno Dumézil.⁶¹

De Pirenne-thesis, een actueel debat?

Interessanter is het om hier nog even aan te stippen welke plaats de these ook vandaag nog inneemt, niet enkel in het wetenschappelijke maar ook in het populaire (om niet te zeggen populistische) debat. In de in 2007 verschenen publicatie *Trade, war and the world economy in the second millennium* wordt Pirenne op basis van zijn *Mahomet et Charlemagne*-these nog als één van de eerste ‘wereldhistorici’ beschouwd.⁶² Hoewel Pirenne zich zoals de meeste historici uit zijn tijd in hoofdzaak concentreerde op de geschiedschrijving van zijn eigen lokale, nationale en bij uitbreiding West-Europese habitat, richtte hij inderdaad als één van de eerste historici zijn blikveld buiten Europa en bracht hij de Byzantijnse en Arabische cultuur mee binnen in de Westerse historiografie. In de decennia na Pirenne’s dood werden het Europa-centrisme en het nationale element in de geschiedschrijving meer en meer vervangen door een globaliserende aanpak, in de zin van wereldgeschiedenis. Van deze trend was Henri Pirenne, dank zij het benadrukken van de comparatieve geschiedschrijving en de gedurfde *Mahomet et Charlemagne*-these, een onbetwiste voorloper.⁶³

Door zijn op het moment van verschijnen al provocerend karakter blijft *Mahomet et Charlemagne* echter ook een voor de hand liggende referentie in alle debatten waarin de

---

⁵⁹ Zie in dit verband McCormick (2001); Wickham (2005) en Wickham (2009). Te noteren dat alhoewel beiden zich duidelijk afzetten tegen Pirenne, de waardering voor de Pirenne-these als cruciaal reflectiemoment in de visie op een globale geschiedenis immens blijft. McCormick tekende in dit verband ook voor een inleiding op een andere klassieker van Pirenne: Pirenne (2014).

⁶⁰ De editie van 2005 (in de reeks *Quadrige* van de Presses universitaires de France) is voorzien van een dergelijke inleiding van de hand van Christophe Picard (université Paris I, Panthéon-Sorbonne). Zie Pirenne (2005).

⁶¹ Pirenne (2016). Dumézil is verbonden aan de Université de Paris-Ouest, Nanterre. Deze heruitgave verscheen, met een korte inleiding en geupdate bibliografie bij uitgeverij Tallandier, reeks *Texto*. De tweede recente editie verscheen bij uitgeverij Perrin (reeks *Tempus*) maar bevat geen specifieke inleiding.

⁶² Findlay & O’Rourke (2007).

⁶³ Thoen & Vanhoute (2011).

vaak moeizame relatie van het Westen met de Islamwereld centraal staat. Recuperaties allerhande, halve waarheden en hele leugens blijven daarbij het debat verstoren. De manier waarop de Duitse Westforschung het boek al kort na verschijnen voor de eigen ideologische kar had weten te spannen, heeft meer dan één auteur achteraf geïnspireerd.⁶⁴ Zo verscheen in eigen land in 2007 een boek over ‘*De duizendjarige oorlog tegen de Islam*’ waarin Pirenne’s *Mahomet et Charlemagne* genoemd wordt als “hét referentieboek over de vroegere relaties tussen het christelijke Westen en de moslims aan de overkant van de Middellandse Zee.”⁶⁵ Auteur Lucas Catherine leest in de Pirenne-thesen de ontstaansgeschiedenis van de Westerse islamofobie. Volgens Pirenne kreeg ‘het Westen’ gestalte tijdens de kruistochten. Europa ging zich in het Zuiden definiëren tegenover de Arabische wereld en bouwde zich een identiteit op in een negatief/positief zelfbeeld tegenover de eeuwige moslimvijand. Catherine noemt dit de ‘spiegel van Pirenne’, waarin de westerse beschaving zijn eigen identiteit aftoetst en bevestigd wil zien. Lucas Catherine is een terecht gerespecteerde Islamkenner en zijn genuanceerde benadering die de historische wortels van de niet aflatende golf van Islambashing wil verklaren, ook in relatie tot de gelijkaardige opgang van het antisemitisme, blijft zeer lezenswaardig. Toch deze kleine kanttekening. Catherine verwijst correct naar Pirenne als één van de eerste historici die het historische belang van de dynamiek tussen het Westen (Charlemagne) en de Arabische wereld (Mohammed) erkenden. Door het Westerse superioriteitsgevoel ten aanzien van de Islamwereld te omschrijven als de ‘spiegel van Pirenne’ insinueert hij echter wel dat ook Pirenne aan ‘islambashing’ deed, terwijl Pirenne - ondanks het feit dat hij natuurlijk ook een kind van zijn tijd was en dus niet ontsnapte aan dat superioriteitsdenken - eerder met een open, nieuwsgierige blik dan met een veroordelende blik naar die gebieden over de Middellandse Zee keek...

Dit geldt in mindere mate voor wat uit de riolen van het internet bij tijd en wijle op duikt. Ook daar blijft Pirenne’s *Mahomet et Charlemagne* een referentiepunt. Zo duikt Pirenne’s naam met de regelmaat van de klok op in extreemrechtse en Vlaams-nationalistische sites, waar in het kader van het Vlaamse onafhankelijkheidsstreven Pirenne’s ‘op verzoek van de koning gecreëerde, ideologische constructie van een Belgische nationaliteit’ in de *Histoire de Belgique* wordt gehekelde, terwijl zijn *Mahomet et Charlemagne* dan weer dankbaar wordt aangewend om de ‘van oudsher catastrofale impact van de Islam’ op ons eigen West-Europa aan te tonen. Ook op neoconservatieve en islamofobe internetfora wordt graag en gretig naar *Mahomet et Charlemagne* verwezen.⁶⁶

---

⁶⁴ Wat voor een niet aflatende stroom van publicaties zorgt: zo verscheen in 2012 in een context van neo-conservatieve, anti-islam-geïnspireerde publicaties nog een monografie die wel heel nadrukkelijk naar de Pirenne-thesen verwijst: Scott (2012).

⁶⁵ Cathérine (2007), p. 7-8.

⁶⁶ Zie onder meer: <http://www.stormfront.org/forum/showthread.php?t=265606>, http://www.samizdata.net/blog/archives/2004/04/henri_pirenne_on_the_impact_up.html, <http://www.originaldissent.com/forums/archive/index.php?t-1938.html> (“*Though Pirenne does not claim it, [Mahomet et Charlemagne] could*

Enerzijds zijn er uiteraard de scheldpartijen en gratuite uitspraken gevoed door de golf van aanslagen die Europa in de loop van de jaren 2015-16 hebben geraakt en door het optreden van het zelfgeproclameerde kalifaat van de Islamitische staat op het grondgebied van Irak en Syrië. Daarnaast is er het zeer specifieke debat rond de consequenties van de eventuele toetreding van Turkije tot de Europese Unie. Het is in dit verband interessant te verwijzen naar een uitspraak van voormalig Londen burgemeester, parlementslid voor de Britse conservatieven, politiek en intellectueel woelwater en sinds 2016 minister van buitenlandse zaken van Groot-Britannië, Boris Johnson. In een van zijn columns verschenen in *The Telegraph* verklaarde hij de angst voor de toetreding van Turkije tot de Europese Unie – waar hij overigens voor pleitte⁶⁷ – door een herinnering ‘diep in het collectieve Europese geheugen’ van een oorlog tegen de Moslims, zoals voor het eerst verwoord in Pirenne’s *Mahomet et Charlemagne*:

And then, says Henri Pirenne, there came the Muslim invasions of the seventh and eighth centuries. The Arabs were completely different in their war aims from the Germanic tribes who had pushed down from the north and sacked Rome. They didn't want to integrate. They didn't want to buy into that gorgeous Roman civilisation. They didn't aspire to Romanitas, let alone Christianitas. The Germans became Romanised as soon as they entered Romania. As Pirenne puts it, the Roman became Arabised as soon as he was conquered by Islam. (...) The result was the destruction of the Roman Economic Community, and the collapse of trade.(...) It was the end, says Pirenne, of the unity of the Roman system. It marked a steep decline in prosperity. There are many who now say that this brilliant thesis is a gross oversimplification. But even if it is only half-true, even if Pirenne's critics are right to say that these transformations were well on the way before the Muslim invasions, one can hardly doubt the profound psychological and emotional pull of what he says. Deep in the European subconscious is the memory of a war with the Muslims (...). The Turks battered down the doors of churches and enslaved people on the spot. It was the end of Rome, in the sense that Constantinople was still the imperial capital. It was the end of Christianity as the dominant religion of what was to become Istanbul. From that date, Turkey joins Egypt and North Africa and the huge tracts of the former Empire which our Popes and prelates and politicians think are not culturally congruent with modern, western Europe - because they fell to Islam.⁶⁸

---

not be a more damning collection of evidence that the replacement of the Christian culture of the southern and western Mediterranean seaboard by an Islamic one was one of the greatest catastrophes to befall Europe.”),

<http://www.jihadwatch.org/dhimmiwatch/archives/018278.php> (“The reason why the Christian West for centuries didn't have easy access to the Classical learning of the Christian East was because Muslims and Jihad had made the Mediterranean unsafe. It has to be the height of absurdity to block access to something and then take credit for transmitting it, yet that is precisely what Arabs do.”)

⁶⁷ Zie in dat verband onder meer ook Gimson (2012), p. 7.

⁶⁸ Zie <http://www.telegraph.co.uk/news/features/3631590/Why-are-we-so-afraid-of-Turkey.html>. De column was een fragment uit Johnson's boek *The Dream of Rome*, zie Johnson (2007). Boris Johnson, *The Dream of Rome*. London.

Een meer genuanceerde en gematigde stem is die van Islam reformist Bassam Tibi, emeritus hoogleraar van de universiteit van Göttingen. Hij ziet in de Pirenne-these het bewijs van een eeuwenlange geschiedenis van afstoten en aantrekken tussen de Islam en het Westen en pleit voor een ‘Euro-Islamitische’ brug tussen beide beschavingen:

I start with a reference to Henri Pirenne's thesis "No Charlemagne without Mohammed" (1937). What this means is that without the challenge of Islam, Charles the Great's Christian Occident would never have come into being. Pirenne shows that both these greats – Europe as Occident and Islam as civilisation – have from the very beginning a shared historical development, and are mutually challenging one another. The most recent shape that this relationship is taking can be seen in the massive migration of Muslims to Europe today (in 1950, there were only 800,000 Muslims in Western Europe, today there are 20 million). This process belongs in this context of mutual challenge, and is the contemporary expression of the classic confrontation between Islam and Europe which Henri Pirenne reconstructs. In my book "Kreuzzug und Djihad" (crusade and jihad), I try to take a fresh look at Pirenne's thesis and suggest interpreting the relationship of Islam to Europe as one of a century-long mutual "Threat and Fascination." Each has threatened the other, be it with Jihad conquest, crusades or colonisation, but has equally enriched the other in cultural and civilisational terms – be these medieval Islam's borrowings from Hellenism or the influence of Islamic rationalism on the European Renaissance. One may place the 20 million Muslims living in Europe today as part of this history into the overall context of threat and fascination.⁶⁹

Het zijn maar enkele voorbeelden om aan te tonen hoezeer *Mahomet et Charlemagne* nog leeft in het internationale, historische én politieke debat. De Pirenne-these, die inhoudelijk al snel na publicatie niet bestand bleek tegen de kritieken gebaseerd op verder onderzoek, blijft tot op heden nieuwe theorieën, interpretaties en debatten genereren. Een van de beste analyses van het fenomeen Pirenne blijft de tekst die een ander gereputeerd Gents historicus Jan Dhondt in 1966 publiceerde. Dhondt heeft het daarin over ‘*Une avalanche d’honneurs*’ of nog ‘*un ensemble barnumesque*’ wanneer hij refereert aan de stortvloed van eerbewijzen, gelegenheidspublicaties, eredoctoraten, herdenkingszittingen die Henri Pirenne reeds tijdens zijn leven te beurt vielen, en die na zijn overlijden bleven aanhouden. De conclusie van zijn analyse verdient het ook om aangehaald te worden, want ze is zonder meer toepasselijk op ‘*Mahomet et Charlemagne*’:

---

⁶⁹ http://ayaanhirsiali.web-log.nl/ayaanhirsiali/2007/02/mak_europa_heef.html#comment-19593007. Het boek waarnaar wordt verwezen is Tibi (2001). Zie ook de website van deze auteur en talrijke verwijzingen naar verdere lectuur: <http://www.bassamtibi.de/english/>

Si, comme je le crois, la tâche ultime de l'historien est de faire penser des générations, si ce n'est pas les pages imprimées qui importent, mais la vie nouvelle qui en jaillit, alors on conviendra que Henri Pirenne, pour avoir fait penser deux générations, est l'égal des plus grands⁷⁰

---

⁷⁰ Dhondt (1966), p. 119.

Bibliografie

- Beyen (2003). Marnix Beyen, "Wetenschap, politiek, nationaal-socialisme. De cultuurpolitiek van het Duits militair bezettingsbestuur in België, 1940-1944". In: *Belgisch Tijdschrift voor Eigentijdse Geschiedenis* 11, pp. 47-70.
- Blockmans (1966), Wim Blockmans, "Voorwoord bij 'Henri Pirenne: Historien des institutions urbaines'." In: Jan Dhondt (1966), pp. 57-63.
- Blockmans (1975), Wim Blockmans, "Mandarijnenhulde en wetenschapsgeschiedenis". *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 29, pp. 27-38.
- Bolin (1953). Sture Bolin, "Mohammed, Charlemagne and Rurik". *Scandinavian Economic History Review* 1, pp. 5-39.
- Boone, Billen & Keymeulen (2011), Marc Boone, Claire Billen & Sarah Keymeulen (eds.), "Henri Pirenne (1862-1935): a Belgian historian and the development of social and historical sciences", *Revue belge d'histoire contemporaine* XLI, pp. 287-581.
- Boone & Keymeulen (ter perse), Marc Boone & Sarah Keymeulen, " 'Personne Ne Songe à l'Europe, Sauf Quelques Utopistes Sans Voix Et Sans Force': Henri Pirenne (1864-1935) Et L'histoire De l'Europe". In: Denis Crouzet (ed.), *Historiens De l'Europe, Historiens d'Europe*. Paris.
- Borgolte (1996). Michael Borgolte, "Sozialgeschichte des Mittelalters. Eine Forschungsbilanz nach der deutschen Einheit". *Historische Zeitschrift* 22, pp. 9-19.
- Braudel (1949). Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Parijs.
- Catherine (2007). Lucas Catherine, *Van morendoders tot botsende beschaving. De duizendjarige oorlog tegen de Islam*, Berchem.
- Cracco (2004), Giorgio Cracco, "C. Violante, Das Ende der 'grossen Illusion'. Ein europäischer Historiker im Spannungsfeld von Krieg und Nachkriegszeit, Henri Pirenne (1914-1923) – Zu einer Neulesung der 'Geschichte Europas'". *Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient* 18. Berlin.
- Daix (1995), Pierre. Daix, *Braudel*. Parijs.
- Despy & Verhulst (1986). Georges Despy & Adriaan Verhulst (eds.), *La fortune historiographique des thèses d'Henri Pirenne. Actes du colloque organisé à l'occasion du cinquantenaire de la mort de l'historien belge par l'Institut des Hautes Études de Belgique 10-11 mai 1985*. Bruxelles.
- Derks (2001), Hans Derks, *Deutsche Westforschung. Ideologie und Praxis im 20. Jahrhundert*. Leipzig.
- Derks (2005). Hans Derks, "German Westforschung, 1918 to the present. The case of Franz Petri, 1903-1993". In: Ingo Haar & Michael Fahlbusch, *German scholars and ethnic cleansing 1919-1945*, pp. 175-199.
- Devroey & Knapen (2014), Jean-Pierre Devroey & Arnold Knaepen (éds.), *Henri Pirenne. Histoire de l'Europe éditée d'après les Carnets de captivité (1916-1918), suivie des Souvenirs de captivité (2 volumes)*. Bruxelles.
- Dhondt (1966), Jan Dhondt, "Henri Pirenne: historien des institutions urbaines". *Annali della fondazione italiana per la storia amministrativa* III, pp. 81-129 (in 1976 heruitgegeven in *Mensen en Machten. De belangrijkste studies van Jan Dhondt over de geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw*. Gent, pp. 63-119.)
- Ditt (1996). Karl Ditt, "Die Kulturraumforschung zwischen Wissenschaft und Politik. Das Beispiel Franz Petri (1903-1993)". In: *Westfälische Forschungen* 46, pp. 73-176.
- Ewig (1987). Eugen Ewig, "Paul-Egon Hübinger (1911-1987)". *Francia* 15, pp. 1143-1147.
- Findlay & O'Rourke (2007). Ronald Findlay & Kevin O'Rourke, *Power and Plenty. Trade, war and the world economy in the second millennium*. Princeton.
- Gimson (2012). Andrew Gimson, *Boris: The Rise of Boris Johnson*. London.
- Hodges & Whitehouse (1983). Richard Hodges, David Whitehouse, Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe. London. (Franse uitgave bij P. Lethellieux, Parijs, 1996)
- Huizinga (1935). Johan. Huizinga, "Henri Pirenne". *Handelingen en Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, pp. 179-184.
- Johnson (2007). Boris Johnson, *The Dream of Rome*. London.
- Joris (1979). André Joris, "Fernand Vercauteren (1903-1979)". *Revue belge de philologie et d'histoire* 57, pp. 299-300.

- Joris (1987). André Joris, “Relire Mahomet et Charlemagne”. In: Franz Bierlaire, Jean-Louis Kupper (eds.), *Henri Pirenne, de la cité de Liège à la ville de Gand. Actes du colloque organisé à l’université de Liège le 13 décembre 1985*. Liège (Cahiers de Cléo), pp. 117-126.
- Keymeulen & Tollebeek (2011), Sarah Keymeulen & Jo Tollebeek, *Henri Pirenne historian. A life in pictures*. Leuven.
- Lyon (1974), Bryce Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual history*. Gent. Lyon (1975). Bryce Lyon, “A reply to Jan Dhondt’s critique of Henri Pirenne”. *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 29, pp. 1-25.
- Lyon & Pirenne (1994), Bryce Lyon, Mary Lyon & Jacques-Henri Pirenne (eds.), “Réflexions d’un solitaire”. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* CLX, pp. 143-257.
- McCormick (2001). Michael McCormick, *The Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD 300-900*. Cambridge.
- Nicholas, Bachrach & Murray (2012). David Nicholas, Bernard S. Bachrach, James M. Murray (eds.), *Comparative perspectives on history and historians. Essays in memory of Bryce Lyon (1920-2007)*. Kalamazoo.
- Petri (1940). Franz Petri, *Die Niederlande (Holland und Belgien) und das Reich. Volkstum – Geschichte – Gegenwart*. Bonn.
- Pfeil (2008). Ulrich Pfeil, “Gründung und Aufbau des Instituts (1958-1968). Création et développement de l’Institut (1958-1968)” In: Rainer Babel & Rolf Grosse (eds.), *Das Deutsche Historische Institut Paris, l’Institut Historique Allemand 1958—2008*. Ostfildern, pp. 5-11.
- Pirenne (1920), Henri Pirenne, *Souvenirs de captivité en Allemagne (mars 1916- novembre 1918)*. Bruxelles.
- Pirenne (1922), Henri Pirenne, “Mahomet et Charlemagne”. *Revue belge de philologie et d’histoire* I, pp. 77-86.
- Pirenne (1923). Henri Pirenne, “Un contraste économique. Mérovingiens et Carolingiens”. *Revue belge d’histoire et de philologie* II, pp. 223-235.
- Pirenne (1925a). Henri Pirenne, *Medieval Cities: their origins and the revival of trade*. Princeton.
- Pirenne (1925b). Henri Pirenne, “Le fisc royal de Tournai”, in: *Mélanges d’histoire du Moyen-Age offerts à Ferdinand Lot*. Paris, pp. 641-648.
- Pirenne (1927). Henri Pirenne, *Les villes du Moyen-Age, essai d’histoire économique et sociale*. Bruxelles.
- Pirenne (1928a). Henri Pirenne, “Le commerce du papyrus dans la Gaule mérovingienne”. In: *Comptes rendus de l’Académie des inscriptions & belles-lettres*. Paris, pp. 178-191.
- Pirenne (1928b). Henri Pirenne, “Un prétendu drapier milanais en 926”. *Studi Medievali* nuova serie. Torino, pp. 131-133.
- Pirenne (1930a). Henri Pirenne, “Le Cellarium Fiscii: une institution économique des temps mérovingien”. *Bulletins de la classe des Lettres et des Sciences morales et politiques* XVI 5-7, pp. 201-211.
- Pirenne (1930b). Henri Pirenne, “Le char à boeufs des derniers Mérovingiens: note sur un passage d’Eginhard”. In: *Mélanges Paul Thomas. Recueil de mémoires concernant la philologie classique*. Bruges, pp. 555-560.
- Pirenne (1933). H. Pirenne, “Le trésor des rois mérovingiens”. In: *Festschrift til Halvdan Koht på sekstiårsdagen*. Oslo, pp. 71-78.
- Pirenne (1934). Henri Pirenne, “De l’état de l’instruction des laïques à l’époque mérovingienne”. *Revue Benedictine* XLVI, pp. 1-13.
- Pirenne (1936). Henri Pirenne, *Histoire de l’Europe des invasions au XVIe siècle*. Paris.
- Pirenne (1937). Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*. Bruxelles.
- Pirenne (1939). Henri Pirenne, Paul-Egon Hübinger (trans.), *Geburt des Abendlandes. Untergang der Antike am Mittelmeer und Aufstieg des germanisches Mittelalters*. Amsterdam.
- Pirenne (2005). Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*. Paris.
- Pirenne (2014). Henri Pirenne, *Medieval cities: their origins and the revival of trade*, Princeton. (De eerste editie dateert van 1925)
- Pirenne (2016). Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*. Paris.
- Rusinek (2003). Bernd-A. Rusinek, “‘Westforschungs’-Traditionen nach 1945. Ein Versuch über Kontinuität”. In: Burkhard Dietz, Helmut Gabel & Ulrich Tiedau (eds.), *Griff nach dem Westen. Die ‘Westforschung’ der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)*. Münster/New York, pp. 1150-1151.
- Schöttler (1998). Peter Schöttler, “Henri Pirenne, historien européen, entre la France et l’Allemagne”. In: *Revue belge de philologie et d’histoire* 76, pp. 877-878.

- Scott (2012). Emmet Scott, *Mohammed & Charlemagne revisited: the epilogue. The history of a controversy*. London/Nashville.
- S.n. (1912), *Manifestation en l'honneur de M. le professeur Henri Pirenne. Bruxelles, 12 mai 1912*. Mons.
- Sproemberg (1971). Heinrich Sproemberg, "Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. Ausgewählte Abhandlungen". *Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte* 18, pp. 377-446.
- Thoen & Vanhaute (2011). Erik Thoen & Eric Vanhaute, "Pirenne and economic and social history: influences, methods and reception", in: *Revue belge d'histoire contemporaine* XLI, pp. 343-345.
- Tibi (2001). Bassam Tibi, *Crusade and Jihad: Islam and the Christian World*. München.
- Tollebeek (2007). Jo Tollebeek, "Rome in 1955. Een momentopname van de Belgische en Nederlandse geschiedschrijving". *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 85, pp. 369-372.
- Toubert (2001), Pierre Toubert, "Henri Pirenne et l'Allemagne (1914-1923)". *Le Moyen Age* CVII, pp. 317-320.
- Van Caenegem (1994), Raoul Van Caenegem, "Henri Pirenne : medievalist and historian of Belgium". In: Raoul Van Caenegem & Ludo Milis (ed.), *Law, history, the Low Countries and Europe*. Londen.
- Verhulst (2000), Adriaan Verhulst, "Violante (Cinzio). Uno storico europeo tra guerra e dopoguerra, Henri Pirenne (1914-1923). [compte rendu]". *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 78, pp. 612.
- Verhulst (2002). Adriaan Verhulst, *The Carolingian economy*. Cambridge.
- Violante (1997), Cinzio Violante, "La fine della 'grande illusione'. Uno storico europeo tra guerra e dopoguerra, Henri Pirenne (1914-1923). Per una rilettura della 'Histoire de l'Europe'". *Annali dell'Instituto storico italo-germanico* 31. Bologna.
- Wickham (2005). Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400–800*. Oxford.
- Wickham (2009). Chris Wickham, *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000* (Penguin History of Europe). London.
- Witte (2009). Els Witte, *Voor vrede, democratie, wereldburgerschap en Europa. Belgische historici en de naoorlogse politiek-ideologische projecten (1944-1956)*. Kapellen.

‘Personne ne songe à l'Europe, sauf quelques utopistes sans voix et sans force’. Henri Pirenne (1862-1935) et *l’Histoire de l’Europe**

---

* Texte conçu dans le contexte du programme PAI (Pôle d’attraction interuniversitaire) ‘City and society in the Low Countries : 1200-1850. The ‘condition urbaine’ between resilience and vulnerability’ de Belspo (Politique scientifique fédérale Belge) Phase VII, see : <http://www.cityandsociety.be/>. Présenté par les deux auteurs au colloque ‘Historiens d’Europe, historiens de l’Europe’ Paris IV, labex EHNE Firenze villa Finaly (février 2016). Le texte sera publié, avec les autres actes du colloque, chez Champvallon.

Abstract (FR)

Entamé en captivité en Allemagne comme un projet 'pour faire passer le temps', *l'Histoire de l'Europe*, publié à titre posthume par son fils Jacques en 1936, témoigne de la situation particulière qui était celle d'Henri Pirenne pendant la première guerre mondiale. Dans cet article nous ne nous attarderons pas à décortiquer la genèse du livre et les manipulations de la part de son fils Jacques dont il a été en quelque sorte la victime. Par contre nous voulons à l'aide du texte et des prises de position de l'auteur pénétrer dans les fondements philosophiques et idéologiques des pensées de Pirenne et apprécier son apport à la construction d'une communauté intellectuelle européenne à l'issue de la Grande Guerre. Exaspéré par la montée du nationalisme et de ses effets, l'Europe semblait à Pirenne offrir l'unique sortie possible de la crise. Néanmoins, la contribution de Pirenne au projet européen ne peut pas être évalué sans prendre en compte son engagement permanent comme historien national de la Belgique. L'idée d'une certaine Europe ne servait pas uniquement à démontrer l'existence d'une identité belge - la fameuse *Mischkultur* - mais également à souligner la mission diplomatique du pays pour promouvoir en Europe la coopération, la paix et le progrès. Avec une boutade, on pourrait donc dire que pour Pirenne 'il suffisait d'être belge pour être européen.'

Abstract (NL)

Pirenne begon te schrijven aan *Histoire de l'Europe* tijdens zijn ballingschap in Duitsland als een project 'om de tijd te verdrijven'. Het boek, dat postuum werd uitgebracht door zijn zoon Jacques in 1936, getuigt van de bijzondere situatie waarin Henri Pirenne zich bevond tijdens de eerste wereldoorlog. In dit artikel zullen we ons niet verdiepen in die ontstaanscontext van het boek of in de manipulaties van de hand van zijn zoon Jacques waarvan het in zekere zin slachtoffer is geworden. Wel willen we aan de hand van Pirenne's teksten en standpunten de filosofische en ideologische grondslagen achter zijn ideeën onderzoeken en zijn bijdrage beoordelen aan de uitbouw van een Europese intellectuele gemeenschap na de eerste wereldoorlog. Voor Pirenne bood Europa de enige mogelijke uitweg uit de crisis die de opkomst van het nationalisme en haar kwalijke effecten had veroorzaakt. Toch kan Pirenne's bijdrage aan het Europese project niet los worden gezien van zijn permanente engagement als nationaal historicus. Zijn opvatting over een zeker Europa moest niet alleen het bestaan van een Belgische identiteit onderschragen – de fameuse *Mischkultur* – maar moest ook de diplomatieke missie van het land onderlijnen om samenwerking, vrede en vooruitgang te stimuleren in Europa. Met een boutade zou men dus kunnen zeggen dat het voor Pirenne 'volstond Belg te zijn om Europeaan te zijn.'

Un livre et un destin : un texte et une voix d'outre-tombe

L'histoire, inévitablement, s'écrit et se conçoit avec en toile de fond la période vécue par les historiens qui la portent. Il n'est pas anodin de s'intéresser à la 'construction d'une histoire européenne' au moment même où l'avenir de la construction politique européenne est mise sous tension et où le spectre des expériences traumatisantes qui ont scandé l'histoire du continent tout au long du XXe siècle semble planer sur l'agenda politique. De plus, la commémoration de la Grande Guerre, événement majeur qui a ouvert l'abîme dans lequel les nations et peuples de l'Europe se sont précipités, a conforté la tendance à s'intéresser aux expériences des contemporains et aux réponses qu'ils ont cru devoir formuler face aux défis auxquels ils furent confrontés.

Dans ce qui suit nous allons traiter du livre posthume, intitulé *Histoire de l'Europe*, publié après la mort de l'historien belge Henri Pirenne par son fils Jacques (le seul de ses quatre fils qui lui ait survécu) en 1936, un an à peine après le décès du père. Le livre a été réédité en français en 1946 et en 1958-62, avec lors de chaque réédition l'insertion d'un certain nombre de corrections. Un nombre important de traductions a également vu le jour : en anglais (1955), en espagnol (1942), en néerlandais (1948), en allemand (1956), en italien (1956) en serbo-croate (1956 et 2005) et en japonais (1991). Récemment une réédition enrichie d'un appareil critique par les soins de Jean-Pierre Devroey et d'Arnaud Knaepen a été publiée¹. Elle est basée sur le manuscrit de Pirenne et tient compte des multiples corrections apportées dans les éditions précédentes.

Il est important de noter que *l'Histoire de l'Europe* n'est pas le seul livre majeur de Pirenne dont la publication fut posthume, son *Mahomet et Charlemagne* est un autre ouvrage qui a connu le même sort. Il y a toutefois une différence de taille à signaler : Pirenne a de son vivant mis tout en œuvre à ce qu'une édition du *Mahomet et Charlemagne* (1937, livre important qu'il avait 'porté' pendant des décennies) voie le jour. Le soin en avait été confié à un de ses derniers élèves gantois, Fernand Vercauteren, dont la carrière s'est ensuite déroulée à l'Université de Liège². Concernant *l'Histoire de l'Europe* la situation est tout à fait différente. D'abord le titre que l'on retrouve dans le *Journal de captivité* et dans la correspondance de Pirenne, est *Histoire économique de l'Europe* et reflète le contenu

---

¹ Nous y renvoyons pour tous détails concernant les différentes éditions et traductions: J.-P. Devroey, A. Knaepen (éd.), *Henri Pirenne. Histoire de l'Europe éditée d'après les Carnets de captivité (1916-1918) suivie des Souvenirs de captivité*, Bruxelles, éditions de l'ULB, 2014, 2 vol.LXI-430-492 pp.

² Sur l'importance du *Mahomet et Charlemagne*, connu comme 'la thèse de Pirenne' nous envisageons une publication ultérieure. Le livre est encore de nos jours réédité et se lit comme un classique de l'historiographie médiévale, voir: H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Paris, PUF série Quadrige, 2005². Sur Vercauteren: A. Joris, "Fernand Vercauteren", *Cahiers de civilisation médiévale*, 22, 1979, p. 211-213.

du cours d'histoire économique que Pirenne avait enseigné à Gand depuis 1894 et du cours dispensé au camp de Holzminden à ses codétenus. Outre le titre, Jacques Pirenne a également tronqué le manuscrit en l'amputant de l'introduction. Or l'édition critique de Devroey et Knaepen a bien sûr récupéré cette introduction dont la phrase initiale laisse peu de doutes quant au caractère personnel de la démarche de Pirenne :

31 janvier 1917. Creuzburg an der Werra. Gasthof Zum Stern. Je me trouve ici seul avec mes pensées, et si je ne parviens pas à les dominer, elles se laisseront dominer par mon chagrin, mon ennui et mes soucis pour les chers miens et me conduiront à la neurasthénie ou au désespoir³.

On est donc d'emblée plongé dans la situation particulière qui était celle d'Henri Pirenne pendant la première guerre mondiale : arrêté chez lui à Gand par les forces d'occupation le matin du 18 mars 1916, il avait été transporté d'abord vers le camp d'officiers prisonniers à Crefeld, puis entre le 15 mai et le 28 août 1916 vers le camp de Holzminden (pour prisonniers politiques), du 28 août au 24 janvier 1917 il était en résidence surveillée dans la ville universitaire d'Iéna avec son collègue gantois Paul Fredericq, et finalement, à partir de la fin de janvier 1917 et jusqu'à l'armistice, en relégation solitaire à Creuzburg en Thuringie⁴. La raison pour laquelle on avait déporté les deux historiens, Pirenne et Fredericq, était leur opposition à la politique de l'occupant et des nationalistes flamands d'imposer le néerlandais comme unique langue d'enseignement à l'Université de Gand. Pour les Allemands il s'agissait d'un élément de leur politique visant à rallier l'opinion publique flamande à une annexion d'au moins une partie du territoire belge au Reich dans le contexte de leur 'Flamenpolitik', pour les flamingants l'occupation allemande présentait une opportunité pour réaliser – enfin – une des exigences traditionnelles de leur mouvement émancipatoire. La tension a certainement monté tout au long du conflit, toutefois il est important de signaler que dès le début des hostilités les deux historiens Fredericq (pourtant un membre très actif du mouvement flamand) et Pirenne, mais également le bourgmestre Braun et l'échevin De Weerd de Gand devaient aux yeux des radicaux flamingants être écartés de la scène

---

³ J.-P. Devroey, A. Knaepen (éd.), *Henri Pirenne. Histoire de l'Europe, op. cit.*, p. 3.

⁴ L'étude biographique traditionnelle reste bien sûr celle que B. Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual history*, Gand, Story-Scientia, 1974 lui a consacrée. On la complétera avec J. Dhondt, "Henri Pirenne: historien des institutions urbaines", *Annali della fondazione italiana per la storia amministrativa*, III, 1966, p. 81-129 (réédité dans la collection de ses essais *Hommes et pouvoirs. Les principales études de Jan Dhondt sur l'histoire du 19e et 20e siècles*, Gand, 1976), p. 63-119. Plus récemment: S. Keymeulen, J. Tollebeek, *Henri Pirenne historian. A life in pictures*, Leuven, Lipsius-Leuven, 2011 et le numéro thématique M. Boone, C. Billen, S. Keymeulen (ed.), *Henri Pirenne (1862-1935) : a Belgian historian and the development of social and historical sciences*, *Revue belge d'histoire contemporaine*, XLI, 2011, p. 287-581. Sur Fredericq, voir: J. Tollebeek, *Fredericq & zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap*, Amsterdam, Bert Bakker, 2008.

gantoise afin de permettre la réalisation de leurs aspirations nationalistes. C'est ce que préconise le compte rendu d'une réunion qui eut lieu le 12 décembre 1914, donc au début du conflit⁵. L'ouverture solennelle de l'université flamandisée baptisée par l'opinion publique gantoise 'Université Von Bissing' d'après le nom du gouverneur général Moritz Von Bissing (1844-1917), a pris du retard et n'a eu lieu que le 21 octobre 1916.

Ce fut donc à Creuzburg que Pirenne a entamé la rédaction de ce qu'on connaît aujourd'hui comme son *Histoire de l'Europe* et c'est là que, s'appêtant à accueillir son épouse Jenny et leur plus jeune fils Robert vers la fin du conflit, il écrit à l'archiviste néerlandais Sam Muller en réaffirmant le caractère très personnel et thérapeutique de son entreprise. Il écrivait en effet le suivant au sujet de son livre sur l'histoire européenne:

Il en est arrivé à former un volume qui, imprimé, contiendrait bien 800 pages. Il s'y trouve quantités de rêveries sur les rapports entre le capitalisme et la Renaissance qui ne sont pas en somme plus bêtes que bien des choses que j'ai lues, ce qui ne veut pas dire qu'elles le soient moins. En somme, j'écris pour moi, et n'ai aucune responsabilité à encourir de la part du public, qui ne verra jamais mes élucubrations. (...) C'est de l'histoire impressionniste, cubiste même si vous voulez, mais cela fait passer le temps. De cette manière, l'ennui n'entre pas au Gasthof zum Stern. (...) C'est une espèce de chloroforme moral.⁶

Bien que l'auteur ait donc minimisé au maximum l'importance de son travail, dont il avait toutefois pris soin de le rapporter à Gand dès qu'il avait été libéré, la publication posthume des volumes a eu un retentissement intellectuel certain, étant donné la renommée et l'influence de Pirenne⁷. A côté des autres écrits partiellement publiés

---

⁵ L. Wils, *Onverfranst, onverduist ? Flamenpolitik, Activisme, Frontbeweging*, Kalmthout, Pelckmans, 2014, p. 88.

⁶ J.-P. Devroey, A. Knaepen (éd.), *Henri Pirenne. Histoire de l'Europe, op.cit.*, p. XXIX. Dans une lettre du 14 octobre 1917 à l'archiviste Sam Muller il est encore plus explicite : "Je serais honteux de montrer cet avorton à n'importe qui. Mais il m'est devenu un compagnon bien précieux. Quel est donc le prisonnier qui avait fini par contracter une grande amitié avec une araignée ? Je n'en suis pas là, et d'ailleurs je crois qu'il n'y a pas d'araignées dans ma chambre. Mais je fais la conversation avec mon manuscrit. Nous nous entendons très bien. Il sait que je le jetterai au feu quand la paix sera venue et il ne semble pas inquiet de ce triste sort, et de cette ingratitude pour tant d'heures passées en commun. Mais franchement, il n'est pas présentable. Je vois très bien ce qu'il faudrait faire, mais je renonce à l'essayer. Il me manque trop de choses. Et cependant, je poursuis mon travail, avec la seule intention de me faire plaisir à moi-même ».

⁷ La réaction la plus importante reste sans doute : C. Violante, *La fine della 'grande illusione'. Uno storico europeo tra guerra e dopoguerra, Henri Pirenne (1914-1923). Per una rilettura della 'Histoire de l'Europe'*, Bologne, 1997 (Annali dell'Istituto storico italo-germanico. Monografia 31) ; sur ce livre : P. Toubert, "Henri Pirenne et l'Allemagne (1914-1923)", *Le Moyen Age*, CVII, 2001, p. 317-320 et le compte rendu par A. Verhulst dans la *Revue belge de philologie et d'histoire*, 78, 2000, p. 612. Le livre de Violante a été traduit en Allemand avec une importante introduction concernant Violante lui-même de la main de Giorgio Cracco : C. Violante, *Das Ende der 'grossen Illusion'. Ein europäischer Historiker im Spannungsfeld von Krieg und Nachkriegszeit, Henri Pirenne (1914-1923) - Zu einer Neulesung der 'Geschichte*

concernant la façon dont il a vécu la Grande Guerre, l'*Histoire de l'Europe* est restée un livre majeur qui a contribué à forger la réputation de Pirenne malgré les interventions pas toujours heureuses de son fils⁸. Dans ce qui suit nous ne nous attarderons pas à décortiquer davantage la genèse du livre et les manipulations de la part de Jacques dont il a été en quelque sorte la victime, dans leur édition critique Devroey et Knaepen se sont acquittés de cette tâche. Par contre nous voulons à l'aide du texte et des prises de position de l'auteur pénétrer dans les fondements philosophiques et idéologiques des pensées de Pirenne et apprécier son apport à la construction d'une communauté intellectuelle européenne à l'issue de la Grande Guerre. Dans l'immédiat après-guerre Pirenne s'est d'ailleurs illustré comme auteur d'une histoire qu'on qualifierait de nos jours d'histoire du temps présent en écrivant, à la demande de la Fondation Carnegie basée à New York, un livre intitulé *La Belgique et la guerre mondiale*, livre par lequel il a donné ses lettres de noblesse à l'histoire contemporaine en Belgique⁹.

Henri Pirenne, un enfant né coiffé

Henri Pirenne naît dans la ville industrielle de Verviers, le 23 décembre 1862 comme fils d'un entrepreneur en textile, franc-maçon protestant et actif en politique pour le parti libéral; sa mère (Marie-Virginie Duesberg), qui appartenait à une famille plus prestigieuse d'entrepreneurs dans la même branche, restera profondément catholique. Une certaine tolérance, relativement exceptionnelle dans une Belgique où les tensions entre cléricaux et anticléricaux marquait profondément la vie publique, a dû caractériser le foyer familial

---

Europas', Berlin, 2004, Duncker & Humblot (Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient, Band 18).

⁸ B. Lyon, M. Lyon, J.-H. Pirenne, "Réflexions d'un solitaire" by Henri Pirenne", *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, CLX, 1994 et B. et M. Lyon (ed.), *The Journal de guerre of Henri Pirenne*, Amsterdam-New York, North-Holland publishers, 1976.

⁹ H. Pirenne, *La Belgique et la guerre mondiale. Histoire économique et sociale de la guerre mondiale. Série belge*, Paris/New Haven, PUF et Yale University Press, 1928, une version anglaise du livre vient d'être publiée dans le contexte du centenaire du début de la Grande Guerre: H. Pirenne, *Belgium and the First World War*, The Brabant Press, 2014 (introduction de Sarah Keymeulen). Sur l'importance du livre pour l'histoire contemporaine en Belgique : E. Witte, "Pioniers en pionierswerk. De Belgische contemporaine vakgeschiedenis tussen 1890 en het midden van de jaren 1950", dans: G. Vanthemsche, M. De Metsenaere, J.-Cl. Burgelman (dir.), *De tuin van heden. Dertig jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving*, Bruxelles, VUBpress, 2007, p. 62, 81.

de Pirenne. Il en gardera une aptitude au compromis et à la modération idéologique¹⁰. A Liège, la grande ville universitaire proche de Verviers il entamera des études en histoire à la faculté des lettres sous la direction de l'historien Godefroid Kurth, Luxembourgeois d'origine et catholique convaincu¹¹. Le 6 juillet 1883 il y soutint une thèse sur l'organisation politique de la ville de Dinant au moyen âge. Dinant : ville médiévale industrielle de la principauté de Liège, mais également une des villes martyres lors de l'invasion allemande en 1914, le détail n'est pas anodin¹². Immédiatement après la soutenance, le jeune Pirenne partait pour une formation postdoctorale à Paris, où il fréquentait l'École des Chartes (1883-84) et l'École pratique des Hautes Etudes, et en Allemagne (Leipzig et Berlin, 1884-85). L'immersion dans les sciences auxiliaires et dans une approche nouvelle mettant l'accent sur l'histoire économique et comparative, la rencontre avec Karl Lamprecht et sa façon de concevoir une nouvelle histoire imprégnée de sociologie et de la notion de *Kulturzeitalter* ont fortement marqué le jeune Pirenne.

Les réseaux scientifiques établis dans ces années ont été d'une importance capitale pour le développement ultérieur de ses recherches¹³. Ce fut précisément sur invitation du même Lamprecht qu'il publiait en 1899 (en allemand) un premier tome de *l'Histoire de Belgique*, une œuvre en plusieurs volumes, dont le premier paraissait en version française en 1900 et le dernier allait voir le jour seulement en 1932, trois ans avant la mort de

---

¹⁰ Sur ce climat politique et idéologique, voir G. Deneckere, *Les turbulences de la belle époque 1878-1905*, Bruxelles, Editions Complexe, 2005, p. 91-114.

¹¹ Pour la biographie classique voir le livre de B. Lyon (note 4), à compléter par la notice biographique récente de W. Prevenier, "Pirenne, Jean Henri Otto Lucien Marie dit Henri", dans : *Nationaal biografisch woordenboek*, 19, Bruxelles, Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, 2009, col. 753-770. Concernant la relation Pirenne-Kurth : J.-L. Kupper, "Godefroid Kurth and Henri Pirenne. An improbable friendship", *Revue Belge d'histoire contemporaine*, XLI, 2011, p. 411-426. Le fait que Pirenne, d'origine 'libérale' ait choisi Kurth réputé catholique comme promoteur a dû choquer certains de ses contemporains, il y a répondu avec l'ironie qu'on lui connaît : 'Ce fut un scandale que l'arrivée d'un gibelin parmi tous ces guelfes' !

¹² La thèse a été éditée par après: H. Pirenne, *Histoire de la constitution de la ville de Dinant au moyen âge*, Gand, 1889 (Université de Gand, recueil de la faculté de Philosophie et Lettres). Sur le sort de Dinant en 1914 : A. Tixhon, M. Derez (éd.), *Visé, Aarschot, Andenne, Tamines, Dinant, Leuven, Dendermonde. Martelaarssteden. België augustus-september 1914*, Namur, Presses universitaires de Namur, 2014, p. 245-317, avec la liste des noms des 670 victimes civiles tombées à Dinant et dans les environs le 23 août 1914.

¹³ Sur Lamprecht voir R. Chickering, *Karl Lamprecht. A german academic life*, New Jersey, 1993 et L. Schorn-Schütte, *Karl Lamprecht. Kulturgeschichte zwischen Wissenschaft und Politik*, Göttingen, 1994. Sur ses relations avec Pirenne: G. Warland, "Henri Pirenne and Karl Lamprecht's Kulturgeschichte. Intellectual transfer or théorie fumeuse?", *Revue Belge d'histoire contemporaine*, XLI, 2011, p. 427-455. Lamprecht a été en 1914 un des 93 scientifiques allemands qui ont signé le fameux 'Aufruf an die Kulturwelt' justifiant l'agression contre la Belgique, ce qui a causé une rupture définitive avec Pirenne et ses élèves. Sur ce manifeste voir : Jürgen et Wolfgang von Ungern-Sternberg, *Der Aufruf "An die Kulturwelt!" Das Manifest der 93 und die Anfänge der deutschen Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg*, Stuttgart, 1996, (coll. Historische Mitteilungen, Beiheft 18).

l'auteur¹⁴. L'*Histoire de Belgique* en sept volumes est devenue sans doute l'œuvre qui a façonné aux yeux d'un large public et en dehors des cercles de collègues historiens, sa réputation d'historien 'national'. Pirenne était perçu comme l'incarnation même de la Belgique située, pour le citer, "sur le point sensible de l'Europe", agissant comme un pont de liaison entre les mondes historiques allemand et français¹⁵. À l'occasion de la parution du quatrième tome de son *Histoire de Belgique* en 1912 coïncidant avec ses 25 ans d'enseignement à l'Université de Gand, un hommage lui fut rendu à l'Académie royale à Bruxelles le 12 mai 1912. Dans une allocution de remerciement Pirenne s'autorisait une évaluation de ses actions et de sa vie jusqu'à ce moment, en faisant entre autres remarquer que :

Mon travail s'est avancé comme une eau qui coule sur une pente douce, sans heurts, sans luttes, sans obstacles. Il y a lieu de s'en réjouir, il n'y a pas lieu d'en tirer gloire¹⁶.

---

¹⁴ Lamprecht était au centre d'un débat intellectuel en Allemagne connu sous le nom de 'Methodenstreit' que les douze volumes de son *Deutsche Geschichte* ont provoqué à partir de 1891. Sur ce débat voir: G. Oestreich, "Die Fachhistorie und die Anfänge der sozialgeschichtliche Forschung in Deutschland, *Historische Zeitschrift*, 208, 1969, p. 320-363; R. Vom Bruch, *Wissenschaft, Politik und öffentliche Meinung. Gelehrtenpolitik im Wilhelmischen Deutschland (1890-1914)*, Husum, 1980. Lutz Raphael, "Historikerkontroversen im Spannungsfeld zwischen Berufshabitus, Fächerkonkurrenz und sozialen Bedeutungsmustern. Lamprecht-Streit und französischer Methodenstreit der Jahrhundertwende in vergleichender Perspektive", *Historische Zeitschrift*, 251, 1990, p. 325-263. Concernant ses relations avec Pirenne deux éditions de textes sont à signaler: B. Lyon, "The letters of Henri Pirenne to Karl Lamprecht", *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 132, 1966, p. 161-231, à compléter par H. Van Werveke, "Karl Lamprecht et Henri Pirenne", *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 138, 1972, p. 39-60 et par M. Boone, "L'automne du Moyen Age: Johan Huizinga et Henri Pirenne ou 'plusieurs vérités pour la même chose'", dans : P. Moreno and G. Palumbo (dir.), *Autour du XVIe siècle. Journées d'étude en l'honneur d'Alberto Varvaro. Communications présentées au Symposium de clôture de la chaire Francqui au titre étranger (Liège, 10-11 mai 2004)*, Genève, Droz, 2008, (Coll. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, fasc. CCXCII), p. 36-37.

¹⁵ Pour cette expression tirée d'une allocution prononcée à l'occasion d'une fête en son honneur (voir la note suivante) voir : J. Tollebeek, "Au point sensible de l'Europe: Huizinga et Pirenne", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 74, 1996, p. 414, 429 (réimprimé dans son *De ekster en de kooi. Nieuwe opstellen over geschiedschrijving*, Amsterdam, 1996, p. 243). Une déclaration de Gustav Schmoller, un des historiens allemands les plus en vue, confirme cette position de passeur occupée par Pirenne: "Sie sind in ganz Deutschland hochgeschätzt als einer der heilsamen und notwendigen Vermittler zwischen deutscher und französischer Wissenschaft." Voir G. Warland, "'Pirenne & Co.': The Internationalization of Belgian Historical Science, 1880s-1920s," *Revue belge de philologie et d'histoire*, 90, 2013, p. 1240.

¹⁶ *Manifestation en l'honneur de M. le professeur Henri Pirenne. Bruxelles, 12 mai 1912*, Mons, Léon Dequesne, 1912, p. 52. Pirenne a regretté ces mots: voir, Archives de l'Université de Gand, Ms. 3704, *Journal de Paul Fredericq*, Cahier 69, 03.11.1915: "J'avais bien tort de dire à Bruxelles, le jour de ma manifestation, que j'étais un homme heureux. On ne doit jamais dire cela. Ma mère m'en a averti le jour même". Même constat dans une lettre écrite en Allemagne et adressée à l'archiviste général Joseph Cuvelier: "Je me félicitais d'avoir été constamment heureux jusqu'alors, et c'était vrai. La destinée s'est vengée. Et j'aurais bien dû me rappeler le vers de Sophocle dans *Œdipe*: 'Ne proclamons heureux nul homme avant sa mort'", cité dans R. C. Van Caenegem, "Henri Pirenne :

Le désenchantement deux années plus tard était à la hauteur de l'optimisme affiché dans cette période précédant la Grande Guerre. Il faut dire que pendant ces années marquées par une certaine insouciance, Pirenne a produit, outre les quatre tomes de son *Histoire de Belgique*, un nombre impressionnant d'éditions de textes : *Galbert de Bruges* dans la série de la maison Picard à Paris en 1891 et, à partir de 1906, avec Georges Espinas, les différents tomes concernant l'industrie drapière en Flandre, ainsi que des manuels dont l'*Album Belge de Paléographie* en 1909¹⁷. À cette époque également sont parues quelques-unes des synthèses qui ont fait sa célébrité. Parmi elles il faut signaler *Les anciennes démocraties des Pays-Bas* (1910), un livre qui a fortement influencé et qui continue à le faire jusqu'à nos jours la pratique de l'histoire urbaine ; ou encore l'étude *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme* parue en 1914 en anglais (dans la revue de référence américaine, *The American Historical Review*) et simultanément en français¹⁸.

Dans l'optimisme et l'insouciance de l'été (splendide comme en témoignent les contemporains) de 1914 un élève direct de Pirenne, Leo Picard note dans son journal à la date du 8 juin, en rentrant d'une visite aux archives départementales du Nord à Lille en compagnie de Pirenne et de son fils-historien Jacques, que ce dernier lui a confié qu'après *l'Histoire de Belgique* en six tomes, une '*Histoire économique de l'Europe occidentale*' en trois tomes couronnera l'œuvre de son père...¹⁹

---

medievalist and historian of Belgium”, dans : R. C. Van Caenegem, *Law, history, the Low Countries and Europe*, éd. L. Milis, D. Lambrecht e.a., Londres, 1994, p. 166.

¹⁷ L'œuvre de Pirenne étant tombée dans le domaine public en 2005, l'intégralité de ses œuvres est désormais disponible en version électronique, voir <http://digitheque.ulb.ac.be/fr/digitheque-henri-pirenne/index>.

¹⁸ Concernant l'influence de Pirenne sur la pratique de l'histoire urbaine, voir : M. Boone, “Cities in late medieval Europe: the promise and curse of modernity”, *Urban History*, 39, 2012, p. 329-349 et Cl. Billen, M. Boone, “L'histoire urbaine en Belgique: construire l'après-Pirenne entre tradition et rénovation”, *Città & Storia*, V-1, 2010, p. 3-22. L'autre texte classique dont il est question est H. Pirenne, “The stages in the social history of capitalism”, *The American Historical Review*, XIX, n°3, 1914, et en français : “Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme”, *Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Classe des Lettres*, n°5, 1914. Preuve de l'impact de ce texte qui ouvre sur une phrase très pirenienne (“Je ne me propose, dans les pages suivantes, que d'exposer une hypothèse”) : il sera republié en 1922 dans une version ‘grand public’ par la Librairie du ‘Peuple’ dans une série où figurent des classiques du mouvement ouvrier et des textes de leaders belges du socialisme.

¹⁹ Dans le contexte des commémorations de la Grande Guerre le journal en question (dont l'auteur succombera aux sirènes de la cause flamingante et deviendra activiste en se détournant politiquement de son mentor) vient d'être édité : H. Balthazar, N. Van Campenhout (ed.), *Twee jonge Vlamingen in den Grooten Oorlog. Oorlogsdagboeken en levensverhaal van de flaminganten August Balthazar en Leo Picard*, Tielt, Lannoo, 2014, p. 237.

Pirenne, l'humaniste libéral ébranlé

En cette même année 1914 la Grande Guerre a éclaté, la Belgique a été envahie, et le 3 novembre Pirenne et sa femme ont perdu leur fils Pierre sur le champ de bataille de l'Yser. Ils ont dû faire face aux conditions de vie fortement perturbées et de plus en plus pénibles dans une ville de Gand occupée. Dès le début de la guerre Pirenne a tenu un journal qui n'a jusqu'à présent été édité qu'à partir de la période de sa captivité en Allemagne (18 mars 1916)²⁰. Mais déjà dans une entrée datée du 21 février 1915 on peut lire un texte de nature générale sur la guerre où l'idée d'une réaction européenne est évoquée et qui plus est contient déjà quelques éléments du texte sur *l'Histoire de l'Europe* auquel il travaillera pendant sa captivité:

Cette guerre, la plus grande du monde, n'est pas seulement hideuse par son caractère de fanatisme national au point de vue moral, et de sa boucherie scientifique au point de vue militaire. Sa grandeur fait cruellement contraste avec la médiocrité des hommes qui la dirigent ou croient la diriger. Au lieu d'un Napoléon ou d'un Pitt, un Guillaume II, un Poincaré, un Asquith! Un Bethman Hollweg au lieu d'un Bismarck! Au point de vue intellectuel, c'est pire encore. Personne ne songe à l'Europe, sauf quelques utopistes sans voix et sans force. Chacun hurle pour soi. Un Lamprecht! Un Schiermann ! Les 93 imposteurs peuvent servir à montrer où on est tombé! Il y a une figure héroïque: Albert de Belgique! De l'héroïsme aussi parmi les soldats. Mon pauvre Pierre en aura été sûrement l'un des plus grands. [...] Les peuples font faucher leur jeunesse pour quoi? Où y-a-t-il en jeu une idée nouvelle? un but supérieur à atteindre? Je ne vois luttant l'une contre l'autre que des idées de prépondérance nationale. La victoire de l'un des partis sur l'autre sera certainement une catastrophe affreuse pour le vaincu. Et qu'en retirera le vainqueur? Une prépondérance matérielle peut-être, mais morale jamais tant les haines seront excitées contre lui. [...] En réalité on se débat et on combat dans le plus pur matérialisme. Qui de nous, qui de nous va devenir un Dieu? Après tout ceci je ne vois guère de salut que dans un socialisme spiritualisé.

La conduite des neutres - sauf la charité américaine - est aussi répugnante que celle des belligérants. Chacun ne parle que de ses intérêts. L'Italie à ce point de vue est à vomir. La Hollande s'enfonce dans la pleutrerie. Le pape semble vouloir affirmer que c'en est fait de son autorité morale. Le protestantisme se déshonore plus encore en se mettant au service des passions nationales et en déversant la calomnie sur ses ennemis. Quant aux intellectuels on a vu où ils en sont! [...] Plus

---

²⁰ B. and M. Lyon (ed.), *The Journal de guerre op.cit.*, passim.

l'Allemagne s'est confinée dans son orgueilleux nationalisme, plus elle s'est mise à part de l'Europe et de l'humanité. Et elle s'étonne d'être haïe! Mais quand donc a-t-elle pensé aux autres? Quand a-t-elle dit ou pensé que son triomphe serait autre chose que son triomphe? Qu'a donc apporté le Germanisme aux autres formes de civilisation? Qui a donc combattu à outrance le cosmopolitisme, c'est à dire l'humanité? Qui a donc fait de la religion une affaire nationale? Qui a donc répandu, jusque dans l'art, le culte de la force? Qui a donc déchainé les luttes de langues et de races? Qui a traité les peuples conquis comme on voit traiter les Polonais ou les Alsaciens? Qui a en Amérique, en Belgique maintenu orgueilleusement ses nationaux par des Deutsche Schulen et toute une organisation savante d'espionnage et de guerre latente contre les populations? Il y a là sans doute de la force et de la grandeur, mais cette force et cette grandeur étant incommunicables constituent pour les autres une menace et un péril. Le triomphe de l'Allemagne, ce serait la servitude du monde sous l'Allemagne. Il faut être Allemand pour concevoir la possibilité d'une telle catastrophe et pour y voir un bonheur pour la civilisation. C'en serait la fin, puisque ce serait le remplacement par une seule, de toutes les énergies européennes. Le triomphe des alliés n'est pas incompatible avec la liberté de l'Allemagne, le triomphe de l'Allemagne serait la fin de la liberté du reste du monde.²¹

Avec les 'utopistes sans voix et sans force' (dont il fait partie ou préférerait-il se retrouver dans leurs rangs?) et chez qui il décèle une affection pour une idée européenne, Pirenne est exaspéré par la montée du nationalisme et de ses effets. L'Europe semble offrir l'unique sortie possible de la crise et une solution européenne est présentée comme la voie à suivre. Dans un autre passage tiré du même journal et daté du 23 octobre 1915, il fait le bilan du rôle (néfaste à ses yeux) de la religion et des églises organisées dans la crise mondiale²². Comme l'ont remarqué à juste titre les éditeurs Devroey et Knaepen, l'anticléricalisme de Pirenne n'est en soi pas antireligieux. Et ce fut donc dans la détresse de la guerre et dans les effets personnellement ressentis qu'il a dû retrouver une foi personnelle qui ne l'a que très rarement mené à une pratique religieuse. Son *Histoire de l'Europe* qui en soi ne donne pas une définition de la communauté européenne, conçoit l'Europe comme une communauté dynamique. Elle est née de l'alliance intime de l'État avec l'Église et donc dès l'époque carolingienne – l'idée majeure à développer dans son *Mahomet et Charlemagne* n'est jamais loin – elle a permis le cheminement vers une société

---

²¹ Archives Yves Pirenne (Cernex, France), Journal de Guerre I, Captivité. 1 août 1914 – 17 mars 1916, 21 février 2015.

²² Edité dans l'introduction à l'édition de *l'Histoire de l'Europe* par Devroey et Knaepen: tome I, p. XLII-XLIII.

européenne²³. Le christianisme du moyen âge a permis d'acculturer ou d'européaniser les peuples barbares. Il est important de noter que par cette alliance de l'État et de l'Église naît une nouvelle Europe occidentale. Malgré l'attention pour l'Europe de l'Est que le contact avec des prisonniers russes en Allemagne a provoqué chez Pirenne, la chute de Constantinople face aux Turcs a définitivement orienté l'histoire :

L'invasion turque est sans doute le plus grand malheur qui, depuis la fin de l'Empire romain ait affligé l'Europe. Partout où elle s'est avancée, elle a apporté la ruine économique et la décadence morale²⁴.

La société européenne s'est par la suite renouvelée par la culture et l'éducation à la liberté de pensée à l'époque de la Renaissance et de l'Humanisme, la période avec laquelle son *Histoire de l'Europe* prend fin. Cette façon de voir et de concevoir l'histoire se reflète dans les années suivant l'expérience traumatisante de la Grande Guerre dans la façon dont Pirenne s'est investi à promouvoir une histoire générale et comparative, tout en marquant ses distances vis-à-vis de l'historiographie allemande qui s'était, selon lui, enfermée dans une logique raciste et nationaliste. Les fonctions et les honneurs publics auxquels il eut droit dans l'après-guerre lui ont permis de défendre haut et fort cette position. Comme recteur de l'université il a pu anéantir les effets, désastreux à ses yeux et dans l'opinion de la majorité de ses collègues, de la flamandisation imposée par l'occupant allemand²⁵, une opération qui, comme nous venons de le rappeler, avait été la cause du bannissement de Pirenne et de son collègue Fredericq. Comme représentant de la Belgique martyre à l'étranger, une pléthore d'honneurs et de doctorats honoris causa lui échoyait, 'une avalanche d'honneurs' ou encore 'un ensemble barnumesque' pour reprendre les expressions utilisées par Jan Dhondt²⁶. Pour ne citer que deux des multiples honneurs dont Pirenne fut comblé, rappelons que le 25 juin 1919, il reçut le doctorat honoris causa à Oxford en compagnie de trois amiraux anglais, des maréchaux Joffre, Pershing et Haig et de Herbert Hoover ; le 11 novembre de la même année un doctorat honoris causa à Strasbourg lui était attribué: date et lieu on ne peut plus symbolique, car Pirenne incarnait en effet, dès la fin du conflit mondial, la Belgique martyre²⁷. En plus, il

---

²³ Comme Pirenne le remarque dans une lettre à l'historien allemand Sproemberg, datée du 4 mai 1932 : "Je me réjouis profondément de voir des relations normales se rétablir dans le monde scientifique. Puisse ce commencement être le présage d'une reconstitution morale de l'Europe sur les anciennes bases carolingiennes qui ont supporté pendant si longtemps sa communauté culturelle qui est indispensable à son progrès.", Archives Générales du Royaume, Bruxelles, mss. Divers, papiers Henri Pirenne, BR13 (4596) .

²⁴ H. Pirenne, *Histoire de l'Europe* (éd. Devroey et Knaepen), t. II, p. 392-393.

²⁵ Cette opération a reçu une attention particulière dans l'historiographie du mouvement flamand, une dernière mise au point: L. Wils, *Onverfranst, onverduist ? op.cit.* , p. 193-226. J. Tollebeek, *Fredericq & zonen. Op.cit.*, p. 209.

²⁶ J. Dhondt, *Henri Pirenne: historien des institutions urbaines, art.cit.*, p. 64, 84.

²⁷ *Ibid.*, p. 92.

incarnait la Belgique en tant que président et représentant de sa patrie dans un grand nombre d'institutions scientifiques internationales. Dans ce contexte il faut souligner les efforts de Pirenne pour ériger, en 1919, une Union Académique Internationale, dont il fut le président et qui réservait un rôle primordial à la Belgique²⁸.

Dans la plupart de ses gestes et discours un sentiment d'éloignement et d'abjuration de ce qu'il avait tant admiré dans l'historiographie allemande est discernable. Déjà pendant la guerre, en 1915 le dernier voyage de Lamprecht en Belgique avait été l'occasion de consommer la rupture définitive avec Pirenne et ses élèves²⁹. Peu avant sa mort inopinée, Lamprecht s'était rendu à Bruxelles pour y rallier des partisans, des intellectuels et avant tout des historiens, à la cause de la 'Flamenpolitik' allemande, ce qui - la lecture du journal de Paul Fredericq est éloquente sur ce point - ne lui fut pas si aisément pardonné³⁰. Une fois la guerre terminée et Pirenne de retour en Belgique, l'offensive contre l'instrumentalisation de l'histoire par les Allemands afin de justifier leur nationalisme battait son plein. Le 18 octobre 1921, Pirenne prononçait comme recteur de Gand un discours inaugural solennel pour ouvrir l'année académique, dont le titre résumait à lui seul l'esprit d'ensemble : *'Ce que nous devons désapprendre de*

---

²⁸ L'organisation conçue comme une ligue 'scientifique' des nations choisissait comme siège, au grand bonheur d'Henri Pirenne, les locaux du Palais des Académies à Bruxelles. Voir 'Rapport de MM Pirenne et Bidez sur la constitution de l'Union académique internationale', *Académie royale de Belgique, Bulletin de la Classe des Lettres*, 5, 1919, p. 630: "Parmi les résultats de ces délibérations, il en est un qui nous a paru, à nous Belges, particulièrement précieux et réconfortant. Nous avons été touchés de voir avec quelle empressement, avec quelle impressionnante unanimité le Comité a applaudi à l'idée de faire de la Belgique le siège de la nouvelle organisation scientifique. En prenant cette décision, le Comité a tenu à témoigner de nouveau sa sympathie pour notre pays, et il a désiré que cette sympathie s'affirmât immédiatement par un acte des plus significatifs. Il a fait voir que la Belgique a mérité d'occuper une place au premier rang des pays chargés de conduire l'humanité vers de nouveaux progrès. Pour toutes les nations alliées, la Belgique a représenté durant la guerre la cause du droit. Après la guerre, leurs représentants les plus éminents dans le domaine des sciences morales et historiques n'ont pas oublié le rôle que les événements nous ont donné pendant une période tragique, et ils ont voulu choisir notre capitale comme le lieu où s'associeront leurs efforts pour collaborer au culte des choses idéales. C'est à Bruxelles que nous allons voir siéger une association destinée à unir les hommes dans la recherche désintéressée du Vrai. La présence permanente, au milieu de nous, d'une aussi noble institution contribuera à développer en Belgique les formes les plus relevées de l'activité scientifique".

²⁹ Voir sur cet épisode : B. Lyon, "The war of 1914 and Henri Pirenne's revision of his methodology", dans J. Tollebeek, G. Verbeeck, T. Verschaffel (dir.), *De leetuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald de Schryver*, Leuven, 1998 (Coll. 'Symbolae facultatis litterarum Lovaniensis series A, vol. 24'), p. 511-512.

³⁰ Pour les détails : J. Tollebeek, *Au point sensible de l'Europe. Art. cit.*, p. 416. S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de eerste wereldoorlog*, Amsterdam-Antwerpen, 1997, p. 144-146.

*l'Allemagne*³¹. Pour se rendre compte de la tonalité et du pouvoir du verbe pirennien lors de ces cérémonies, un extrait d'une de ses allocutions s'impose.

Et le plus terrible, ce n'est pas que des publicistes fanatiques aient répandu ce poison à travers la masse, c'est que les philosophes, les historiens, les économistes, les philologues et les sociologues n'aient pas résisté à la contagion, et qu'elle ait infecté ces universités allemandes que l'étranger cependant continuait à admirer béatement comme de sereines écoles de sciences et de critique [...]. L'apologie de la Prusse, l'apologie du nationalisme allemand, du génie allemand, de l'art allemand, de la politique allemande, des ambitions allemandes, voilà ce qui s'y déversait à jet continu de la chaire des maîtres dans les crânes dolichocéphales des auditeurs et y fomentait des passions d'autant plus redoutables qu'elles s'imaginaient fondées sur la science. Des générations d'étudiants se formaient là, pour qui rien au monde n'existait plus que l'Allemagne, pleins d'incommensurables mépris pour le reste de l'univers, le considérant comme un champ ouvert à la conquête germanique et attendant avec impatience le moment de la lui imposer³².

Il s'agissait en premier lieu d'exclure les collègues allemands, membres des académies belges et françaises et signataires du fameux 'appel des 93', le '*Aufruf an die Kulturwelt*', et donc de la condamnation d'une vision de l'histoire fondée sur l'exaltation du génie de la race et sur la revendication pangermaniste. A première vue, un tel acharnement, bien que compréhensible dans le contexte de l'après-guerre et de la controverse autour de la responsabilité des Allemands dans les actes 'de barbarie' perpétrés lors de l'invasion de la Belgique en 1914 (discussion qui n'a été terminée que dans les années cinquante du XXe siècle), semble tout à fait contraire à l'appel dont Pirenne se faisait également le porte-parole, l'injonction à une histoire comparée³³. Lors de l'ouverture du Ve Congrès international des sciences historiques, le premier tenu après la Grande Guerre, à Bruxelles en 1923, l'honneur de prononcer le discours inaugural

---

³¹ Les titres des autres discours qu'il a tenu lors des ouvertures solennelles de l'année académique à Gand vont dans le même sens : '*La nation belge et l'Allemagne. Quelques réflexions historiques*' (1919), '*L'Allemagne moderne et l'Empire romain du Moyen Age*' (1920).

³² *Bulletin de l'Académie royale de Belgique, classe des lettres*, 5-6, 1919, p. 14.

³³ J. Horne, A. Kramer, 1914. *Les atrocités allemandes*, Paris, 2005 (édition anglaise originale : 2001), p. 454-459. La question reste très controversée et ne sera tranchée qu'après la deuxième guerre mondiale par une commission d'experts composée d'historiens belges et allemands. Toutefois une partie de la controverse demeure, voir les attaques contre Horne et Kramer dans le journal *Le Monde* du 17 novembre 2014 (où les deux auteurs irlandais répondaient aux accusations de l'historien allemand Benjamin Ziemann). Sur la controverse dans l'immédiat des faits : E. Witte, *Pioniers en pionierswerk*. *Art. cit.*, p. 70.

incombait à Henri Pirenne, l'historien de la Belgique par excellence³⁴. Il commence par invoquer le IVe Congrès tenu à Londres en 1913, où l'on avait prévu d'organiser le Ve Congrès en 1917 à ... Saint-Pétersbourg ! Son constat concernant le rôle joué par l'histoire pendant la Grande Guerre est sans équivoque :

Durant tout le cours de la guerre, les belligérants ont mis particulièrement deux sciences en réquisition : l'histoire et la chimie. Celle-ci leur a fourni des explosifs et des gaz ; celle-là des prétextes, des justifications ou des excuses³⁵.

À la fin de ce texte Pirenne attaque - avec en quelque sorte l'histoire comparative comme bouclier - le nationalisme (allemand) basé sur la théorie du racisme³⁶. Il passe également sous silence le fait qu'il avait réussi à exclure les historiens allemands et autrichiens de toute participation aux débats, et qu'il les a même ostracisé de la communauté scientifique internationale, invoquant le prétexte que les anciens pays centraux ne faisaient pas partie de la Ligue des Nations³⁷. En 1927, sous la pression américaine, une délégation allemande a pu faire sa rentrée au sein du Comité international des sciences historiques, ce qui explique que lors du VIe congrès en 1928 à Oslo ils ont pu assister, tout comme Pirenne lui-même, à l'appel très semblable lancé par Marc Bloch en faveur d'une histoire comparative³⁸. Pour Pirenne, dans son allocution inaugurale au Ve congrès de 1923, "il n'y a de science que du général" et il continue en mettant une fois de plus en garde contre "les préjugés de race, les préjugés politiques, les préjugés nationaux", en plaidant pour une méthode comparative. Car "elle seule est capable de faire éviter à l'historien les pièges qui l'entourent, de lui permettre d'apprécier à leur juste valeur, à leur degré précis de vérité scientifique, les faits qu'il étudie"³⁹. On a

---

³⁴ Henri Pirenne, "De la méthode comparative en histoire", dans: G. Des Marez, F.-L. Ganshof (dir.), *Compte-rendu du Ve Congrès international des sciences historiques*, Bruxelles, 1923, p. 19-23.

³⁵ Ibid., p. 23.

³⁶ Des doutes concernant la sincérité de son appel pour l'histoire comparative ont encore été formulées par A. Verhulst, "Marc Bloch and Henri Pirenne on Comparative History. A Biographical Note", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 79, 2001, p. 507-510. Le texte de M. Bloch, "Pour une histoire comparée des sociétés européennes", *Revue de synthèse historique*, XLVI, 1928, p. 15-50, repris dans Marc Bloch, *L'histoire, la guerre, la résistance* (éd. Annette Becker & Etienne Bloch), Paris, 2006, p. 347-380. Sans surprise la première note de Bloch renvoie au texte de Pirenne. Voir également la contribution de F. Touati au présent volume.

³⁷ B. Lyon, *Henri Pirenne. Op. cit.*, p. 293-296.

³⁸ Voir l'analyse par Verhulst, *Marc Bloch, art.cit.*, qui souligne la tactique de Pirenne et de Bloch pour qui l'allocution en question devait soutenir sa candidature pour une chaire au collège de France.

³⁹ H. Pirenne, "De la méthode comparative en histoire", dans: G. Des Marez, F.-L. Ganshof (ed.), *Compte-rendu. Op. cit.*, p. 23. Ajoutons que l'élève le plus influent dans la première génération, F.L. Ganshof, a toutefois réussi à presque anéantir les innovations les plus importantes de Pirenne tant sur le plan de la méthode (comparatisme et interdisciplinarité) que concernant les formes (la synthèse historique), pour finalement favoriser un retour

pu argumenter que la rupture vis-à-vis des historiens allemands est un bémol en ce qui concerne la stance internationaliste de Pirenne en 1923. 'L'internationalisme avorté' de Pirenne n'est toutefois pas en premier lieu le résultat de sentiments anti-allemands, mais le résultat d'une suspicion profonde face à l'essentialisme et le racisme qui dominaient la perspective allemande sur les questions de nationalité et d'identité⁴⁰. Cette façon de voir avait selon lui anéanti dans l'historiographie allemande les qualités essentielles de toute recherche en histoire : le sens de la critique et l'objectivité. L'attitude des historiens allemands avait ouvert la voie à une crise de la civilisation et ouvert le débat concernant le rôle politique à jouer par les scientifiques et les intellectuels en général⁴¹. Le dilemme personnel de Pirenne pendant les années de l'après-guerre reflétait cette crise culturelle généralisée qui obligeait les historiens européens à repenser leur métier.

L'Histoire de l'Europe et Mahomet et Charlemagne, pile et face d'une même pièce de monnaie ?

Vers la fin de sa vie - le décès du troisième fils Henri-Edouard le 28 mai 1935 quelques mois seulement avant sa propre mort survenue le 24 octobre 1935 avait littéralement sapé la vitalité qui avait sa vie durant caractérisé l'homme Pirenne - c'était donc parmi les manuscrits restés en suspens, le *Mahomet et Charlemagne* et non pas *L'Histoire de l'Europe* qu'il désirait voir publié. Ce choix ne doit pas trop surprendre. Aux yeux de Pirenne *L'Histoire de l'Europe* était resté un manuel de cours, qu'il avait élaboré pour une publication éventuelle pendant sa captivité. *Mahomet et Charlemagne* par contre, était une entreprise couvée depuis longtemps dans plusieurs publications, et surtout il y avançait à nouveau une idée présente de façon sous-jacente dans *L'Histoire de l'Europe* et explicitement dans ses allocutions comme recteur de Gand, en premier lieu dans le fameux '*Ce que nous devons désapprendre de l'Allemagne*'. L'idée notamment que "sans Mahomet, Charlemagne reste inconcevable" et que l'apport des invasions des Germains pour la civilisation médiévale reste minime, pour ne pas dire inexistant. Cela en contraste avec l'invasion des

---

à la spécialisation et à l'analyse minutieuse des faits si caractéristique d'une certaine historiographie allemande, voir H. Trüper, *Topography of a method. François Louis Ganshof and the writing of history*, Tübingen, 2014, passim.

⁴⁰ Voir Sophie De Schaepdrijver, "'That theory of races". Henri Pirenne on the unfinished business of the Great War", *Revue Belge d'Histoire contemporaine*, XLI, 2011, p. 533-552 et P. Schöttler, "Henri Pirenne face à l'Allemagne de l'après-guerre ou la (re)naissance du comparatisme en histoire", dans S. Jaumain e. a. (dir.), *Une guerre totale ? La Belgique dans la Première Guerre mondiale*, Bruxelles, 2005, p. 507-517.

⁴¹ Voir P. Toubert, *Henri Pirenne et l'Allemagne*. art.cit., p. 317.

musulmans dans le monde méditerranéen qui est saluée à cause de leur enthousiasme et de leur ferveur religieux. Dans son *'Ce que nous devons désapprendre'* les invasions des Germains et donc leur apport dans les domaines des institutions et de l'économie sont minimisées:

C'est que l'époque des invasions n'a point germanisé l'Europe occidentale : elle l'a seulement barbarisée – et ce n'est pas la même chose. Dès que l'on écarte les broussailles de cette barbarie on retrouve, supportant toute la civilisation médiévale, les substructions romaines et chrétiennes⁴².

Même prise de position dans *l'Histoire de l'Europe* : il s'oppose aux théories germanistes fondées sur des notions essentialistes comme la race et la permanence d'un prétendu *'Volksgeist'*⁴³. Or dans les années trente du XXe siècle, Pirenne a dû assister, impuissant tout comme son collègue et ami Johan Huizinga, à la montée du nazisme en Allemagne⁴⁴. Pour les deux historiens, la question de savoir dans quelle direction évoluait la société dans laquelle ils se sentaient condamnés à vivre, les préoccupait de plus en plus. Dans le cas de Huizinga il s'agit de soucis qui lui ont inspiré des considérations où se mêlaient le sentiment de déclin et de fatalité déjà mis en œuvre dans le *Herfsttij der Middeleeuwen* (l'automne ou déclin du Moyen Age) paru déjà en 1919. Le 8 février 1935, Huizinga parlait à Bruxelles de la crise culturelle mais ne semble pas y avoir rencontré Pirenne, qui pourtant vivait à Uccle à cette époque⁴⁵. Vers la fin de la même année, Huizinga publiait son *In de schaduw van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onze tijd* (en traduction française: *Incertitudes. Essai de diagnostic du mal dont souffre notre temps*), un essai dans lequel il décrit les systèmes totalitaires de l'époque, Stalinisme et Nazisme, tout en y ajoutant des considérations critiques concernant la culture. Il constate une perte alarmante de normes éthiques, esthétiques et intellectuelles. À la surprise de son auteur, le livre fut un succès : en janvier 1936, plus de vingt mille exemplaires avaient trouvé un acheteur. En six mois, le livre fut réimprimé six fois, (cinq tirages en allemand entre 1935 et 1937), entre 1935 et 1939 le texte fut traduit en neuf langues européennes.

---

⁴² H. Pirenne, *Ce que nous devons désapprendre de l'Allemagne*, Université de Gand ouverture des cours et remise du rectorat 18 octobre 1921, Gand, 1921, p. 12-14. Nous suivons ici l'analyse de R. C. Van Caenegem, *Henri Pirenne : medievalist*, art.cit. p. 177.

⁴³ Voir dans l'introduction de J.-P. Devroey, A. Knaepen (éd.), *Henri Pirenne. Histoire de l'Europe. Op. cit.*, p. XVIII-XXII.

⁴⁴ En 1933 les deux historiens s'étaient soutenus dans le contexte d'un incident diplomatique qui avait opposé Huizinga, recteur de l'université de Leyde à une délégation allemande, dirigée par un nazi avéré dr. Johann Von Leers, auteur d'un pamphlet antisémite. Sur cet incident : M. Boone, *L'automne du Moyen Age: Johan Huizinga et Henri Pirenne*, art. cit., p. 45-46.

⁴⁵ B. Lyon, *Henri Pirenne op.cit.*, p. 386-390. Pirenne était confronté à la maladie de son épouse, à la mort de son fils Henri le 28 mai, avant de succomber à son tour suite à une pneumonie, le 24 octobre.

L'opposition farouche de Pirenne au nationalisme allemand basé sur le racisme ne doit pas nous faire croire qu'il rejetait systématiquement tout ce qui était allemand⁴⁶. L'historien allemand Heinrich Sproemberg (1889-1966), rejeton d'une famille bourgeoise de Berlin, avait été formé dans la grande tradition allemande, son directeur de thèse avait été Gustav Schmoller⁴⁷. Ses opportunités pour faire une carrière académique avaient toutefois été fortement perturbées à cause de son attitude critique envers la logique militaire et politique sous l'empire, sous la république de Weimar et la dictature nazie par une combinaison de jalousie intellectuelle et de préjugés racistes (il était en partie de descendance juive). Il nous en a livré un témoignage direct. Un de ses derniers textes en effet consiste en une esquisse autobiographique dans laquelle sa relation (épistolaire) avec Henri Pirenne occupe une place importante. Sproemberg est l'auteur d'un nombre important d'études sur l'histoire de la Belgique et du comté de Flandre, pour lesquelles il avait établi des contacts avec Pirenne déjà dans les mois précédant la Grande Guerre. Les deux savants allaient échanger des lettres jusque peu avant la mort de Pirenne⁴⁸. Sproemberg a également entretenu une relation épistolaire avec les historiens de l'école des *Annales*, Marc Bloch en particulier⁴⁹.

La correspondance entre Pirenne et Sproemberg nous apprend que Pirenne conservait un sentiment de gratitude vis-à-vis du pays qui l'avait accueilli au début de sa carrière et dont il gardait un bon souvenir, et nous montre son désir de rétablir les liens avec des historiens allemands tout en restant vigilant face aux dérives possibles. Ainsi écrivait-il dans une de ses dernières lettres datée du 30 septembre 1935, moins d'un mois avant sa mort : "Les photographies de Berlin que vous avez eu la gracieuseté de m'envoyer m'ont fait le plus grand plaisir. J'ai tant appris dans son Université et j'y ai laissé tant de bons souvenirs ! La reverrai-je avant de mourir ?". Déjà une lettre du 18 septembre 1933 dans laquelle il faisait allusion à l'incident entre Huizinga et Von Leers montre ces mêmes préoccupations.

---

⁴⁶ Voir aussi P. Schöttler, "Henri Pirenne, historien européen, entre la France et l'Allemagne", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 76, 1998, p. 875-883. Dans ce contexte : voir les bonnes relations que Pirenne a continué à maintenir (au grand détriment de Paul Fredericq d'ailleurs) pendant leur bannissement à Iéna avec les frères Cartellieri et le contact que Herman Nohl, stationné parmi les militaires occupant Gand avait maintenu avec la famille Pirenne : W. Thys, "Herman Nohl. Een vergeten weldoener van Henri Pirenne tijdens de Eerste Wereldoorlog", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LXVII, 2013, p. 231-260.

⁴⁷ Voir: M. Borgolte, *Sozialgeschichte des Mittelalters. Eine Forschungsbilanz nach der deutschen Einheit*, Munich, 1996, (Coll. Historische Zeitschrift, Beihefte 22), p. 9-19.

⁴⁸ Voir le chapitre posthume et non fini sur "Pirenne und die Deutsche Geschichtswissenschaft", dans: H. Sproemberg, *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. Ausgewählte Abhandlungen*, éd. M. Unger, Berlin, 1971, (Coll. Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, Band 18), p. 377-446 (avec une édition de la correspondance entre Pirenne et Sproemberg).

⁴⁹ M. Borgolte, *Sozialgeschichte des Mittelalters. Op. Cit.*, p. 12.

D'autre part une phrase de votre dernière lettre où vous m'affirmez que vous êtes un partisan convaincu de l'indépendance de la Belgique pourrait laisser croire que certains historiens allemands ne partagent pas sur cette question votre manière de voir. Vous voyez que je vous parle avec une entière franchise. Pour moi, mon point de vue reste ce qu'il a toujours été. Je reste aussi désireux que jamais de voir s'améliorer les relations scientifiques entre historiens et de les tenir soigneusement à l'abri de la politique.⁵⁰

Les faits allaient donner raison à Pirenne : pendant la deuxième guerre mondiale, les occupants nazis n'hésiteraient pas à répéter l'opération de charme de la '*Flamenpolitik*' mise en œuvre lors de la Grande Guerre, non sans succès d'ailleurs. Et que dire de l'opération de propagande effectuée par les sbires de la *Westforschung* – une falsification pure et simple – et qui constituait de faire dire à Pirenne à l'aide d'une traduction plus que créative de son *Mahomet et Charlemagne* tout à fait l'opposé du message qu'il avait voulu faire passer depuis ses lieux d'emprisonnement⁵¹.

En guise de conclusion

Henri Pirenne s'était bâti avant la Grande Guerre une grande réputation comme historien 'national' certes, mais davantage comme bâtisseur de ponts entre les mondes académiques français et allemand, mettant au profit de l'histoire le meilleur des deux mondes. Cette ambition trouvait son origine dans la vision de Pirenne concernant le rôle tenu par la Belgique en Europe. Dans une note préparant l'avant-propos d'un des tomes de son *Histoire de Belgique* il l'a spécifié de la façon suivante.

Y reprendre la question de la Belgique. Montrer ce que j'ai voulu dire par condensat commun. Nous sommes formés de Franco-Latins et de Franco-Germains, donc des 2 grands nations européennes. On peut les étudier chacune à part c[omme] la France et l'Allemagne. Mais on peut aussi les étudier ensemble c[omme] le condensat Européen. L'Hist[oire] de la Belgique répond à ces 2

---

⁵⁰ H. Sproemberg, "*Pirenne und die deutsche Geschichtswissenschaft. Art. Cit.* ", p. 443, 446.

⁵¹ H. Pirenne, *Geburt des Abendlandes. Untergang der Antike am Mittelmeer und Aufstieg des germanischen Mittelalters*, Amsterdam/Leipzig, 1939; 2e éd. 1942. Voir S. Berger et C. Lorenz, *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*, Hampshire/New York, Palgrave-Macmillan, 2010, p. 410. M. Boone, *Cities in late medieval Europe*, art. cit., p. 342-343.

courants de nationalisme et d'internationalisme qui se superposent l'un l'autre. Ce sont les phénom[ènes] internationaux qui font la matière de l'hist[oire] de Belgique propr[ement] dits⁵².

L'idée d'une certaine Europe ne servait pas uniquement à démontrer l'existence d'une identité belge - la fameuse *Mischkultur* - mais également à souligner la mission diplomatique du pays pour promouvoir en Europe la coopération, la paix et le progrès⁵³. Il s'agissait d'un exemple parfait de 'nationalisme international' caractérisant le processus de formation de nations à l'ordre du jour vers la fin du XIXe et au début du XXe siècle, a fortiori au sein des 'petites nations'. La douloureuse expérience de la Grande Guerre n'a fait que renforcer ce projet. Le premier janvier 1915 Pirenne notait dans son journal, en évoquant l'avenir de son pays occupé.

Pour moi, l'indépendance de la Belgique – qui a arrêté l'Allemagne à Liège et sur l'Yser – qui est cimentée par le sang de ses fils (par celui de mon pauvre Pierre peut-être) est aussi assurée que celle de la Russie. Et j'espère pour le pays, après son sursaut d'héroïsme et son baptême de sang, une Renaissance et le moyen de fournir un type supérieur de civilisation européenne. C'en sera fini aussi pour lui de cette neutralité que l'Europe lui a imposée. Il prendra rang dans la communauté occidentale, pour avoir souffert et lutté pour le droit.⁵⁴

Après la Grande Guerre et le retour des exigences linguistiques (qui finalement allaient provoquer son départ de Gand et son déménagement vers Bruxelles en 1930) son projet 'belge' semble mener à une impasse intellectuelle, bien que la finalisation des derniers tomes de son *Histoire de Belgique* lui a coûté un important investissement scientifique. On a pu démontrer que l'amertume née de l'expérience de la guerre a mené Pirenne vers une réorientation méthodologique et vers une révision des volumes de son *Histoire de Belgique*

---

⁵² Archives Générales de Belgique (Bruxelles), Manuscrits Divers, Papiers Henri Pirenne, Histoire de Belgique 4557. Préfaces aux divers tomes et éditions (notes, correspondance, etc.).

⁵³ Voir G. Duchenne, *Esquisses d'une Europe nouvelle: l'euro-péisme dans la Belgique de l'entre-deux-guerres (1919-1939)*, Bruxelles, 2008, p. 54-55. Sur le rôle de Pirenne dans l'évolution des regards portés sur l'histoire médiévale des principautés qui allaient former l'État belge à partir de 1830 et sur ce qui le différenciait de ses prédécesseurs : J. Tollebeek, "An era of Grandeur. The Middle Ages in Belgian national historiography, 1830-1914", dans: R.J.W. Evans, G. Marchal (dir.), *The uses of the Middle Ages in modern European states. History, nationhood and the search for origins*, London, Palgrave-Macmillan, 2011, p. 129-131.

⁵⁴ Archives Yves Pirenne (Cernex, France), *Henri Pirenne. Journal de Guerre I. Captivité 1 août 1914-17 mars 1916*, 01.01.1915. Notons qu'à ce moment les Pirenne n'avaient aucune nouvelle certaine concernant le sort de leur fils, porté disparu sur le front de l'Yser, certitude qui ne leur serait donné qu'au mois de février 1915 (ce qui explique le 'peut-être' dans la citation).

parus avant la guerre dont toute notion de race et de nation fut évacuée⁵⁵. Le résultat final fut un renforcement des idéaux liés à son idéologie humaniste-libérale⁵⁶. Concernant l'Europe cela mène au constat d'une division entre une Europe occidentale, libérale et pacifique marquée par l'héritage de l'humanisme et de la Révolution française et une Europe centrale où prévalait une société autoritaire et hiérarchisée, basée sur un nationalisme imprégné de racisme. Les efforts de Pirenne afin de promouvoir la coopération scientifique internationale après la guerre et l'exclusion des 'pouvoirs centraux' ne peuvent se comprendre que dans ce contexte. Tout comme son plaidoyer en faveur de la méthode comparative, l'unique arme afin "d'exterminer les préjugés raciaux, politiques et nationaux chez les historiens"⁵⁷. La combinaison subtile d'une rhétorique internationaliste et pacifique avec une rhétorique patriotique récoltait un succès évident auprès des autorités belges⁵⁸. Il devenait ainsi de plus en plus le porte-parole de la Belgique ambitieuse de l'après-guerre, un rôle qui lui allait comme un gant. Mais il n'était pas le seul à jouer ce rôle : ses prises de positions s'alignaient parfaitement sur le sentiment dominant chez les élites intellectuelles de cette période. Dans la synthèse concernant les vicissitudes de la Belgique pendant la guerre, *La Belgique et la Guerre Mondiale*, tout comme dans l'ultime tome de *l'Histoire de Belgique*, Pirenne démontrait que pendant la guerre le sort de l'Europe avait dépendu du sort réservé à la Belgique. En luttant pour sa survie, la Belgique avait mené un combat pour les valeurs des traités internationaux et du droit international. "Jamais le caractère international du pays ne s'était plus hautement affirmé que dans la grande crise dont il devait sortir meurtri mais

---

⁵⁵ Voir Schöttler, "Henri Pirenne face à l'Allemagne de l'après-guerre. Art. cit.", p. 514-515.

⁵⁶ Voir aussi G. Warland, "Avatars de la 'métahistoire' nationale et mise en récit de la Grande Guerre. Point de mire sur Henri Pirenne (1862-1935) et Ernest Lavisse (1842-1922)", dans A. Laserra, N. Leclercq, M. Quaghebeur (dir.), *Mémoires et antimémoires littéraires au XXe siècle*, Frankfurt, Peter Lang, 2008, pp 27-63: "Malgré tout, ce pessimisme ne ternit pas complètement la pensée humaniste de Pirenne, dont les racines plongent dans la tradition de la Renaissance et des Lumières, vecteur de progrès moral, et qui s'oppose farouchement à toute idée d'emprisonnement des esprits, comme ce fut le cas, selon lui, dans le protestantisme, d'un côté, et dans l'Église catholique sous le joug des Jésuites, de l'autre. D'ailleurs, la victoire des Alliés contre l'Allemagne nationaliste dans laquelle l'idée de race, de génie national, cherchait à se substituer à celle d'humanité, représente, pour Pirenne, bien plus qu'une victoire militaire. Elle incarne la victoire de la vérité scientifique et de la vérité morale : le « triomphe de l'idée d'humanité sur l'idée de race ».

⁵⁷ Voir un des derniers textes, et un rare texte programmatique de sa main publié en 1931 : H. Pirenne, "La tâche de l'historien", *Le Flambeau*, 1931, p. 17. Aussi disponible comme toute l'œuvre de Pirenne en version digitale : http://digistore.bib.ulb.ac.be/2006/a13015_000_f.pdf. Le texte a paru également en Anglais H. Pirenne, "What are historians trying to do?", dans: Stuart Rice, *Methods in social science. A case book*, Chicago, University of Chicago, 1931, p. 435-445 (une deuxième édition a vu le jour en 1933).

Voir : http://digistore.bib.ulb.ac.be/2006/a744392_000_f.pdf

⁵⁸ Voir C. Bechet, "La révision pacifiste des manuels scolaires. Les enjeux de la mémoire de la guerre 14-18 dans l'enseignement belge de l'Entre-deux-guerres", *Cahier d'Histoire du Temps présent*, 20, 2008, p. 49-101.

glorieux”⁵⁹. L’idée européenne de Pirenne pourrait, en somme, être résumée par la boutade qu’ “il suffisait d’être belge pour être européen”. Il est donc inconcevable d’évaluer la contribution de Pirenne au projet européen sans prendre en compte son engagement permanent comme historien national de la Belgique.

---

⁵⁹ H. Pirenne, *Histoire de Belgique VII. De la révolution de 1830 à la guerre de 1914*, Bruxelles, M. Lamertin éditeur, 1948², p. 396.

Conclusie

Maar wat hem te binnen schoot was iets heel anders, iets bijzonders. Het was het inzicht dat zegt: 'Deze tijd is niet mijn tijd.' De tijd stroomt een man of een staat binnen, nestelt zich in hen en gaat dan weer, de tijd verdwijnt, maar de man en de staat blijven, ook al is hun tijd voorbij. Waar is hij heen? De man ademt, hij denkt, hij huilt, maar zijn enige, eigen, speciaal met hem verbonden tijd is weg, verstreken, vervlogen. Er is niets moeilijker dan een stiefzoon van de tijd te zijn.¹

De eerste wereldoorlog loopt als een figuurlijke demarcatielijn door het leven van Pirenne en door dit proefschrift. Telkens opnieuw is gebleken hoe diepgaand de impact ervan is geweest op het wetenschappelijke project van Pirenne, dat tegelijk ook een maatschappelijk en een erg persoonlijk project was. Het contrast tussen de vooroorlogse en de naoorlogse Pirenne kan niet symbolischer worden aangetoond dan aan de hand van twee cruciale ijkpunten in zijn biografie: de manifestatie die voor hem werd georganiseerd in 1912 en een bekroning vormde van de bijzonder succesvolle eerste helft van zijn leven, en de uitvaartplechtigheid in 1935 die de tweede, veel meer conflictueuze helft van zijn leven afsloot.

---

¹ Vasilli Grossman, *Leven en lot*, Amsterdam, Balans 2013 (1992) 44.

Het zondagskind van 1912

De manifestatie van 1912 vierde het vijftienvijftigjarige professoraat van Pirenne in Gent en de voltooiing van het vierde deel van zijn *Histoire de Belgique*, en bood als dusdanig een moment van reflectie over en consecratie van Pirenne's vooroorlogse reputatie.

De voordrachten tijdens de plechtigheid reflecteerden het tot dan toe geaccumuleerde succes en prestige van Pirenne als patron van een historische school (met toespraken van zijn reeds afgestudeerde en succesvol gelanceerde leerlingen Herman Van der Linden en Henri Obreen, en van Henri Rolin in naam van Pirenne's toenmalige leerlingen), als 'netwerktijger' in binnen- en buitenland (met toespraken van Herman Bussemaker als symbolisch vertegenwoordiger van Pirenne's Nederlandse netwerk, van Fritz Arnheim als representant van zijn Duitse netwerk en van Philippe Sagnac als link met zijn Franse netwerk) en als brugfiguur tussen Wallonië en Vlaanderen (met redevoeringen van een raadslid uit Pirenne's geboorteplaats Verviers en van Emile Braun, burgemeester van zijn nieuwe thuishaven Gent). Namens zijn *alma mater* speechten de toenmalige rector van de Gentse Universiteit, Victor De Brabandere, en Pirenne's dichtste collega en voortrekker van de manifestatie, Paul Fredericq.²

De toespraak van Pirenne zelf tijdens de manifestatie was een veelzeggend voorbeeld van self-fashioning. De historicus verklaarde er zijn succes als het gevolg van 'een gunstige wind', het 'rustige vaarwater' waarin zijn werk was kunnen verlopen en andere natuurfenomenen die buiten zijn eigen inbreng en zijn sociale en politieke context leken te hebben plaatsgevonden. Ook de hooggewaardeerde deugd van bescheidenheid praktiseerde hij er met groot elan: de manifestatie was 'teveel eer', hij had per slot van rekening niet meer gedaan dan 'de weg van zijn lot' gevolgd en het geluk gehad een zo dankbaar onderwerp als de geschiedenis van België op dat pad te hebben aangetroffen: "Il y a lieu de s'en réjouir, il n'y a pas lieu d'en tirer gloire".³

De manifestatie stond in het teken van een grote tevredenheid over het verleden maar nog meer van een optimistisch vooruitgangsgeloof, dat gesymboliseerd werd door de oprichting van een 'Fondation Pirenne' die jonge historici zou voorzien van een studiebeurs om in het buitenland aan onderzoek te kunnen doen. De naam van Pirenne werd op die manier expliciet verbonden aan het academische project van internationale samenwerking en aan het maatschappelijke project voor meer nationale uitstraling in het buitenland.

---

² Zie *Manifestation en l'honneur de M. le professeur Henri Pirenne. Bruxelles, 12 mai 1912* (Mons, 1912).

³ *Idem.* 52.

De Pirenne van 1912 was, zoals in dit proefschrift werd aangetoond, in elk opzicht een kind van zijn tijd – met alle gewoontes, inherente waarden en assumpties van dien. Zijn ‘academisch ondernemerschap’ reflecteerde de waarden van het industriële kapitalisme, zoals doorgedreven productiviteit, rationaliteit, competitiviteit, (zelf)discipline en regelmaat. Pirenne stond bekend als een bruggenbouwer en een compromisfiguur, die door zijn gevoel voor nuance, consensus en (zelf)controle slaagde waar anderen met meer uitgesproken religieuze of ideologische voorkeuren faalden. Het belang van bescheidenheid, gematigdheid en zelfdiscipline was inderdaad één van de hoekstenen van de burgerlijke cultuur van zijn tijd.⁴ De liberale bourgeoisie definieerde zichzelf als een klasse die, dankzij haar vele deugden, geschikt was om te leiden: haar hoge morele standaarden, haar zelfdiscipline en gematigdheid, haar ijver en rationaliteit, haar grote geloof in wetenschap en vooruitgang.⁵ Door zichzelf in de positie te plaatsen van onpartijdige, wetenschappelijke ‘observatoren’ zagen de laat-negentiende eeuwse leden van de liberale bourgeoisie zichzelf als vertegenwoordigers van een progressieve, universele cultuur, met de universiteit als het ultieme archetype van die cultuur.⁶ De reputatie van Pirenne steunde op het feit dat hij, als een humanistische *homo universalis*, met succes deze deugden en kwaliteiten wist te verenigen en uit te stralen.⁷

Voor Pirenne was een goede historicus een ‘man van de wereld’. Ook het genderspect van die uitspraak is verre van onbelangrijk. Voor de liberale bourgeoisie behoorden werkijver, bedrijvigheid en de notie van de ‘selfmade man’ tot de kernwaarden van moderne mannelijkheid.⁸ De universiteit was lange tijd het exclusieve domein van deze moderne mannen, en ook Pirenne verzette zich tot diep in de jaren twintig tegen de instroom van vrouwen in het universitair onderwijs. Wetenschappelijk engagement bevestigde de specificiteit van de mannelijke burgerlijke identiteit, terwijl vrouwelijke wetenschappers het wetenschappelijke bedrijf dreigden te ondermijnen door het weg te leiden van haar universele, publieke belangen naar een meer private, huiselijke sfeer. Pirennes echtgenote Jenny Vanderhaeghen was op haar beurt de perfecte belichaming

---

⁴ Men zou kunnen opmerken dat de vele vermeldingen in de literatuur van Pirenne’s bourgondische uitspattingen als het tegendeel van gematigdheid en zelfcontrole kunnen worden gezien. Die anekdotes werden echter steevast gekoppeld aan de verwondering en bewondering van de auteurs over het feit dat Pirenne’s uitspattingen nooit ten koste van zijn werk gingen (‘zelfs na het consumeren van enkele sterke bieren was hij nog helder van geest). Op die manier kunnen ze precies als een ultieme vorm van zelfcontrole worden beschouwd.

⁵ Zie Jonas Frykman en Orvar Löfgren, *Culture Builders. A historical anthropology of middle-class life* (New Brunswick/London: Rutgers University Press, 1987) 27.

⁶ Frykman en Löfgren viii, 102.

⁷ Zie in dit verband ook de opmerking van zijn leerling Hans Van Werveke dat “il y a peu de savants complets. irenne l'a été.” *Henri Pirenne, hommages et souvenirs II* (Bruxelles: Nouvelle société d'édition, 1938) 383.

⁸ Zie daarover Gerald Izenberg, *Modernism and masculinity* (Chicago: University of Chicago Press, 2000).

van het ideaal van vrouwelijkheid. Hoewel ze mee werd ingeschakeld in de professionele bedrijvigheid van haar man, bleef haar aandeel in het werk netjes binnen de grenzen van de privésfeer:

On ne peut assez insister sur le rôle capital qu'a joué Mme Pirenne dans la vie de son époux. Active, ordonnée, douée d'un sens aigu des réalités, dévouée aux siens au delà de toutes limites, unissant la bonté à l'intelligence, cette femme d'élite a procuré à son mari des conditions idéales de travail. Elle a pris sur elle tous les aspects matériels de la vie du ménage et elle a donné à Henri Pirenne la paix du foyer, indispensable à un travail régulier, intense et fécond.⁹

Het huwelijk tussen Pirenne en Jenny Vanderhaeghen vormde zo een bijna hegeliaanse synthese tussen mannelijkheid/publieke sfeer (these) en vrouwelijkheid/privésfeer (antithese). Ook Pirenne's houding als vader van vier zonen, van een historische school met een 'pleiade aan leerlingen' en, in zeker opzicht, ook van de natie, reflecteerde dat hegeliaanse, burgerlijke mannelijkheidsideaal: de moderne vader was een ambivalent figuur die tegelijk gerespecteerd, bewonderd en gevreesd werd. Hij was streng maar rechtvaardig, charmant maar ook autoritair.¹⁰ In zijn biografische notitie over Pirenne uit 1960 onderstreepte Ganshof de invloed van de hegeliaanse dialectiek op het werk en wereldbeeld van Pirenne. Volgens Hegel was de rede niets zonder de werkelijkheid en de werkelijkheid niets zonder de rede. Het pleidooi dat Pirenne voerde voor een wetenschap die volop in en ten dienste van de wereld moest staan en zijn veroordeling van het 'zuivere specialistenwerk' van de eng-nationalistische Duitse historici na 1914 kan inderdaad als een vertaling van die hegeliaanse stelling worden opgevat.

De politieke instrumentalisering van geschiedschrijving was een wijdverspreid fenomeen in de negentiende en vroege twintigste eeuw. Dankzij deugden als 'wetenschappelijkheid' en 'onpartijdigheid' konden historici optreden als gezaghebbende woordvoerders van het verleden. Het was die autoriteit die hen zo prominent maakte als 'nation-builders' in het negentiende-eeuwse Europa.¹¹ Het is een rol die Pirenne als nationaal historicus met veel plichtsbewustzijn heeft opgenomen. Dat deed bovendien hij niet enkel als auteur van de monumentale *Histoire de Belgique*; ook zijn inspanningen voor internationale samenwerking stonden in dienst van het nationaal prestige.¹²

---

⁹ François-Louis Ganshof, 'Henri Pirenne (1862-1935)'. *Liber Memorialis 1913-1960*, (Gent, 1960) 38-49.

¹⁰ Frykman en Löfgren 118.

¹¹ Zie Stefan Berger, 'The Power of National Pasts: Writing National History in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe' in *ibid.*, (ed.), *Writing the Nation. A Global Perspective* (Hampshire/New York: Palgrave Macmillan, 2007), 30-62.

¹² Zie in dit verband recent onderzoek van Daniel Laqua, *The Age of Internationalism and Belgium, 1880-1930. Peace, Progress and Prestige* (Manchester, 2013); Gita Deneckere, Daniel Laqua en Christophe Verbruggen, 'Belgium on the Move: Transnational History and the Belle Époque'. *Revue belge de philologie et d'histoire* 90 (2012) 1223-1226;

Pirenne deelde, tenslotte, naast de assumpties over fundamentele deugden en waarden, over gender en over nationalisme, ook de imperialistische claims en oriëntalistische opvattingen van zijn tijd.¹³ Dit komt het duidelijkst naar voren in *Mahomet et Charlemagne*. Pirenne's karakterisering van de Arabische expansie als een destructieve opeenvolging van plunderingen reflecteerde een onkritisch navolgen van de oriëntalistische stereotypes en het koloniale discours uit zijn tijd:

His contention that the rise of Islam brought definitive closure of the classical period reflected his contemporaries' arrogant confidence in Europe's civilising mission vis-à-vis its North-African and Middle Eastern colonies both in Ancient and in modern times.¹⁴

Die impliciete veronderstellingen verklaren ook de recente recuperatie van *Mahomet et Charlemagne* door het Europees rechts-nationalisme en het Amerikaanse neoconservatisme: hun gekleurde lezing van Pirenne weerspiegelt de drang om de opkomst van de Islam te veroordelen als een bedreiging voor de hegemonie van het Westen.

De uitvaart

Bij het overlijden van Pirenne in 1935 kondigde de pers een periode van nationale rouw af. De uitvaartplechtigheid was, door de talrijke aanwezigheid van hoogwaardigheidsbekleders, een prestigieus evenement. Toch was er bij familie, vrienden en al wie het België van Pirenne genegen was, groot ongenoegen. Waar de manifestatie ter ere van Pirenne in 1912 nog 'teveel eer' was geweest, werd de beslissing om geen staatsbegrafenis te organiseren voor het academische en nationale icoon als 'te weinig eer' beschouwd. In een krantenknipsel uit die dagen klinkt het als volgt:

Il faut faire à Henri Pirenne des funérailles nationales. Non seulement parce que l'auteur de la monumentale *Histoire de Belgique* était une illustration européenne,

---

Jo Tollebeek, 'The Hyphen of National Culture: The Paradox of National Distinctiveness in Belgium and the Netherlands, 1860-1918'. *European Review*, 18 (2010) 207-225.

¹³ Bonnie Effros, 'The enduring attraction of the Pirenne thesis'. *Speculum* 92 (2017).

¹⁴ Idem, 184.

l'une de plus hautes et des plus brillantes figures de la science universelle. Non seulement parce que sa mort est une perte immense pour l'intelligence, une atteinte au prestige spirituel de notre pays. Mais surtout parce que Pirenne est l'un des rénovateurs de notre esprit public, grâce à la lumière qu'ont jetée ses travaux sur les origines profondes de la nationalité belge et sur la profonde réalité de notre unité. (...) En lui dédiant des funérailles nationales, le pays ne ferait que rendre ce qu'il doit à ce grand savant qui fut un des fondateurs de la Belgique moderne.¹⁵

De verwevenheid van het wetenschappelijke en het politieke project van Pirenne werd in dit en vele andere fragmenten bij zijn overlijden expliciet geroemd, maar was precies de reden waarom hem geen staatsbegrafenis werd toegekend. In het Belgische politieke klimaat van de jaren dertig, gedomineerd door linguïstische en communautaire onenigheid, was het simpelweg te delicaat om Pirenne en het unitaire België waar hij voor stond openlijk te confirmeren – en ook de wetenschappelijke wereld was inmiddels sterk gepolariseerd geraakt.

De teleurstelling over de uitvaart van Pirenne weerspiegelde een algemeen gevoel van professionele en persoonlijke malaise dat de historicus op het eind van zijn leven domineerde. In de snel evoluerende naoorlogse samenleving bleken de traditionele recepten en hiërarchische structuren niet altijd meer te werken. Het verlies van autoriteit in de context van de vernederlandsing van de Gentse Universiteit en de daaropvolgende verhuis naar Ukkel is daarvoor wellicht het meest illustratief.¹⁶ Daarnaast was er het verlies van controle over de ideologische orde in de jaren dertig: Walter Prevenier toonde aan hoe uit correspondentie met Van Werveke in 1931 bleek 'hoezeer Pirenne bekommerd was over de opstoot van een nieuw Duits imperialisme en over de sporen van racisme in het opkomende facisme [sic].'¹⁷ Geen boeken, redevoeringen of samenwerkingsverbanden die konden voorkomen dat de geschiedenis zich zou herhalen: het voelde voor Pirenne haast als een persoonlijke nederlaag. Op een persoonlijker niveau verloor Pirenne als vader de controle over de disciplineren van zijn zoon Henri-Edouard: de malaise van de tijd was bij hem omgeslagen in een aanhoudende zenuwcrisis waar geen kuur in Vittel of Spa bleek tegen opgewassen, en die uiteindelijk tot zijn voortijdige dood zou lijden, kort voor het overlijden van Pirenne zelf.

---

¹⁵ Archief van de Koninklijke Academie, Classe des Lettres et Sciences politiques, Dossiers personnels, membres et correspondants décédés, Pirenne Henri, 11605.

¹⁶ Zie hierover ook een uitspraak van Jacques Pirenne: "La flamandisation de l'Université de Gand vint, il est vrai, le priver brutalement de son enseignement. Je ne dirai pas qu'il n'en a pas souffert, mais il ne l'a pas montré." *Le Flambeau* (1936), 38.

¹⁷ Walter Prevenier, 'Hoe Pirenne de ondraaglijke lichtheid van de voorbarige synthese verdedigde'. *Millennium, Tijdschrift voor middeleeuwse studies*, jg. 25 (2011) 2.

In de postume reputatie van Pirenne zijn weinig sporen terug te vinden van deze verbittering. In het dominante narratief over de historicus was, zoals in de inleiding bij dit proefschrift al werd aangetoond, geen plaats voor de mens achter het fenomeen. Nochtans leefde de teleurstelling over het verlies van reputatie van Pirenne ook bij zijn erfgenamen voort. Zo verzuchtte Pirenne's achterkleinzoon Jacques-Henri aan Bryce Lyon, in een brief waarin hij bewonderde hoe edel Pirenne uit zijn oorlogsdagboeken naar voren kwam: "Quel contraste avec les malintentionnés d'aujourd'hui, qui, dans son propre pays, tentent de discréditer son oeuvre pour atteindre le sentiment national qu'il a soutenu jadis et que l'on prétend détruire aujourd'hui."¹⁸

Zoals de naoorlogse maatschappij met haar snelle politieke en economische ontwikkelingen gekenmerkt werd door een toenemend verlies van controle over de tijd, zo ontglipte de tijd uiteindelijk ook aan Pirenne. Van een 'kind van zijn tijd' werd hij als het ware 'een stiefzoon van de tijd'. De geschiedenis van zijn reputatie vertelt in die zin ook de geschiedenis van de neergang van het unitaire België, van de veranderde academische cultuur en van de toenemende contestatie van de liberale burgerlijke hegemonie.

---

¹⁸ Universiteitsarchief ULB, Ongeklasseerd archief van Bryce Lyon, Brief van Jacques-Henri Pirenne, La Hulpe, 17.06.1988.

Octobre

Premier Quartier le 31 — Pleine Lune le 7
Soleil : lever 6 h. 26 coucher 16 h. 43

24

297

St-Raphaël

68

Lundi

1935. Mort de l'éminent historien belge Henri Pirenne.

Lijst van private archieven

Archief van Yves Pirenne, Cernex

Henri Pirenne. Correspondance avec son père et sa mère I, 1879-1884

Avec son grand-père Otto Duesberg 1884

Avec son père Lucien Henri Pirenne 1883-1884

Avec sa mère Virginie Duesberg 1879-1884

Henri Pirenne. Correspondance avec son père et sa mère II, 1885-1889

Avec son père Lucien Henri Pirenne 1885-1888

Avec sa mère Virginie Duesberg 1885-1886

Avec ses frères et ses soeurs

Lettres de Mme. H. Pirenne à H. Pirenne 1887 (Niet ingebonden)

Lettres de famille, 1893-1914

Lettres (de Madame Henri Pirenne) à son fils Jacques Pirenne, 1908-1914 et 1918-1938

Henri Pirenne. Captivité, Mars 1916-Décembre 1918

Correspondance de Henri Pirenne à Mme Henri Pirenne, janvier 1917-septembre 1917

Correspondance de Mme Henri Pirenne à Henri Pirenne, de janvier 1917 à juillet 1917

Henri Pirenne. Correspondance de captivité

Holzminden, 18 mars 1916 – 5 août 1916

Jena, 29 août 1916 – 25 janvier 1917

Kreuzburg, 8 septembre 1917 – 5 août 1918

Journal de Guerre I. Captivité 1 Août 1914-17 Mars 1916

Journal de Guerre. II. Captivité 16 Mars 1916-30 Novembre 1918

Lettres écrites en captivité à Jacques & Adrienne Pirenne

Reflexions d'un solitaire

Varia

Manifestation Pirenne 1912 (Gastenboek)

Familles Pirenne et Vanderhaeghen (Adresboek)

Souvenirs de Pierre Pirenne

Schoolrapporten Jacques Pirenne

Doos met eredocoraten

Doos met zegels en oorkonden

Foto-albums

Archief van Françoise Lemmers-Pirenne, Waterloo

Henri Lucien Pirenne, industriel 1837-1899

Pierre Pirenne, Journal 1896-1914

Lettres de famille 1908-1929 en 1936-1947

Henri Pirenne. Lettres à sa mère 1911-1922

Album de photo

Appendix

Biografische mijlpalen*

- 1862 (23 december): Geboorte van Henri Pirenne in Verviers. Zoon van Lucien Henri Pirenne (1837-1899) en Virginie Duesberg (1839-1924), een welstellende familie van textielondernemers.
- 1869: Student aan de Ecole Industrielle et Littéraire, Verviers.
- 1879: Student aan de faculteit Letteren van de Rijksuniversiteit Luik. Als leerling van Godefroid Kurth en Paul Fredericq leerde Pirenne er een nieuw onderwijssysteem kennen- het ‘seminarie’ – dat hij zelf nadien zou introduceren in Gent in het domein van de middeleeuwse geschiedenis.
- 1881: Publicatie van Pirenne’s eerste onderzoek, *Sedulus de Liège*.
- 1883 (6 juli): Doctoraat in de geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Luik met een thesis getiteld *Histoire de la constitution de la ville de Dinant au Moyen-Age* (gepubliceerd in 1889, Gent).
- 1883-1884: Reisbeurs voor post-doctorale studies in Frankrijk aan de Ecole Pratique des Hautes Etudes en de Ecole des Chartes te Parijs (met docenten als Numa Denis Fustel de Coulanges, Arthur Giry, Marcel Thévenin en Gabriel Monod). Vriendschap met Maurice Prou en Abel Lefranc.
- 1884-1885: Post-doctorale studies in Duitsland aan de universiteiten van Leipzig (paleografie bij Wilhelm Arndt) en Berlin (oorkondeleer bij Harry Bresslau en economische geschiedenis bij Gustav Schmoller). Vriendschap met Karl Lamprecht.

---

* Dit is een naar het Nederlands vertaalde en summier aangevulde versie van het bibliografisch overzicht dat eerder verscheen in Jo Tollebeek and Sarah Keymeulen, *Henri Pirenne, historian: a life in pictures* (Leuven: Lipsius 2011).

- 1885 (30 september): Aanstelling aan de Rijksuniversiteit Luik voor de vakken paleografie en oorkondeleer en aan de Ecole Normale des Humanités in Luik voor praktische oefeningen (*cours pratiques*).
- 1886 (9 september): Benoeming tot Buitengewoon Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Gent voor de algemene geschiedenis van de middeleeuwen, de geschiedenis van België en de historische geografie van de middeleeuwen. Ook docent praktische oefeningen geschiedenis (in het Frans) aan de Vlaamse Normalschool verbonden aan de universiteit.
- 1887 (19 december): Huwelijk met Jenny Vanderhaeghen (1868-1948), dochter van een gegoede burgerfamilie uit Gent; en verhuis naar een woning in de Gentse Sint-Pietersnieuwstraat die het zenuwcentrum van Pirenne's leven en werk zal worden gedurende het grootste deel van zijn carrière. Het huwelijk brengt vier zonen voort: Henri-Edouard (1888-1935, hoogleraar in de Wijsbegeerte in Gent), Jacques (1891-1972, advocaat, historicus, hoogleraar Rechtsgeschiedenis aan de Université libre de Bruxelles en secretaris van koning Leopold III), Pierre (1895-1914, student ingenieur en gesneuveld aan het front) en Robert (1900-1931, substituut-procureur van de Koning).
- 1889: Benoemd tot Gewoon Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Gent.
- 1891: Publicatie van *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre (1127-1128) par Galbert de Bruges*. Verkiezing tot lid van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (waarvan Pirenne als secretaris zal optreden gedurende de periode 1907-1935).
- 1893: Publicatie van het invloedrijke artikel 'L'origine des constitutions urbaines au moyen âge'. Introduceert de eerste lezingenreeks in België over sociale en economische geschiedenis. Verkiezing tot secretaris van de pas opgerichte Société d'histoire et d'archéologie de Gand, waardoor hij diepgaand betrokken raakt bij het lokale leven.
- 1899: Publicatie van het eerste volume van de *Histoire de Belgique*, in het Duits, onder de titel *Geschichte Belgiens*, geschreven op uitnodiging van Lamprecht. De publicatie van de Franse versie volgt een jaar later, in 1900. In totaal zullen zeven volumes verschijnen, waarin de geschiedenis van België gereconstrueerd wordt vanaf de vroege middeleeuwen tot en met de Eerste Wereldoorlog.
- 1902: Publicatie van *Chronique rimée des troubles de Flandre en 1379-1380*. Start van de Nederlandstalige uitgave van de *Histoire de Belgique: Geschiedenis van België*. Pirenne ontvangt de Vijfjaarlijkse Prijs voor Nationale Geschiedenis voor de periode 1896-1900.
- 1909: Eerste in een lange reeks eredoctoraten, aan de Universiteit van Leipzig.
- 1910: Publicatie van *Les anciennes démocraties des Pays-Bas*. Een Engelse vertaling volgt in 1915 onder de titel *Belgian Democracy. Its Early History*.
- 1912 (12 mei): Viering in Brussel ter ere van vijfentwintig jaar professoraat van Pirenne aan de Rijksuniversiteit Gent en voor de voltooiing van het vierde volume van de *Histoire de Belgique*. Oprichting van de Fondation Pirenne, die buitenlandse onderzoekservaring van (jonge) Belgische historici ondersteunt. Kandidaat op de lijst van de nationale eenheidspartij (Parti d'Unité Nationale) met het vooruitzicht op een ministerpost – de verkiezingen draaien echter uit op een debacle voor de liberalen.

- 1914 (mei): Publicatie van het sterk opgemerkte artikel 'Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme'. Augustus: Duitse oorlogsverklaring aan België. November: Pirenne's negentien jaar oude zoon Pierre sneuvelt op het slagveld aan de Ijzer.
- 1916-1918: Maart 1916: Pirenne en Fredericq worden gearresteerd door de bezetter: een periode van ballingschap in Duitsland gaat in die twee jaar en acht maanden zal duren. Pirenne verblijft achtereenvolgens in Krefeld, Holzminden, Jena en Creuzburg an der Werra. In ballingschap leert hij Russisch, onderwijst hij Europese en Belgische geschiedenis aan zijn medegevangenen en begint hij te schrijven aan *Histoire de l'Europe*.
- 1919: Eerste ontmoeting met de jonge historici Marc Bloch en Lucien Febvre aan de Universiteit van Strasbourg, waar hij een eredoctoraat ontvangt – net als in Oxford datzelfde jaar. Omwille van zijn functie als rector uiteindelijk geen kandidaat op de lijst van de Partij de Renaissance Nationale.
- 1919-1921: Rector van de Rijksuniversiteit Ghent, als opvolger van Fredericq. Pirenne geeft in die hoedanigheid een aantal inaugurale redes waarin hij afrekenet met de Duitse agressor: *La nation belge et l'Allemagne* (1919) en *Ce que nous devons désapprendre de l'Allemagne* (1921).
- 1920: Publicatie van een selectie uit Pirenne's oorlogsdagboeken, *Souvenirs de captivité en Allemagne (mars 1916 - novembre 1916)*. Verkiezing tot voorzitter van de Union Académique Internationale.
- 1921 (30 april): Huldiging van Pirenne als 'nationaal historicus' als symbool van het intellectuele verzet tijdens de Eerste Wereldoorlog. Tweede maal toekenning van de Vijfjaarlijkse Prijs voor Nationale Geschiedenis, nu voor het vierde volume van de *Histoire de Belgique*.
- 1922: Reis naar de Verenigde Staten om er als 'Belgische ambassadeur' te spreken over 's lands oorlogservaringen. Ontvangst op het Witte Huis, lezingen in tal van Amerikaanse universiteiten. Oprichting van het tijdschrift *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, waarin hij zijn invloedrijke artikel 'Mahomet et Charlemagne' publiceert, het eerste in een lange reeks publicaties over de overgang van de Antieke Tijd naar de middeleeuwen. Nog in dat jaar gastprofessor aan de Sorbonne (Parijs).
- 1923: Publicatie van het artikel 'Un contraste économique. Mérovingiens et Carolingiens'. Tal van andere detailstudies die kaderen binnen de Pirenne-thesen over *Mahomet et Charlemagne* zullen volgen. Nog in dat jaar zit Pirenne het Vijfde Internationale Congres voor Historische Wetenschappen voor in Brussel.
- 1924: Oktober: Gastprofessor in Cambridge. Voltooing van het vierde en laatste volume van de *Receuil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre* in samenwerking met Georges Espinas.
- 1925: Publicatie van *Medieval Cities. Their origins and the revival of trade*, een bundeling van Pirenne's lezingen in Princeton (1922). De Franse vertaling, *Les villes du moyen âge*, volgt in 1927. Gastprofessor aan de Universiteit van Bordeaux.

- 1926: Viering ter ere van veertig jaar professoraat in Gent en de publicatie van het zesde volume van de *Histoire de Belgique*. Voorstelling van het Festschrift *Mélanges d'histoire*. Gastprofessor aan de Ecole des Chartes in Parijs.
- 1927: Gastprofessor in Kopenhagen and Praag.
- 1928: Invloedrijke lezing op het Zesde Internationale Congres voor Historische Wetenschappen in Oslo over 'L'Expansion de l'Islam et le commencement du moyen âge'. Publicatie van *La Belgique et la Guerre Mondiale*.
- 1929: Gastprofessor aan de Universiteit van Montpellier. In het eerste nummer van de *Annales d'Histoire économique et sociale* publiceert Pirenne 'L'instruction des marchands au moyen âge'.
- 1930: De vernederlandsing van de Gentse Universiteit noopt Pirenne ertoe vervroegd het emeritaat aan te vragen. Verhuis naar Ukkel bij Brussel. Aanstelling als voorzitter van het Belgisch Historisch Instituut in Rome.
- 1931: Gastprofessor aan de Universiteit van Algiers and aan de Université libre de Bruxelles, met een lezingenreeks over *Mahomet et Charlemagne*. Overlijden van zoon Robert.
- 1932: Gastprofessor aan de Universiteit van Dijon. Hulde door de krant *Le Flambeau*, door Koning Albert I (met het Groot Kruis in de Kroonorde) en door het Comité Français des Sciences Historiques in Parijs for the voltooiing van de *Histoire de Belgique*.
- 1933: Gastprofessor aan de universiteiten van Rome en Cairo. Winnaar van de prestigieuze Francqui Prijs voor het zevende volume van de *Histoire de Belgique*.
- 1935: Laatste lezing voor zijn overlijden, aan het Belgisch Historisch Instituut te Rome. Mei: voltooiing van het manuscript van *Mahomet et Charlemagne*. Pirenne's oudste zoon Henri-Edouard overlijdt. Pirenne zelf sterft kort nadien, op 24 oktober, op de leeftijd van 73 jaar. De pers kondigt een periode van 'nationale rouw' af.
- 1936: Postume publicatie door de erven Pirenne van het onvoltooid gebleven *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle*.
- 1937: Postume uitgave door Pirenne's zoon Jacques van het boek *Mahomet et Charlemagne*, het 'spirituele testament' van zijn vader, geredigeerd door zijn voormalige leerling Fernand Vercauteren. Onthulling van een standbeeld ter nagedachtenis van Pirenne in Brussel.
- 1939: Postume publicatie van een ongeautoriseerde Duitse vertaling Paul Egon Hübinger van *Mahomet et Charlemagne* onder de titel *Geburt des Abendlandes. Untergang der Antike am Mittelmeer und Aufstieg des germanisches Mittelalters*, een nationaal-socialistische herinterpretatie van het boek.
- 1954: Hulde aan de nagedachtenis van Pirenne aan de Universiteit Gent. Onthulling van zijn borstbeeld in de Gentse Aula.
- 1962: Herdenking van de honderdste geboortedag van Pirenne met een expositie in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.
- 1974: Publicatie van *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study* door Bryce Lyon.

Samenvatting

In 1966 publiceerde de Gentse historicus Jan Dhondt onder de noemer ‘Henri Pirenne, historien des institutions urbaines’ een voor vele tijd- en vakgenoten provocerend artikel waarin hij de sociologische omstandigheden analyseerde waarin de eminente Belgische geschiedschrijver Henri Pirenne (1862-1935) zijn uitzonderlijke reputatie had bereikt. Pirenne, zo schreef hij, was niet zomaar een historicus, hij was “le *phénomène* Pirenne, c'est à dire une réputation, une gloire, une audience, des honneurs comme aucun historien du présent siècle n'en a obtenu, et tout cela comme aboutissement d'une montée vertigineusement rapide.” Dhondt wees voor dat uitzonderlijke professionele succes naar het gunstige tijdsgewricht waarin Pirenne was geboren en naar de politieke netwerken van zijn sociale klasse. Dat het wetenschappelijke klimaat in de late jaren '60 nog niet rijp was voor een dergelijke ‘vadermoord’ bleek uit de vele geschokte brieven die Dhondt naar aanleiding van zijn artikel ontving. Ook de Amerikaanse mediëvist Bryce Lyon, auteur van het lijvige werk *Henri Pirenne, a biographical and intellectual study* (1974), ging fel in de aanval tegen de stellingen van Dhondt.

Ter verdediging van Dhondt deed Wim Blockmans op zijn beurt Lyon's overgedetailleerde en bijna hagiografische biografie af als een onwetenschappelijke ode aan de historicus. Het ‘verschijnsel Pirenne’ verdiende ook volgens Blockmans diepgaand onderzoek, maar dan wel volgens een strikt sociaal-wetenschappelijke methode die de maatschappelijke context en de statusgroep waartoe de historicus behoorde in rekening zou brengen. Niettemin heeft de biografie van Lyon, die door haar omvang en volledigheid al gauw als ‘het standaardwerk over Pirenne’ geboekstaafd stond, het traject van Pirenne's postume reputatie sterk mee bepaald. Ze presenteerde het leven van Pirenne als een ‘morality tale’ waarin de nadruk lag op het lot en op zijn morele deugden, en waarin zelfs de tegenslagen in Pirenne's leven uiteindelijk in successen resulteerden. Lange tijd ontbrak het in de literatuur over Pirenne dus aan een kritisch perspectief: Ook vandaag is de nawerking van het masternarratief over het ‘fenomeen Pirenne’ nog voelbaar, al komt daar sinds enkele decennia- als een logisch gevolg van de groeiende afstand tot Pirenne's tijd- stilaan verandering in.

In dit proefschrift werd de uitzonderlijke reputatie van Pirenne geanalyseerd vanuit een historisch-antropologisch en een breder sociologisch onderzoeksperspectief. Pirenne's reputatie had immers niet enkel een wetenschappelijk (academisch), maar ook een sterk maatschappelijk (publiek) fundament. Wat uit het bronnenonderzoek naar voren kwam, is niet het eenduidige 'fenomeen Pirenne' uit de idealiserende literatuur, maar een complex, tegenstrijdig en ambigu individu dat zich weliswaar op één constante liet betrappen: de quasi-onontwarbare verwevenheid van de wetenschapper, de staatsburger en de familieman, oftewel van het academische, het politieke en het persoonlijke niveau, of nog: van het epistemische, het politieke en het morele.

De vijf artikels die hier werden samengebracht gaan elk op hun manier dieper op die verwevenheid in, hetzij vanuit een eerder theoretisch, wetenschapshistorisch perspectief (de eerste twee bijdragen), hetzij vanuit een case study over een specifiek naoorlogs werk van Pirenne – naoorlogs, aangezien de breuklijk van de eerste wereldoorlog de inherente spanningsvelden en ambiguïteiten expliciet aan de oppervlakte bracht. De case studies illustreren – in tegenstelling tot het dominante masternarratief over het 'fenomeen Pirenne' dat vooral lot en talent als verklaringfactoren aanhaalde – het belang van de sociale, politieke en nationale context voor statusverwerving. Ze tonen ook aan dat de geschiedenis van Pirenne's reputatie geen lineair succesverhaal was, maar een grillig pad volgde dat evenveel teleurstellingen als triomfen heeft gekend.

In de conclusie wordt het contrast tussen de vooroorlogse en de naoorlogse Pirenne symbolisch aangetoond aan de hand van twee cruciale ijkpunten in zijn biografie: de manifestatie die voor hem werd georganiseerd in 1912 en een bekroning vormde van de bijzonder succesvolle eerste helft van zijn leven, en de uitvaartplechtigheid in 1935 die de tweede, veel meer conflictueuze helft van zijn leven afsloot. De manifestatie reflecteerde het tot dan toe geaccumuleerde succes en prestige van Pirenne als patron van een historische school, als 'netwerktijger' in binnen- en buitenland en als brugfiguur tussen Wallonië en Vlaanderen. Waar de manifestatie van 1912 nog 'teveel eer' was geweest, werd in 1935, bij de uitvaart van Henri Pirenne, de beslissing om geen staatsbegrafenis te organiseren voor het academische en nationale icoon van een 'gebrek aan eer' beschuldigd. In het Belgische politieke klimaat van de jaren dertig, gedomineerd door linguïstische en communautaire onenigheid, was het echter simpelweg te delicaat om Pirenne en het unitaire België waar hij voor stond openlijk te confirmeren, en ook de wetenschappelijke wereld was inmiddels sterk gepolariseerd. De teleurstelling over de uitvaart van Pirenne weerspiegelde een algemeen gevoel van professionele en persoonlijke malaise dat de historicus op het eind van zijn leven domineerde: zijn verbittering over de vernederlandsing van de Gentse Universiteit, zijn bezorgdheid voor het opkomende fascisme van de jaren dertig en het pijnlijke verlies van autoriteit als maître en als vader. De geschiedenis van zijn reputatie vertelt in die zin ook de geschiedenis van de neergang van het unitaire België, van de veranderende academische cultuur en van de toenemende contestatie van de liberale burgerlijke hegemonie.

Abstract

In 1966, historian Jan Dhondt from Ghent University published a controversial article entitled 'Henri Pirenne, historien des institutions urbaines' in which he analysed the sociological circumstances behind the exceptional reputation of the eminent Belgian historian Henri Pirenne (1862-1935). Pirenne, he wrote, was not just any historian, he was "le *phénomène* Pirenne, c'est à dire une réputation, une gloire, une audience, des honneurs comme aucun historien du présent siècle n'en a obtenu, et tout cela comme aboutissement d'une montée vertigineusement rapide." As an explanation for Pirenne's exceptional professional success, Dhondt pointed to the auspicious era in which he was born and the political networks of his social class.

Judging from the many appalled responses that Dhondt received after the publication of his article, the scientific climate of the late 1960's clearly was not yet ready for such a 'patricide'. The American medievalist Bryce Lyon, author of the voluminous work *Henri Pirenne, a biographical and intellectual study* (1974), openly attacked Dhondt's hypothesis. Wim Blockmans came to Dhondt's defence by denouncing Lyon's overly detailed and almost hagiographical biographical study as an unscientific ode to Pirenne. For Blockmans, too, the 'Pirenne phenomenon' deserved more detailed study, but only if a rigid sociological-scientific method were employed that would include the historian's social context and class.

Despite the controversy, Lyon's weighty and extensive biography quickly became known as the reference work on Pirenne and has thus strongly defined the course of Pirenne's posthumous reputation. It presented Pirenne's life as a 'morality tale' dominated by the influence of faith and moral virtues, in which even Pirenne's misfortunes eventually resulted in successes. For a long time, the literature on Pirenne has lacked a critical stance. Even today the master narrative on the 'Pirenne phenomenon' still has a tangible impact, although in recent decades, as a logical consequence of the growing temporal distance, this is gradually starting to change.

In this thesis, Pirenne's exceptional reputation is analyzed from both a historical-anthropological and a wider sociological point of view: after all, his reputation not only had a scientific (academic) but also a firm social (public) foundation. The image of Pirenne

that has emerged from the study of his scientific and personal archives does not support the unequivocal 'Pirenne phenomenon' we know from the literature that idealized him, but rather paints him to be a complex, contradictory and ambiguous individual. One noticeable constant does remain throughout his life and work, however: the almost inextricable entanglement of the scientist, the citizen and the family man; or in other words: the entanglement of the academic, the political and the personal level, or the epistemic, the political and the moral.

The five research articles assembled in this thesis all examine this entanglement more closely. The first two approach it from a rather theoretical 'history of science' point of view, while the others are based on a case study on a specific post-war work by Pirenne. Post-war, because the fault-line of the First World War pushed the submerged but ever-present fields of tension and ambiguities to the surface. These case studies illustrate – contrary to the dominant master narrative on Pirenne, which mainly cites 'faith' and 'talent' as explanatory factors – the importance of the social, political and national context for the acquisition of status. They also show that the history of Pirenne's reputation was not a linear success story; it followed a crooked path that brought equal shares of disappointment and triumph.

In the conclusion, the contrast between pre- and post-war Pirenne is illustrated symbolically by means of two crucial benchmarks in his biography: the public demonstration that was organized in his honour in 1912 and symbolically crowned the highly successful first part of his life, and the funeral of Pirenne in 1935 which closed the second, far more conflictual part of his life. The Pirenne of 1912 was, in every way, a child of his time, with all of the corresponding virtues, values and assumptions. The demonstration of 1912 reflected Pirenne's accumulated success and prestige as the founder and 'father' of a historical school, as an international networker and as a go-between between the Walloon and Flemish part of Belgium. But whereas the 1912 demonstration had been, in Pirenne's own words, 'too much honour', the 1935 decision not to hold a state funeral was criticised for failing to accord enough honour to the academic and national icon. In reality, the political climate of the 1930's, dominated by linguistic and communitarian struggles, was too politically delicate to allow a public elevation of Pirenne and the unitarian Belgium for which he stood. The same polarisation had even permeated the scientific world by that time.

The disillusionment about the funeral of Pirenne reflected a general feeling of professional and personal misery that enveloped the historian at the end of his life: his bitterness about the University of Ghent becoming Flemish, his concern about the rise of fascism in the 1930's and his painful loss of authority as a master in his professional life and as a father in his personal life. The history of Pirenne's reputation therefore also becomes an account of the history of the downfall of a unitarian Belgium, of the changing academic culture and of the growing contestation of liberal bourgeois hegemony.

